

ARCHAEOLOGY OF THE PONTIC COAST

Ivan Hristov

NATIONAL MUSEUM OF HISTORY

IVAN HRISTOV

ARCHAEOLOGY OF THE
PONTIC COAST

COASTAL FORTRESSES,
SETTLEMENTS AND HARBOUR ZONES
IN THE PROVINCE OF MOESIA SECUNDA

SOFIA
2024

© Ivan Hristov – autor, 2024

ISBN (pdf) 978 – 619 – 92750 – 1 – 6

Maps:

eng. Totyo Angelov

Photos:

Ivan Hristov, Todor Dimitrov

Translation:

Tsveta Raychevska

Prepress and cover:

Vanya Hristova

CONTENTS

<i>Introduction to the problem. Harbour zones, port facilities</i>	5
I.1. Province of Moesia Secunda. Organization and boundaries	11
I.2. Modern geographical division, features of the studied coastline and the shallow water (<i>coastal</i>) zone.....	18
II. Fortress, harbour zone and unfortified settlements in the territory of the town of Byala.....	30
III. Harbour zone at Cape Cherni Nos (<i>Mavro Molo</i>).....	57
IV. Late antique quadriburgium near the village of Shkorpilovtsi. Localised settlements and a supposed pier	64
V. Erete.....	76
VI. The water area of the Erete fortress. Harbour zone next to Cape Killik	97
VII. Observations on a sunken island opposite the Kamchia River mouth	115
VIII. Archaeological sites between the mouths of the rivers Kamchia and Pasha Dere.....	125
IX. The late antique and medieval fortress on Cape Galata, hinterland settlements and the harbour zone of the Eski Baalak Bay.....	159
X. Settlement and basilica in the Karantinata locality. Harbour zone	192
XI. Late antique port city of Odessos and its harbour	202
XII. The late antique fortress of Kastritsi and its harbour zone.....	216
XIII. The late antique fortress near the Aladzha Monastery.....	227
XIV. Kokodiva antique settlement near Cape Kavaklar, north of Varna.....	235
XV. Gerania? Archaeological sites in the land of the village of Kranevo. Kranevo – a quadriburgium.....	239
<i>Conclusion</i>	257
<i>Literature</i>	271
<i>Summary in Bulgarian</i>	290

INTRODUCTION TO THE PROBLEM. HARBOUR ZONES, PORT FACILITIES

The present study is a continuation of the book entitled '*Mare Ponticum. Coastal Fortresses and Harbour Zones in the Province of Haemimont, 5th – 7th Centuries*' issued in 2018 (Хрусмов 2018). It largely follows the structure and methodology of the previous study. The emphasis is laid on the history of fortresses, settlements and harbour zones in the coastal area of the province of Moesia Secunda. The description of early Christian temples built outside the fortress walls, but near small bays and river mouths, have also been included in the present text.

Territorially, the new study covers a relatively small coastal area locked **between the mouths of the Batova and Dvoynitsa rivers**, which area is the eastern coastal border of the province.

Chronologically, the study refers to the period of Late Antiquity. It is generally accepted that the lower boundary of this period is associated with the reign of **Emperor Diocletian (284 – 305)** and his reforms. Considering the changes in the nature of the Roman state formation, Diocletian's reign marked the end of the Principate and the inception of the Dominate (Динчев 2021, 273 – 316). The upper chronological boundary for the eastern part of the empire, including the Balkan Peninsula, coincided with the early stage of the reign and reforms of **Emperor Heraclius (610 – 641)**, i.e. Late Antiquity covers the period from 284 to 610. In modern historiography, this period is defined as transitional from Antiquity to the Middle Ages. More specifically, the boundaries of the study can fit in the time span between the end of the 5th century and the beginning of the 7th century AD.

The classification of the settlement sites along the coast of the Moesia Secunda Province is too conditional, concerning firstly prominent urban centres and secondly fortified sites whose characteristics are determined solely on the basis of archaeological observations and excavations, as well as unfortified settlements and Christian temples built outside the fortress walls.

If we assume that the late Roman city of Templum Iovis below the present-day town of Obzor fell within the borders of the province of Hemimont, then only one larger city developed in the area, as is the case with Odessos. This city had a rich history in both the pre-Roman and Roman periods. Erite was also a large, probably fortified settlement near the mouth of the Kamchia river, about which, as we will see, the first written records date from the 1st century AD.

The next category of coastal sites includes fortified settlements of presumptive urban status built after the second half of the 5th century. As an example, we can point to the fortress on Cape Sveti Atanas (*St. Athanasius*) near the modern town of Byala. Typical small fortified sites of similar layouts, which can be defined as *quadriburgiums*, were built along the coast of Moesia Secunda during Late Antiquity.

The unfortified settlements are numerous, but their boundaries, dating and structure are too difficult to determine due to the limited number of archaeological excavations carried out in places. Their localisation was primarily associated with the spots where assemblages of construction and household ceramics occurred on arable agricultural land.

Ports/harbour zones

In my attempt to trace the development of late antique coastal sites in the province of Hemimont (*and this also applies in full force to the littoral of the neighbouring province of Moesia Secunda!*) I singled out the following types of ports/harbours (Хрисмов 2018, 44):

- Ports serving cities;
- Ports serving smaller fortifications;
- Ports (*refuges*) remote from settlements;

or in the absence of localised ones. However, the very term ‘port’ raises various problems when used

for the Antiquity period; therefore I have proposed the use of another more general term, i.e. ‘harbour zone’ (Любенов 2015, 184–193; Христов 2018, 40–51). It includes a geographically defined water body (*bay*), where vessels could be docked for a short or a long period (Христов 2024). The zone provided the vessels with access to the shore or the artificial structures built for loading and unloading activities or as a temporary shelter from sea storms. The harbour zones largely overlapped with the water area of the ancient settlements, the latter being used intensively throughout their history for fishing. The demarcation of the antique zones is based on the analysis of the underwater finds, namely ceramic vessels, single anchors or the so-called anchorages. It should be noted also that anchorages of various types and materials outside the main harbours mark the directions of the maritime traffic and the area for the ships waiting to get a place to berth, load and unload in the port itself. The recorded anchorage places form something of an extension of the port, but without providing adequate loading and unloading facilities. These places, which are very often located in front of projecting sea capes and in open sea but in visual connection with the coast, can be defined as roadsteads. The roadstead is a sheltered stretch of water near the shore, where ships can ride at anchor outside the harbour (Ginalis 2014, 19).

Secondary indicators of the presence of a harbour zone in Late Antiquity are:

- assemblages of ceramics and other objects from previous periods proving loading and unloading activities in the indicated water area.
- written records from subsequent historical periods illustrating the presence of a port infrastructure.
- assemblages of ceramics and other objects from later periods evidencing loading and unloading activities in the indicated water area and the existence of an established tradition.

Port structures in the water

The construction of port facilities along the Black Sea coast should have followed the well-established maritime traditions typical of the antique world. These are the places where facilities were built for loading and un-

loading vessels. Most often they are **wooden structures – the so-called *skelya* (wharfs and piers)**. They were platforms of planks (*most often wooden grating*), nailed to and supported by pillars driven into the seabed and providing access to and loading of the boats. They began to be used in Antiquity and continued to be practised in the Middle Ages and even up to the end of the 19th and the beginning of the 20th century (*the ports of Varna and Burgas*). As to the more distant historical periods, they have hardly left any traces because they were built of perishable material.

In the case of large antique cities, the port structures probably included **stone piers, stone block retaining walls, breakwaters, etc.** Such, for example, was the southern port at Anchialo, whose detailed description, combined with results obtained with modern dating methods, we expect to be published by S. Torbatov (*Торбатов 2022, 82, note 9*). Stone piers were found near Akra and Hrisosotira close to the village of Chernomorets (*Хруцмов 2013, 93 – 98; Хруцмов 2019, 132 – 134*).

The practice of antique settlements to have several ports can be illustrated by the location of the two ports of Mesemvria (*Хруцмов 2018, 43*), of Sozopol, of the two harbour zones of the late antique Atia at the west and south-eastern shores of the peninsula (*Хруцмов 2024a in press*), as well as by the water area of Odessos.

Port structures on land in the immediate vicinity of the wharves or directly of residential, commercial or religious buildings, the functioning of which depends on the sea communications

Monuments of different types and dates have been recorded near most of the sea capes and the mouths of the Kamchia, Batova and Fundakliyska rivers. Besides the above-mentioned fortifications and settlements, necropolises and numerous churches are located along the coast of the province. The discovered foundations of temples and collected materials in the immediate vicinity of the convenient areas for unloading goods should be considered in the context of the widespread practice during the Byzantine era of equipping the religious complexes with relevant facilities. Monasteries, their *metochia* and individual churches built piers and wharves so that they could transport people and their goods by water (*Ginalis 2014, 21*).

Maritime routes

As I already had the opportunity to write in the thousand-year history of shipping on the Black Sea, the maritime routes were both coastal and open sea (*Xpucmoe* 2018, 76). Different trade modes can be recognized, including cabotage, short-distance trade, interregional trade and long-distance private trade.

Coastal shipping or the so-called cabotage shipping was near the sea coast, with the most popular sailing direction being along the south-north axis. In fact, cabotage is a modern term used to denote 'operating a commercial cargo or passenger vessel between seaports of the same country' (*French cabotage, from the Spanish cabo, cape*).

Another popular coastal sea route included the western coast of the Black Sea and connected Constantinople with Mesemvria, Anchialo and the ports of the Danube Delta. When Odessos became the capital of the newly established *Quaestura exercitus*, the sea route between Constantinople and the city became particularly busy. Actually, this sea route was part of the main and long-lasting sea corridor from Cilicia and Cyprus, past Knidos and into the Aegean to Constantinople and the Black Sea (*Brennan, Davis, Opaif, Stay* 2020, 291 – 329).

Other local coastal routes were as follows: Odessos – the fortification at the mouth of the **Ziras River** – Dionysopolis; Odessos – Erite at the mouth of the **Paninos River**; Odessos – the water area of the fortress on Cape Sveti Atanas and Templum Iovis; Odessos – a supposed port at the mouth of the Fundakliyska river near the village of Shkorpilovtsi; Odessos – the bay of the late antique fortress next to the Euxinograd residence.

Structurally, the book contains separate chapters that deal with issues related to the southeastern, northeastern, and eastern borders of the province of Moesia Secunda; the modern geographical division of the territory, the features of the investigated coastline and the shallow water (*coastal*) zone; the description of fortresses, settlements, temples and harbour zones.

In the concluding part, some problems and trends in the study of both land and underwater sites are presented. The book, in addition to a summary of already known data yielded by the written sources and conducted archae-

ological surveys of the sites, includes also new unpublished data and materials from the author's own surveys carried out in the 2023 – 2024 period. What I have in mind here refers to the underwater surveys in the water area of Cape Killik to the mouth of the Kamchia River; the geophysical surveys at Cape Killik and the sunken island at the mouth of the Kamchia River; the underwater research in the Eski Baalak Bay at Cape Galata; the underwater surveys in the harbour zone of the Kastritsi fortress and the field-walking in the area of the villages of Kranevo, Bliznatsi, Shkorpilovtzi and the town of Byala.

The book also contains descriptions of archaeological materials stored in the depositories of the museums in Byala and Varna and the circumstances of their discovery.

Finally, I would like to take the opportunity to thank for the help and the valuable advice and information of Dr. Valeri Yotov, Associate Professor, Dr. Deyan Yanchev, Chief Assistant; Dr. Igor Lazarenko, Chief Assistant; Dr. Vasil Tenekedzhiev, Chief Assistant; Alexander Minchev; Dr. Maria Manolova-Voykova, Associate Professor; Dr. Preslav Peev, Dr. Bogdan Prodanov, Dr. Nayden Prahov, Chief Assistant; engineer Kiril Velkovski, Trifon Trifonov, Dr. Mariyana Krasteva, Emil Demirev, engineer Totyo Angelov, Mladen Todorov, Dr. Damyan Damyanov, Todor Dimitrov, Iliya Bikyarov, Dr. Hristo Kuzov, Chief Assistant; Dr. Nicolay Sharankov, Chief Assistant and of the members of the diving group.

I.1 PROVINCE OF MOESIA SECUNDA. ORGANIZATION AND BOUNDARIES

After the reforms of the emperors Diocletian (284 – 305) and Constantine the Great (306 – 337) the Roman Empire was divided into four prefectures, two each in the eastern and western parts of the empire. They themselves were further divided into dioceses, and the dioceses in turn – into provinces. The result of these reforms, which became popular enough in the political history of the empire, as that the previous Roman provinces of Thracia and Moesia Inferior were included in the Diocese of Thracia, the latter being part of the Eastern Prefecture (Велков 1959, 55 – 65). It is known that the provinces of the Diocese of Thracia were the following: Thracia with the capital Philippopolis; Europa with capital city Eudoxiopolis; Moesia Secunda with the capital Marcianopolis, Scythia with the capital Tomi; Rhodope with the capital Aenus and finally Hemimont (*Haemimontus, Haimimontos or Haemimontium*) with the capital Adrianople.

The formation of the territory of the province of Moesia Secunda began around 293, when the northeastern parts of the old province of Moesia Inferior were separated from the province of Scythia (Торбатов 2002, 13). The rest of the territory of Moesia Inferior was constituted into a separate province with Marcianopolis as its centre (Иванов 1999, 28). Initially, the province retained the name Moesia Inferior, but later it was changed to Moesia Secunda (Михайлов 2023, 18). In the *Laterculus Veronensis* (the earliest document from the end of the 3rd century, which lists the new dioceses and their constituent provinces) the province is mentioned as Moesia Inferior, and in the *Notitia Dignitatum* (in the *Pars Orientis part* created in 394 – 395) it already bears the name Moesia Secunda (Zahariade 1988, 32 – 33). The

latest mentions of events concerning the province of Moesia Secunda date from the end of the 6th century.

We should not ignore an important period in the history of the province, when it briefly fell within the scope of a new administrative unit of the Late Roman Empire. On May 18, 536, by a special decree of Emperor Justinian I, a new administrative district was created under the name of *Quaestura Exercitus*. It included the province of Moesia Secunda, the neighbouring province of Scythia, the province of Caria in Asia Minor, the islands of Cyprus, Rhodes and the Cyclades. This large-scale administrative entity was headed by the quaestor of the army, who was granted the high official rank of a praefectus (*Iust. Nov. LII; Велков 1959, 114–115 and cited lit.*). The viewpoint that the quaestor of the army was a kind of special officer who governed the border provinces of Moesia Secunda and Scythia Minor, which were connected with Caria, the Cyclades and Cyprus, is very common. S. Torbatov, on the contrary, argues that the quaestor was a purely civilian official, like other praetorian prefects in Late Antiquity, and his duties in relation to the army were limited to supplying army units along the Danube Limes of the empire (*Torbatov 1997*). Torbatov's opinion is shared by Rumen Ivanov and, with certain reservations, also by Florin Curta (*Curta 2001, 45–68*).

As far as we can judge from the various independent sources, the quaestors could also command army units in case of local barbarian raids. Of particular importance was the possibility of giving him authority over the islands of Cyprus, the Cyclades and Caria, where numerous vessels were constructed and skilled sailors lived, who were particularly valued in the defence and delivery of supplies both in the Lower Danubian zone and the Pontic littoral (*Wiewiorowski 2006*). Taxes and supplies from the richer Mediterranean provinces helped keeping the Roman forces in the much poorer provinces of Moesia Secunda and Scythia in good condition. These provinces had too few resources to be capable of maintaining the army units that were indispensable for their defence. As John Haldon rightly states, 'through the administrative connection between the Aegean islands and the coastal regions bounded to the Danube zone, the troops in this theatre could be supplied from relatively rich productive areas by sea and river transport'

(Haldon 1997, 4 f.). The obvious reason for constituting this quaestura was to ensure a more regular supply of funds and mainly food for the troops stationed along the Lower Danube limes and the garrisons in the interior of the two provinces. This supply inevitably depended on shipping, the ports of the Black Sea cities and fortresses.

In addition to his mainly military duties, the quaestor combined also administrative and judicial functions, being appointed commander-in-chief of the troops in all these provinces and islands, which were situated too far from each other. He was also entrusted with their defence – of course, the northern and most threatened border provinces of Moesia Secunda and Scythia were obviously meant. The seat of the quaestor was principally at Odessos, except in the cases he resided in Constantinople when necessary.

It is not known exactly how long the existence of this quaestura lasted, but the written sources mention it for the last time in 575, i.e. it had been operating for about four decades. Some tax remission documents issued by the later Byzantine emperors Justin II (565 – 578) and Tiberius II (*still as Caesar*) dated 565 and 575 respectively, suggest that the quaestura continued to exist perhaps until the 80s of the 6th century.

South-east, north-east and eastern boundaries of the province of Moesia Secunda

Unfortunately, the southeastern border of the province of Moesia Secunda has not been studied in detail, which is why there are different opinions about its route. A number of researchers assume Haemus Mons as the southern border of the province, without specifying its route (Белков 1959, 95; Nedyalkova 2012, 145). Mention is made of the northern slopes of the mountain and its ridge, which starts from Cape Emine and stretches in westerly direction. This demarcation is also accepted by P. Sustal and often quoted in other studies (Sustal 1991, 47 – 48).

The ridge of the Stara Planina Mountain is generally defined as the easternmost part of the southern border (Ivanov 1999, 28), without being able to say whether the passes in Stara Planina belonged to Moesia Secunda or to Thracia (Zahariade 1988, 34 – 36). A more specific assumption was

made only for the boundary in the easternmost part of Stara Planina, where the Moesia Secunda borders on the province of Hemimont. According to M. Zahariade, the course of the rivers Luda Kamchia and Kamchia can be perceived as the border here (Zahariade 1988, 36, 184). In Hr. Preshlenov's opinion, the boundary between Moesia Secunda and Hemimont ran along the mountain ridge to the south of Herculente (*localised on the sea coast near Cape Kochan*) and the Skatre/Skatrina road station with an assumed location to the north-west of the village of Panitsovo. In Procopius' treatise *De Aedificiis* both settlements are listed among those in the province of Moesia Secunda (Преиленов 2006, 263). V. Dinchev points out the large late antique fortified site below the town of Obzor as one of the new late Roman centres of the province Moesia Secunda (Динчев 2009, 415, *обр. 1*; 430). One of the few reliable benchmarks for the border route is the area of the present-day town of Obzor (*Templum Iovis?*) and the partially studied late antique fortified settlement near the village of Panitsovo, from which an epigraphic monument mentioning the name of the province of Moesia Secunda originates (Бонева 1989, 73–76; Христов 2009). It is assumed that at least part of the line of the provincial boundary between Hemimont and Moesia Secunda ran along the lower course of the ancient river Panissos (*the Kamchia river*). Actually, in his dissertation work M. Hristov in a more general sense perceives as an element of the border between the two provinces the barrier wall built in the 5th century (*the so-called Eastern-Balkan Barrier Wall*), which started from *Templum Iovis* and continued westward along the low slopes of Haemus (Динчев и колектив 2007, 126; Христов 2009). Blocking in this way the easily surmountable passages, after its construction the barrier line probably became the real boundary between Moesia Secunda and Hemimont.

Stoyan Mihailov opines that the Eastern Stara Planina defensive fortification line built in the 5th century with a total length of about 43 km and repeatedly mentioned in other studies, can be considered as the starting point for determining the border of Moesia Secunda (Михайлов 2023, 19). This starting point is assumed to be the late antique fortress below of the present-day Obzor, then the border runs along the right bank of the Dvoynitsa

river probably for 2.5 – 3 km and crosses the mentioned river to the south-east of the village of Golitsa (*municipality of Dolni Chiflik*), then goes to the fortress in the Germeto locality in the village territory of Golitsa and ends at the Niazlarsko Kale stronghold on the right bank of the river Eleshnitsa (Динчев и колектив 2007, 115 – 117, 122 – обр. 70, 125 – 127). The fortified line probably continued to function in the 6th century (Динчев и колектив 2007, 119 – 120). This fortification complex protected the territory to the south of it, which probably means that it was part of the territory of the Hemimont province, and the border with Moesia Secunda in the 5th – 6th century was located in a northern direction.

Continuing to think along these lines, I would propose the hypothesis that the late antique city below of Obzor fell within the boundaries of the province of Hemimont, and not in Moesia Secunda.

North-eastern boundary of the province

The eastern border separating Moesia Secunda and Scythia has been the subject of special research. According to R. Vulpe, the border started from the Black Sea coast to the south of the fortress at the village of Kranevo, crossed the Batova river near the village of Batovo (*former Chatalar*) and ran to the west of the town of Dobrich and the remains of a large Roman and early Byzantine settlement near the village of Abrit (*former Abtaat*). The author identifies this settlement as the late antique Zaldapa, a city in the neighbouring province of Scythia. The border of Moesia Secunda, according to Vulpe, ended at the bank of the Danube between Oltina and Marlanu lakes, where he locates Altenum, the easternmost fort in Moesia Secunda, and Flaviana, the westernmost one in Scythia, respectively (Vulpe 1970, 45 – 46).

S. Torbatov offers another, much more specific tracing of the border considered. He assumes that the border began at the Danube bank near the Oltina Lake and continued southwards along the dried-up and non-dried-up parts of the Suha riverbed to reach its sources in the land of the village of Izgrev (*Suvorovo municipality*). From there, it went in easterly direction to the sources of the Batovska river at the village of Izvorsko (*Aksakovo municipality*) and following its riverbed, ended up to the Black Sea coast. The

border thus described leaves the fortifications at the modern settlements of Satu Nou (*Romania*), Onogur, Balik, Dryanovec, Nikolaevka, Dolishte, Rogachevo and Kranevo (*Bulgaria*) within the territory of Moesia Secunda, and those at Kapitan Dimitrovo/Golesh, Novo Botevo, Prilep, Odertsi, Hrabrovo and Obrochishte within the province of Scythia (*Торбатов 2002a*, 19–20; *Torbatov 2000*, 73–75). In this case, I accept the border route thus outlined by S. Torbatov, as well-argued and in line with both the new research and the specificities of the geographical terrain (*Торбатов 2002*, 14–17).

As to the eastern border of the province, I would here repeat the considerations I expressed in my previous research on the littoral of the Hemi-mont province (*Христов 2018*, 27–29). To the north of Haemus, we should think of the eastern parts of the province of Moesia Secunda not so much as a border, but as a contact eastern sea zone where fortresses and harbours were located. The presence of an active Pontic fleet on the part of Byzantium extended further the apparently stretched economic frontier of the province. This kind of a ‘streamlined’ border manifested itself in the presence of a dense network of sea routes serving both neighbouring cities and fortresses, as well as more remote destinations, such as the capital of the empire and the coastal cities in the north towards the province of Scythia and Crimea. In the mentioned area, a specific maritime culture developed, related to the way the population of the cities and fortresses had adapted to a specific geographical environment. That is, the border had two horizontal dimensions.

The first dimension was the coastline itself, which has unfortunately undergone serious changes in the last sixteen centuries.

The second dimension concerns the water area of the province up to the line of the traditional antique and late antique fairway, where shipping used to be intensive. This intensity led to the creation of a complex network of cabotage seaways connecting individual coastal settlements and their structures. In this way, life on the littoral was connected to that of the sailors and merchants who until the beginning of the 7th century crossed the eastern border of Moesia Secunda, disturbed only by the elements of the sea.

Fig. I. 1. 1. The Balkan Peninsula in the 6th century (after V. Dinchev)
Балканският полуостров през VI век (по В. Динчев)

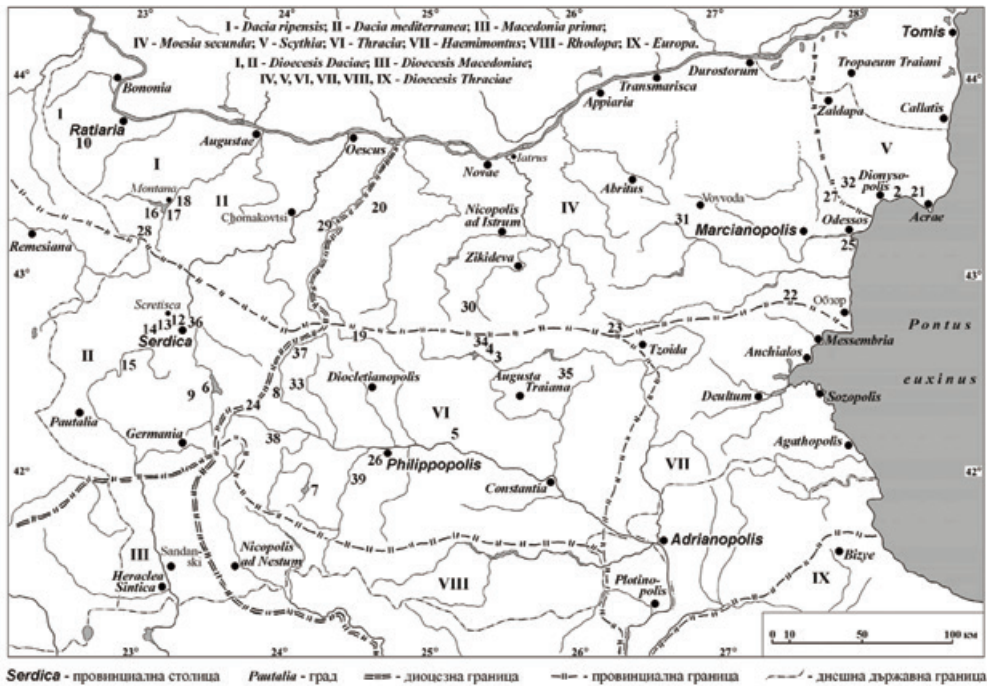

Fig. I. 1. 2. Today's Bulgarian territory in Late Antiquity (after V. Dinchev)
Днешната български територия през Късната античност (по В. Динчев)

1.2 MODERN GEOGRAPHICAL DIVISION, FEATURES OF THE STUDIED COASTLINE AND THE SHALLOW WATER (COASTAL) ZONE

The 432 km long Bulgarian coastline is a constituent part of the western periphery of the Black Sea basin (*Stanchev, Young, Stancheva 2013:719 – 728*). The present study concerns a small part of this strip, locked between the mouths of the rivers Dvoinitsa and Batova. This makes about 60 km in straight line length or 32 nautical miles. The studied land area measures approximately about 130 sq. km. In places, the inland field surveys cover more kilometers. We should also include the explored sea area at a depth of up to 20 m and to 2 km off the coast. This water area covered the ancient harbour zones and the most active cabotage shipping routes.

Depending on the modern geographical division, the studied terrestrial territory is conditionally divided into physical-geographical/landscape regions or smaller regional units. It falls in the Northern Coastal and Central Coastal regions (*Кочев 2019, 174*).

Part of the Northern Coastal Region includes several sections.

The first is the Batovo Coastal Section (*the 'Fish-Fish' locality – Cape Ekrene*). Here to the south of the Albena – Kranevo beach and in the area of the village of Kranevo an abrasion-landslide coast occur. The bank is about 20 m high and made up of Sarmatian clays, marls and limestones (*Пейчев, Димитров 2012, 120*).

Next comes the Varna Coastal Section (*Cape Ekrene – the Karantinata locality*). South of the village of Ekrene is the Golden Sands beach with a length of 2.6 km and a maximum width of 100 m. According to V. Peychev and D. Dimitrov, the coast between the Golden Sands Resort and Cape St. George (*Bulgarian Sveti Georgi*) is featured by small capes, between which

beach strips of local origin are shaped of abraded material and adjacent abrasion areas and solid runoff from small rivers and ravines (Пейчев, Димитров 2012, 121 – 121). The abrasion areas are composed of Sarmatian sandstones, clays and marls, which are exposed also on the underwater coastal slope in a strip up to 100–200 m wide. Further south is the St. George – Cape Galata region, which actually covers the Gulf of Varna. The gulf is east-south-east-exposed. The coastline is 15 km long with a 1.67 fragmentation factor. The coast is represented by abrasion, landslide and accumulation sectors. In north-south direction the abrasion coast is represented by Sarmatian sandstones, clays and marls, Konka calcareous sandstones, Karagan sandstones, marls and sandy limestones, Chokrak marls, clays, calcareous sandstones and sands, Karagan sandstones from the Galata Formation (Пейчев, Димитров 2012, 120).

Within the boundaries of the plateau-shaped Avren Coastal Section (*the Karantinata locality – Cape Ilandzhik*) the terrace-hilly coast between Cape Galata and Cape Ilandzhik is up to 30 m high. On the eastern slope of the Avren plateau there are small linear-block landslides with a total area of 2.8 sq. km. – Galata, Patrapan tepe, Ada bahcha, Sakma dere, St. Marina, Rodni Balkani, Obruka, Kilik and Romantika. They are developed in sandstones, sands and marls (Пейчев, Димитров 2012, 124).

Two sections will be described in the Central Coastal Region. The first one is named the Dolna Kamchia Coastal Section (*Cape Ilandzhik – Cape Cherni Nos*); The section has the longest beach on the Bulgarian Black Sea coast – the Kamchia-Shkorpilovtzi beach strip. It begins 1.5 km to the north of the Kamchia River and ends 2.5 km to the south of the Fundakliyska (*Shkorpilovska*) river mouth. It is 12.7 km long and of an area of >2 sq. km. (Пейчев, Димитров 2012, 126).

The second section to be mentioned is the so-called Eastern Stara Planina Coastal Section (*Cape Cherni Nos – the town of Sveti Vlas*). Between the capes of Cherni Nos and Sveti Atanas (*St. Athanasius*), the abrasion-cliff coast predominates, which in some places is complicated by recent landslides. There are promontories slightly protruding to the east, formed by sandstones more resistant to abrasion or by the axes of the anticlines –

Cherni Nos, Beli Nos, Sveti Atanas. Beach strips of a width not exceeding 20 m have been formed in the slightly indented sections of the coast, namely Cherni Nos – Belenski 3 km long and Byala with a length of 2.2. Between the capes Sveti Atanas and Kochan the abrasion process is manifested at Cape Sveti Atanas, which is made of sandstones and near the village of Kochan, which is made up of flysch sediments – clayey sandstones, marls and argillites. In front of the capes, basic rocks are exposed, in which abrasion terraces are formed at a depth of 2–3, 8–9, 16–18 m (Пейчев, Димитров 2012, 127 – 128).

As said several times the geomorphological structure of the mentioned coastal zone is dominated by erosion-abrasion, landslide and cliff sections, accumulative sectors with gravel and sandy beaches with dunes, estuaries, lagoons, etc.

A large part of the coast is covered by old, conditionally stabilized or active landslides. They arose in Sarmatian sediments made up of limestones, diatomaceous clays, aragonite clays and sandstones and are a consequence of sea level fluctuations during the Pleistocene and seismic impacts. What the coastal ‘picture’ was really like in Late Antiquity is very difficult to say and this is rather a topic of a separate study. However, it should be emphasized that landslides are a prerequisite for partial or complete destruction of archaeological sites. Such examples will be discussed further in the book.

Today, the following landslides are active and probably were in the past: the Panorama villa area near Varna (Стойков, Евстатиев 1983, 20 – 32); the Kabakum locality at the Golden Sands Resort (Върбанов, Франгов, Евстатиев 1997, 6 – 12); the Batova river valley between the villages of Kranevo and Rogachevo (Евстатиев, Евлогиев, Карастанев, Стойкова 2010, 41 – 58); between the village of Kranevo and the Panorama camping site (Евлогиев, Евстатиев 2012 26, 3 – 26). The last mentioned landslide is of three levels (*floors*) located one above the other. The highest landslide floor is of block type, and the lower floors are delapsing landslides. Neogene (*Sarmatian*), Pliocene and Quaternary sediments are revealed in the surface area. The Sarmatian sediments are represented by Evksinogradska (*it makes the seabed and the base of the slope*), the Frangenska, Oderska, Topolska and

Karvunska suites. The rate of modern uplift measures 4–5 mm per year. Landslides occurred during transgressive phases of the sea, and marine terraces were formed on them. The distribution, age and construction of the main geomorphological forms are analysed: the Pliocene flat surface (*the Frangen Plateau*), slope and marine terraces. The width of the slope increases from north to south, i.e. from 900 m at the Kranevo villa area to 1300–1400 m at the Panorama campsite.

Sea terraces formed over old landslides follow one above the other on the slope. The main factors for the occurrence of landslides are the eustatic movements of the sea level during the Pliocene and the Quaternary, the continuous uplift of the land, the relatively large inclination of the slope, the active abrasion along the coast, the high seismicity, and in more recent times, human activity was added to these factors.

A prerequisite for landslides is also the lithologic and stratigraphic structure of the Sarmatian sediments. Landslides have been recorded in three main cirques: the Panorama camping site, the Fara locality and the Kranevo villa area. As a parallel to the landslide near Kranevo, I can adduce the one near Balchik (*Evstatiev, Rizzo 1984, 289–305*). Geological and geomorphological studies were carried out there, which included comparison of old engravings and modern photographs, analysis of available geodetic data, results of previous studies and geomorphological mapping. Based on the comparison of engravings from the early 18th century with modern photographs, it is established that the average speed of displacements in the central part of the landslide during the last two hundred years is about 35 cm per year, which is in good agreement with the data of modern geodetic measurements. It is assumed that the landslide occurred during the middle Pleistocene, and in its current state it was formed after the New Black Sea transgression. Without denying the role of marine abrasion and the hydro-geological factor, it is considered that large earthquakes are a trigger mechanism for the activation of large landslide blocks.

Along the coast of the studied territory, the estuaries and their lowlands are of particular interest. Their location along the coast played a negative role in the settlement processes during the different historical periods. Their

genesis is usually related to the combined action of sea-level rise and coastal subsidence during the Holocene.

The following estuary type river mouths are located in the indicated part of the coast: the Batova River estuary of 13.0 sq. km area; the Varna-Beloslav Lake Complex with an area of 41.80 sq. km; the mouth of the Pasha Dere river of an area of 5.20 sq. km; the estuary of the Kamchia River of an area of 37.70 sq. km; the estuary of the Fandakli River of an area of 0.40 sq. km; the estuary of Kara Dere of an area of 0.10 sq. km; the estuary of the Dvoynitsa-Perperi ravine with an area of 2.99 sq. km (*Kouçev 2019: 43, table 2*). In the low part at these river mouths, no archaeological sites have been recorded, and this finding is especially true for the wide open areas along the coast at the mouths of the Batova, Kamchia and Fandakliyska rivers. The examples of the extensive Dolna Kamchia Lowland and the valley at the mouth of the Batovo River occupied by the Baltata riparian forest and the harbour of Batovsko Blato (*Balchishka Balta*) are indicative.

Besides the large Varna Gulf there are smaller bays along the considered part of the Bulgarian Black Sea coastal area well-protected against the northerly and north-easterly winds:

at Cape Sveti Atanas

at Kanarata/Cherni Nos

at Cape Ilandzhik

the bay at Euxinograd

At first glance unworthy of attention from the point of view of the subject, there are also at least 4 – 5 smaller bays and mouths of three large rivers, which in the past were a transitional zone to marine activity. These bays, as we will find out in the exhibition, played a major role in maritime communications and the development of coastal settlements during Late Antiquity.

The specialists highlight the so-called technogenic type of the beach as well. Its study is particularly important when describing archaeological sites on the very seashore. As we will see in the following chapters of the book, in just 100 years, the coastline underwent serious changes, often the sites were seriously damaged, and the port facilities buried under tons of sand. Since the 1980s, a large number and different types of coastal protec-

tion facilities have been built along the Bulgarian Black Sea littoral with the aim of controlling the erosion and landslide processes (Станчева, Коцев, Станчев, Пейчев 2019, 31). The most frequently constructed facilities are coastal dykes (*dambi*) or rock-fill facilities, embankments and breakwaters. The construction of breakwaters and dykes along the coastline, as well as the construction of port infrastructure (*port malls, breakwaters and approach navigation channels*) has led to the concreting over the coastline and currently 16.2% (or 70 km) of the Bulgarian coast is converted into a technogenic type of coast. The construction of such facilities depends mainly on the need to protect both the coastline and the infrastructure of the coastal areas that are most vulnerable to inundation due to rising sea levels and to erosion. There are coastal areas with an extremely high degree of technogenic load. A clear example is the northern part of the Bulgarian coast, between the town of Balchik and Cape Galata, where 111 different types of marine and coastal hydro-technical facilities of a total length of 46 km have been identified.

Geomorphological structure and regionalisation of the Bulgarian Black Sea shelf. Three main geomorphological zones can be differentiated within the scope of the Bulgarian shelf: shallow, central and peripheral (Коцев, Пейчев 2019, 32 – 35). This zoning is also relevant for the studied water area.

The shallow-water (coastal) zone extends parallel to the coastline and covers the underwater coastal slope together with a complex of relict and modern underwater terraces. The lower limit of the sub-coastal slope is marked by the 25 – 30 m isobath, i.e. by the maximum depths at which the shock waves have a morphological effect on the seabed (Керемедчиев 2001, 57 – 64). This is also the area of relatively unhindered underwater exploration by both 20th century diving teams and our team.

The morphology of the underwater coastal slope is characterized by the presence of sand banks in front of the accumulative coastal sections, block and boulder accumulations in front of the landslides, rock banks and abrasion benches adjacent to the cliff sections (Станчева, Коцев, Станчев, Пейчев 2019, 22 – 31). For example, the Kamchiyski Kamak rock bank (*the Lower Kamchia coastal section*) features the remarkable shape of the bottom relief in the scope of the Northern Coastal Region. Here I will recall the at-

tention that M. Lazarov paid to the wind directions and the sea swell in the past (Λαζαροβ 2009). According to him, the study of the currents (*main and local characteristic of each region*) was important for determining the course of the ancient ships. Sea currents were known and used skilfully by ancient and medieval navigators.

Throughout the year, the western part of the Black Sea is distinguished by higher wind speeds than in the other water areas of the sea (Κρῦστεβ 2019, 44 – 47). The average wind speeds observed in the open sea are higher than those along the coast. Through the cold half a year in the western half of the Black Sea, the average speed exceeds 7 m/s. Winds from the northern quarter predominate, and south-easterlies are the least common. According to the nature of the wind activity over the sea, strong turbulence develops most often in autumn and winter. Waves with a height of 1–3 m dominate in the open sea water areas, but the maximum wave height can reach up to 5–6 m. Strong easterly and north-easterly winds during the autumn, winter and spring months cause significant wave activity, which has a strong negative impact on the coast. According to ancient traditions, Roman shipping was carried out depending on the criteria of the climate. Navigation depended on two main seasons – the ‘bad’ (χειμων) from November to March, and the ‘good’ (θερος) from March to November. For the Romans, the so-called ‘open sea’ actually lasted from May 27 to September 14. The late empire had laws of commerce and navigation. One of them, which developed from the custom of maritime regulation, restricted the sailing of ships during the winter months (Baynes 1925, 218).

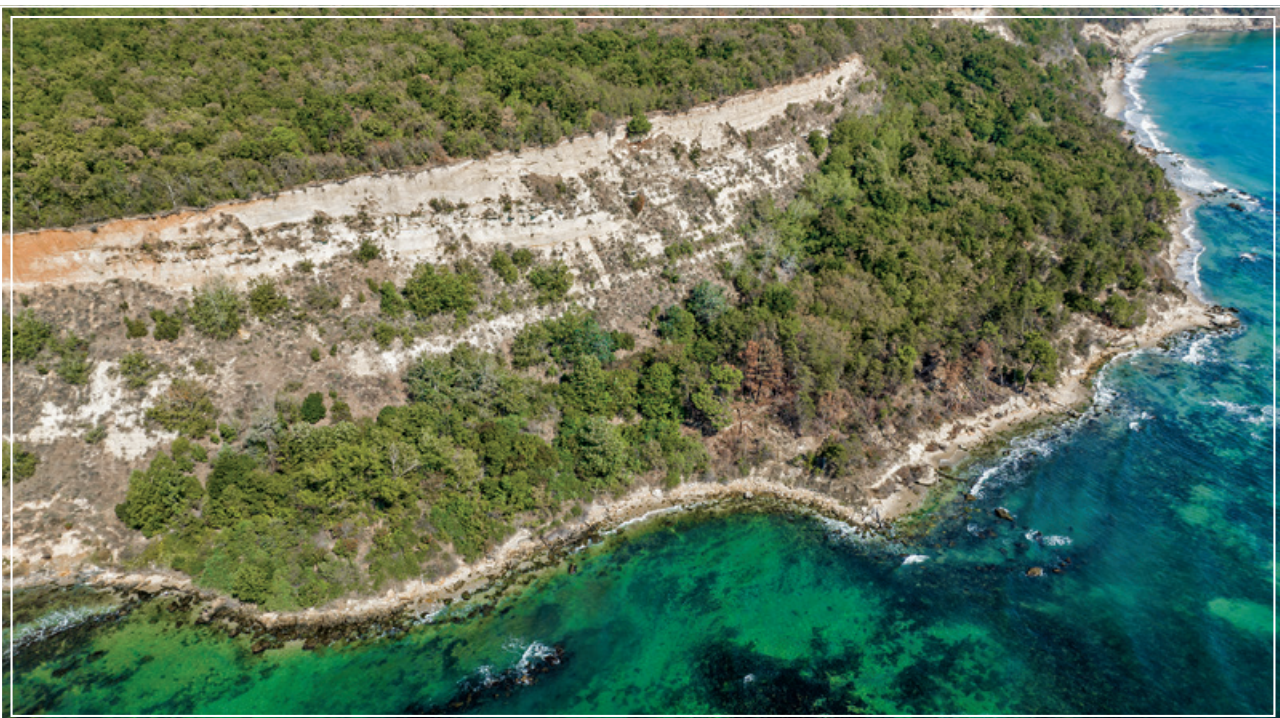
*Fig. I. 2. 1. The Gulf of Varna
Варненският залив*

*Fig. I. 2. 2. Cape Galata. In the distance, Cape Sveti Georgi (St. George)
Нос Галата. В далечен план нос Св. Георги*

*Fig. I. 2. 3. Cape Ilandzhik – Cape Killik and the beach around the mouth of the Kamchia River – panoramic photo
Нос Иланджик, нос Киллик и плажната ивица около устието на р. Камчия – панорамна снимка*

*Fig. I. 2. 4. Cape Killik
Нос Киллик*

Fig. I. 2. 5. Landslide at Cape Killik
Свлачище при нос Куллик

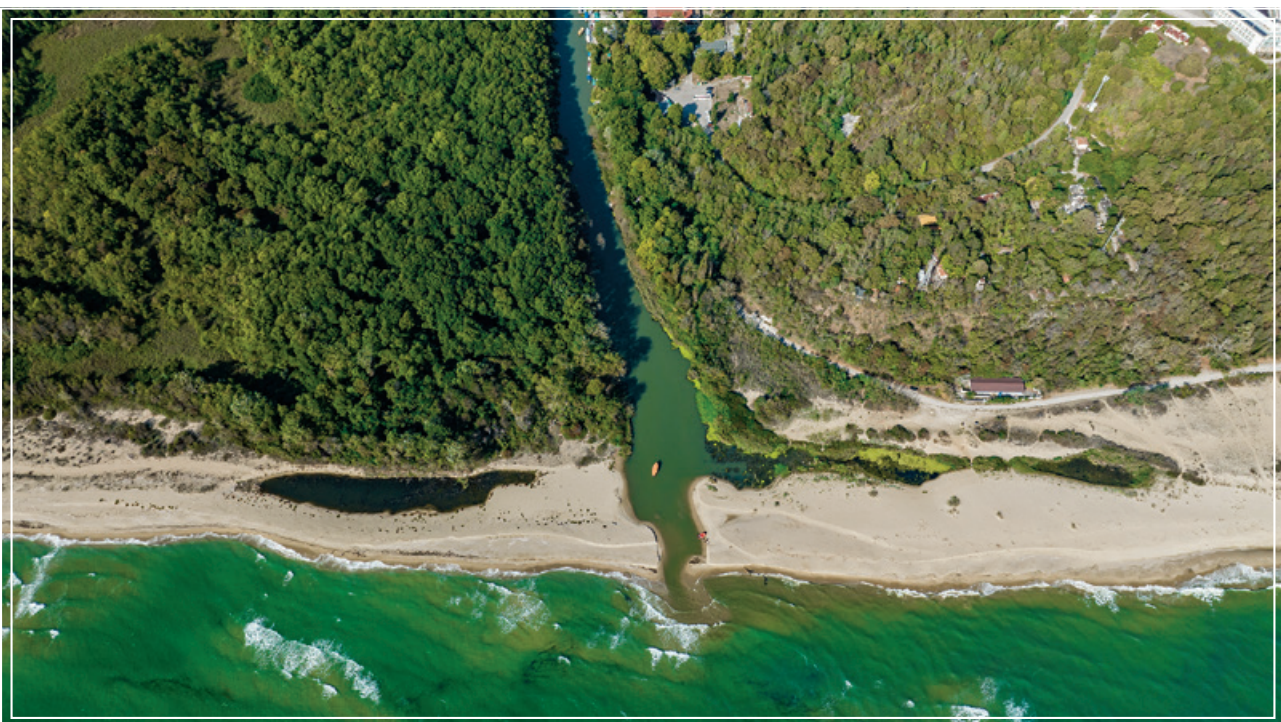

Fig. I. 2. 6. The mouth of the Kamchia River, 2023
Устие на р. Камчия – 2023 г.

*Fig. I. 2. 7. The Longoz area to the north of the Kamchia mouth
Лонгоз северно от устието на р. Камчия*

*Fig. I. 2. 8. The mouth of the Fandakliyska River – panoramic photo.
Устието на р. Фъндъклийска – панорамна снимка*

Fig. I. 2. 9. Cape Sveti Atanas (St. Athanasius) and the adjacent water area
Нос Св. Атанас и неговата акватория

II

FORTRESS, HARBOUR ZONE AND UNFORTIFIED SETTLEMENTS IN THE TERRITORY OF THE TOWN OF BYALA

Late antique fortress on Cape Sveti Atanas

The archaeological site is terrace-like situated on the eastern end of Cape Sveti Atanas (*St. Athanasius*) near the town of Byala (fig. II. 1). Here it is a cliffed coast, in some places up to 40 meters high (Ўотов, Минчев 2021, 93). Thanks to the archaeological excavation carried out by V. Yotov and A. Minchev, a multi-layered site was established on the cape, the development of which began in the Late Chalcolithic (*end of the 5th millennium BC*). In the most seaward part of the promontory, a kind of marine sanc-

*Fig. II.1. Cape Sveti Atanas – a drone photo
Нос Свети Атанас – снимка с дрон*

tuary consisting of over 140 cult pits was recorded (Минчев 2021, 35 – 52). The pits contained finds predominantly from the Classical and Late Hellenistic periods and associated by the researchers with the Thracian culture. The sanctuary was active from the 6th century BC to the beginning of the 1st century AD (Йотов, Минчев 2021, 27).

The only architectural structure found in the early cultural layer of the site at Cape Sveti Atanas, is a partially preserved tripartite building of a rectangular plan (Йотов, Минчев 2021b, 32). It is located at the south-eastern end of the promontory and was destroyed by several large late antique buildings, overlapping it. The remains of escharae, some of them decorated with incised geometrical patterns, were found inside the building. Stratigraphically speaking, most are on top of each other, which the researchers say evidences the long use of this cult site. This gives reason to launch the working hypothesis that in the case these are the remains of a temple with a preliminary dating from the 3rd – 2nd centuries BC; the wooden temple building, however, is earlier, perhaps from the 4th century BC, if not even earlier. The fact that approximately half of the total number of unearthed cult pits are situated around the temple indirectly confirms that. Also six marble statuettes, sculptural compositions and a votive plate depicting various scenes from the exploits of Heracles, the ancient Greek hero and demigod, were found at the south-eastern end of Cape Sveti Atanas. They are dated back to the 2nd – 3rd centuries and evidence that somewhere near this place a Roman-era sanctuary had existed, most likely dedicated to Heracles (Минчев 2021, 71 – 80).

The main studied structures on Cape Sveti Atanas refer to the Late Antiquity period – the end of the 4th – the beginning of the 7th century (fig. II. 2). They are part of a large fortress systematically researched from 2009 to the present day (Йотов, Минчев 2021, 93 – 135). Based on the latest coins found in some of the excavated buildings in the fortress, it is suggested that the destruction of the fortress should be connected with the Avaro-Slavic invasion in 614 during the rule of Emperor Heraclius. According to the researchers the excavations yielded only a dozen fragments of medieval ceramics and a few coins from the 14th – 17th century period.

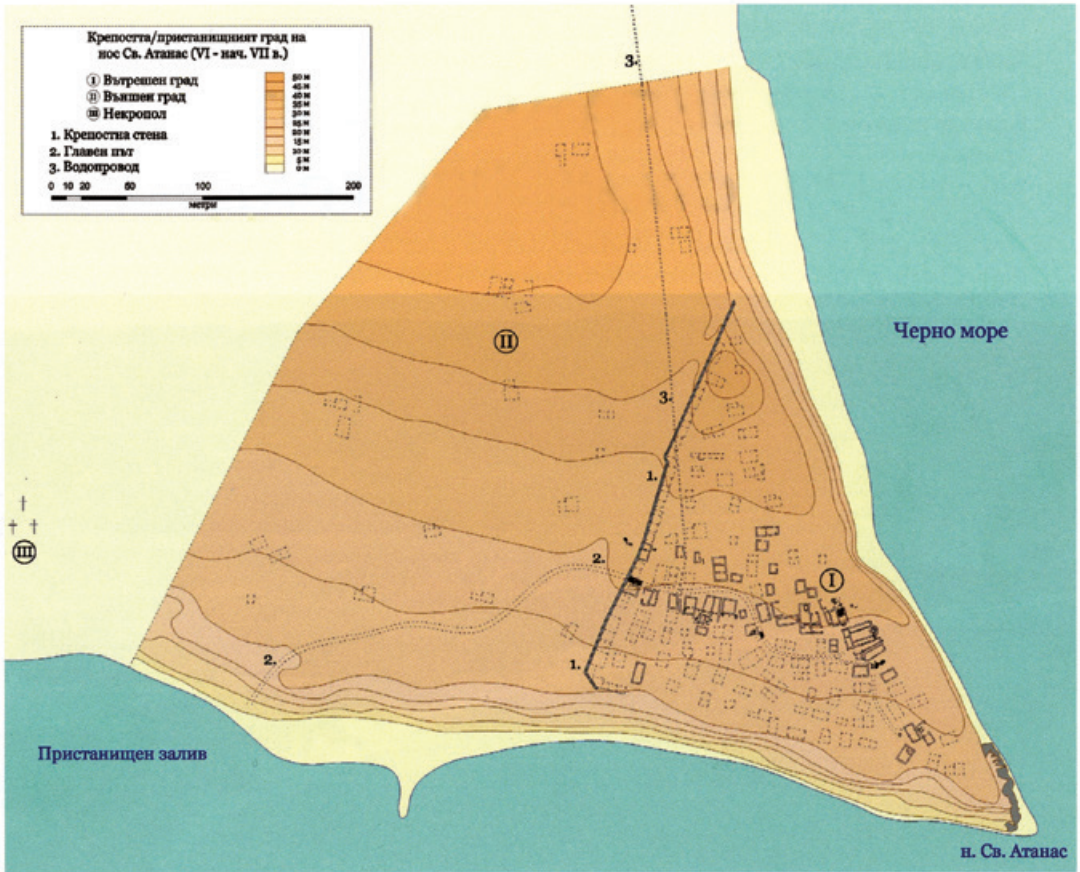

Fig. II. 2. Plan of the late antique fortress on Cape Sveti Atanas (after Yotov, Minchev)
 План на късноантичната крепост на нос Св. Атанас (по Йотов, Минчев)

V. Yotov defines the late antique site excavated by his team as a ‘port city’, which consists of a partially preserved fortress wall, an early Christian sacral complex including a basilica, baptismal font, a high priest’s residence, a public bath, dozens of residential and farm buildings among which the remains of wineries and kilns for production of ceramics draw the attention (Biernacki, Yotov, Minchev 2015, 417 – 435; Minchev Yotov 2018, 291 – 319). The excavations in and around the site have provided evidence of various craft activities, which persisted for two centuries.

The fortification line of this stronghold consisted of a stone wall and a moat in front of it. It measured about 250 m of length and enclosed an area

of just over 35 decares, half of which at least has not been explored.

The fortress on Cape Sveti Atanas can also be defined as a small ‘agrarian town’, where wine production was concentrated (see Keane 2021, 13 – 14). The term is not new and has been used to designate some coastal sites in the Xeros Valley on the island of Cyprus and its central hub Kofinou (Papan-toniou, Vionis 2018). In the case of Cape Sveti Atanas, three wineries with accompanying storage rooms were excavated until 2013, which gives the researchers reason to assume that the vine cultivation and the production of wine were an important part of the life of the population of the fortress and its surroundings (Йотов, Минчев 2013, 41 – 43).

With varying degrees of reasoning, the archaeological site on Cape Sveti Atanas is associated mainly with three settlement names known from written sources and local lore studies. Mihail Lazarov believes that on Cape Sveti Atanas the settlement of Larisa should be looked for (κώμη Λάρισα) (Лазаров 2009, 110).

Other historians such as Bozhidar Dimitrov, Atanas Orachev and Ivan Rusev launch the hypothesis that in the Middle Ages in the area between Cape Emine and Byala besides the fortresses of Emona and Koziak there was another fortress called Vicha (*Vidza, Visa, Vicina*, ‘Beautiful castle’, ‘Beautiful fortress’, ‘Kolokastro’) and that it was situated on Cape Sveti Atanas at the present-day town of Byala (Димитров 1981, 427 – 429; Орачев, Русинов 1988, 78; 89; Русев 2021, 180 – 182). In my opinion, the hypothesis, at least at this stage of research, can hardly be proved, due to the fact that there is no distinct medieval presence in the late antique layers on Cape Sveti Atanas as became clear from what was said above.

The third name of the fortress is associated with the name of St. Athanasius and this hypothesis is based on a local legend and the information of the Shkorpil brothers about a ruined old church bearing the name of the saint and located near the ancient fortification (Йотов 2021, 17). Until the discovery of a construction inscription containing the name of the late antique fortification, any attempt at identifying the ancient name of the promontory and the fortress respectively would be uncertain.

Harbour zone between the capes of Sveti Atanas and Sveti Ivan

One of the earliest mentions of a large port on the east coast of the Haemus Mts is found in Arrian's *Periplus Ponti Euxini*. In the 2nd century, the governor of the province of Cappadocia, Flavius Arrianus, circumnavigated the Black Sea, after which he sent a report to the emperor Hadrian, in which he wrote: 'From Odessus to the borders of **Mount Haemus**, which range of mountains is extended even into Pontus, three hundred and sixty stadia; here there is **a ship anchorage** (ἄρμος ναυσίῳ). From Haemus to the city of Mesembria ninety stadia; here [there is] a ship anchorage' (Arr. PPE 36).

Next such an anchorage is marked on the *Tabula Peutingeriana*. This is *Port. Themomontus*, the name of which is generally placed on the map between Mesembria and Odessus. According to N. Sharankov *Port. Themomontus* is evidently, with reduplication of final T from PORT, the erroneously written *portus H(a)emo mont(e)*, 'port at Mount Haemus.' Exactly where this port was located is difficult to definitively determine. First, I shall here recall my observations concerning **Cape Emine** (Xpucmov 2020, 105 – 107). The too open sea, exposed to constant winds, is a serious obstacle to the development of a harbour zone there. An exception is perhaps the small dry river beds that slope down to the coast south of the cape in the direction of the modern holiday village of Elenite.

The anchorage that Arrian speaks of, according to some researchers, was situated at today's Irakli, which is on the northern side of the cape, while **the main port of Emona was on the southern side** (Tomeweev 1992, 332). Another possible place for ships to moor (*when later sources mention a pier/wharf at Emine*) should be looked for at the mouth of the Vaya River near the locality of Irakli. Such a conclusion in V. Yotov's opinion is confirmed by the description of the Bulgarian Black Sea coast by the Austrian officer Wenzel Edler von Brognard in 1786, in which he mentions anchorages at Irakli, in the middle of the gulf between Obzor and Cape Sveti Atanas and at the mouth of the Kamchia River (Їџомов 2014, 32 – 33).

However, important clarifications should be made here. First, the old village of Irakli was not located at the very mouth of the Vaya River in the area of the holiday village of the same name, but to the north of the river. It

developed to the north-west of Cape Kochan on a high flat plateau.

Second, the quietest bay in this area is actually situated to the south of Cape Kochan. Although only a hundred meters long, it was possibly the most advantageous place for convenient mooring of small vessels.

As we will further see, the next favourable landing place not far from the slopes of Stara Planina is the bay between Obzor and Cape Sveti Atanas. We should not also forget the fact that even today, from a geographical point of view, the massif of Cherni Nos to the north of the bay in question, is perceived as the northernmost point of Stara Planina. Probably the rugged northern slopes of Stara Planina were also perceived as part of Haemus. In this line of reasoning shared in the book, I propose the hypothesis that one of the options for the localisation of *Port. Themomontus* is precisely on the bay between Obzor and Byala. Actually, this is also the water area possessing the best geographical characteristics and yielding the most numerous underwater finds, unlike the single ones at Cape Emine and Irakli.

V. Yotov cites a very resourceful description of the Bulgarian Black Sea coast from 1932 by one of the first great Bulgarian geographers, I. Batakliiev (Ўтомов 2014, 27; Батакклиев 1932). He commented on the area between Byala and Obzor ‘... where the valleys of the rivers *Chifte-dere/Dvoynitsa* and *Panair dere/Perperi* meet. This lowland represents the most convenient place for a port on the entire Stara Planina coastal area. The white cape protects it against the northerly winds.’

The good natural features of the bay of Sveti Atanas for sheltering ships in adverse sea weather, as well as for carrying out loading and unloading operations, were noticed and appreciated already in Antiquity. It is assumed that the sea level in this period was about 5 m lower. Today’s rock reefs of Cape Sveti Atanas, which continue underwater, were then seen as extensions of land much higher above the sea surface and played the role of a kind of breakwater.

Today the bay bears the name of the promontory that encloses it in the north and north-east – Sveti Atanas. The Shkorpil brothers note: ‘To the south of the fortress is a bay in which, according to reports, local fishermen notice the remains of old walls on the seabed. There is no doubt that the bay here, which

is protected from the dangerous north-easterly winds, served in olden times as an important port...' (Shkorpil 1911, 79). This information is highly reminiscent of priest N. Tsitsov's report on stone structures in the proximity of the Shabla lighthouse (Цицков 1909, 78 – 79). Tsitsov says that 'next to the lighthouse there was, apparently, a fortress that jutted a few hundred meters into the sea, forming a small cove and estuary. Even now (the beginning of the 20th century, I. H.) its mortared foundations can be seen in the sea, and sailors distinguish two entrances (gates), northern and southern. Depending on the wind, they use one entrance or the other.'

Where in the bay of Sveti Atanas were the ruins mentioned by the Shkorpil brothers located? The walls were originally built in the innermost part of the bay, but unfortunately they remained under a thick layer of sand formed during the various construction stages of building a stone quay. Today the chance of their being localised is practically reduced to zero because of the project for a large-scale modernisation of the port of Byala.

V. Yotov writes that the folk memory has preserved the name of another, smaller bay in the area of the cape – Sveti Ivan (*St. John; Aya Yani*), which is actually the south-western end of the bay of Sveti Atanas (Їотов 2014, 27 – 28). This small bay was closed in the south by a smaller cape that no longer exists (*fig. II. 3*). The Shkorpil brothers say about this place that 'at the very skirts of the hill... you can see the ruins of a small church of Sveti Ivan'. This small promontory was a continuation of the hill that rises today above the mouth of the Perperi River and on which the earthen-sand embankment starting from the Dvoynitsa River rests. A late antique kiln for building ceramics was excavated there (Їотов, Харизанов 2017, 487 – 496).

Therefore, when we trace the horizontal lines of the topographic maps, it becomes evident that the elevation extends several tens of meters into the sea. There is information furnished by local hunters and rapa whelks gatherers that numerous and different types of lead stocks were found in the water off this cape. The only underwater archaeological surveys in the bay were carried out in the 1979 and 1988–1989 seasons under the scientific guidance of M. Lazarov (Лазаров 1980, 230; Лазаров 1989, 173 – 174; Лазаров 1990, 177). The conclusion is that the bay was used as a port for a long period, name-

ly from the time of the Great Greek colonization (7th – 6th century BC) to Late Antiquity (Лазаров 2009,110). The discovered anchors, stone and lead stocks and amphorae are dated within broad chronological span. M. Lazarov points out in a popular science article that the number of amphora fragments from Late Antiquity is too large (Лазаров 1979). The researcher shares the hypothesis that the significant number of amphorae of the same type suggests that here the remains of a sunken ship can be possibly looked for.

Strangely, the underwater researcher of the bay M. Lazarov categorically writes in one of his books dedicated to shipping along the Western Pontus that it ‘lacks medieval materials’ (Лазаров 2009, 110). But is it so?

In addition to the already known complete amphorae published by V. Yotov, the collection of the History Museum of Byala includes lots of fragments of amphorae and other vessels discovered during M. Lazarov’s researches which have remained unpublished. With the courtesy of D. Yanchev, we share their graphic representation here. Nine of all thirty-eight fragments date from the Pre-Roman period. The late antique amphorae and houseware fragments predominate. They are eighteen in total. Recognisable are the amphorae of types Late Roman 1 and Late Roman 2. Three glazed fragments belong to the 14th century (fig. II.4 – II.10). In addition

*Fig. II.3. The bay to the south of Cape Sveti Atanas, a drone photo
Заливът южно от нос Св. Атанас – снимка с дрон*

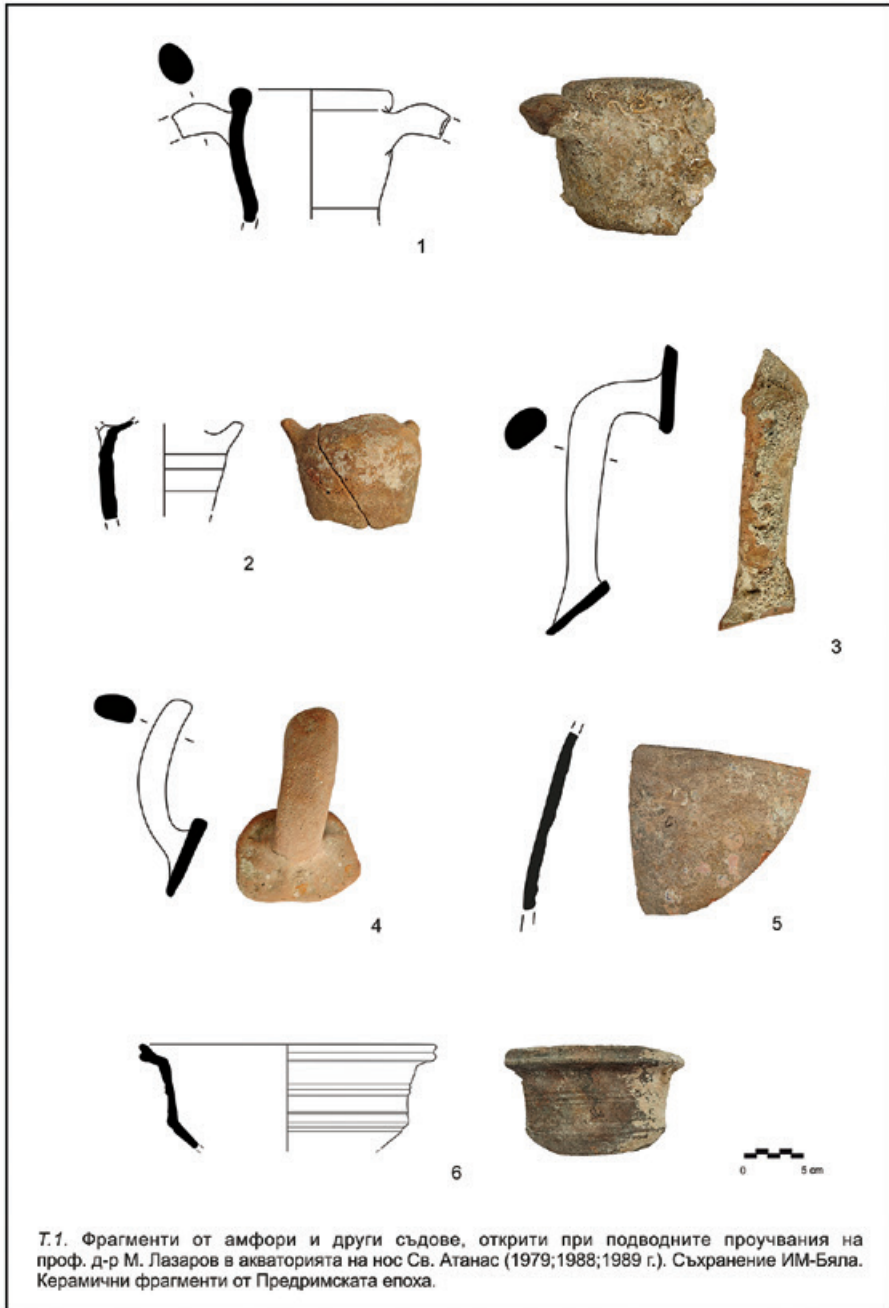
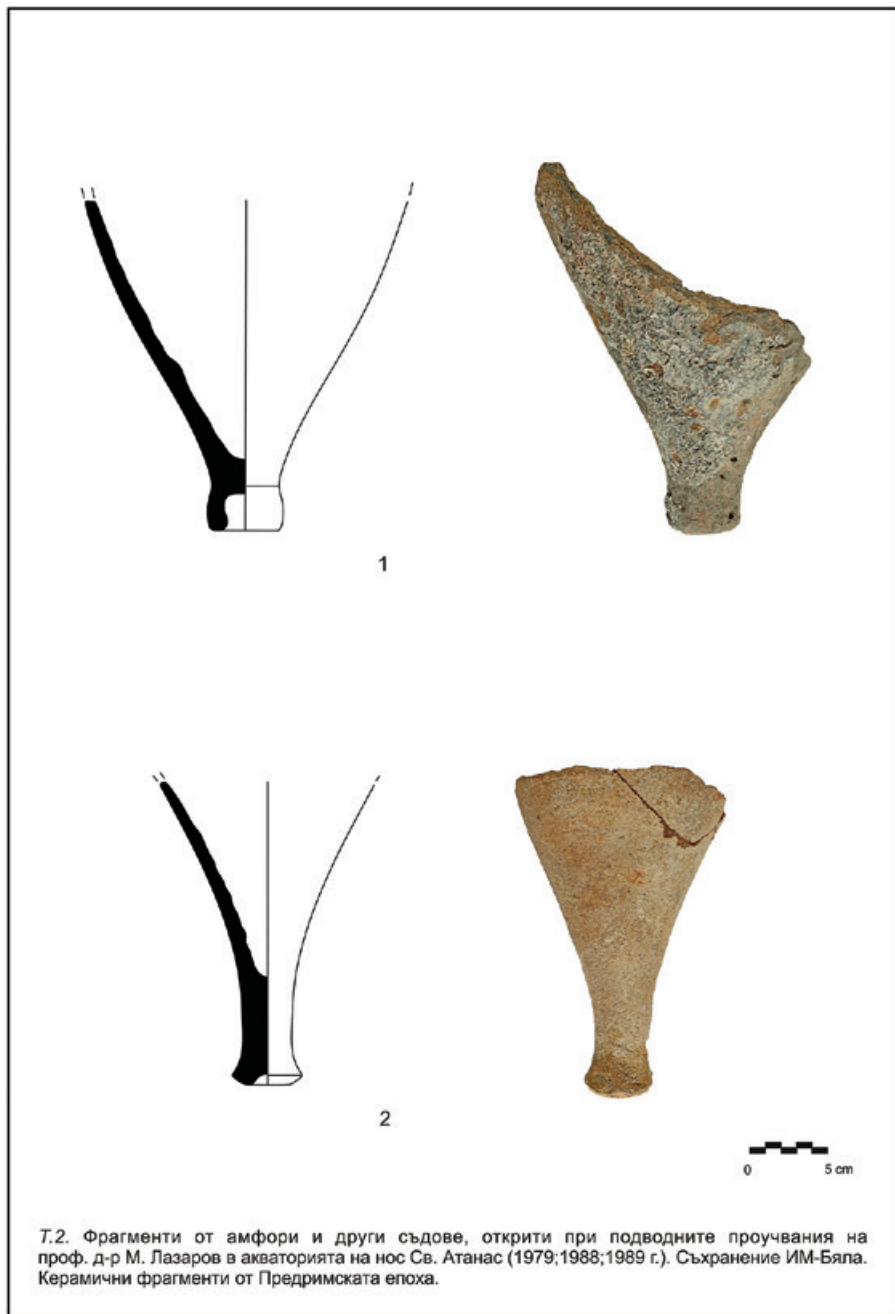

Fig. II. 4. Fragments of amphorae from the pre-Roman period discovered during the expeditions of Prof. M. Lazarov

Фрагменти от амфори от Предримската епоха открити при експедициите на проф. М. Лазаров

Обр. II. 5. Fragments of amphorae from the pre-Roman period discovered during the expeditions of Prof. M. Lazarov

Фрагменти от амфори от Предримската епоха открити при експедициите на проф. М. Лазаров

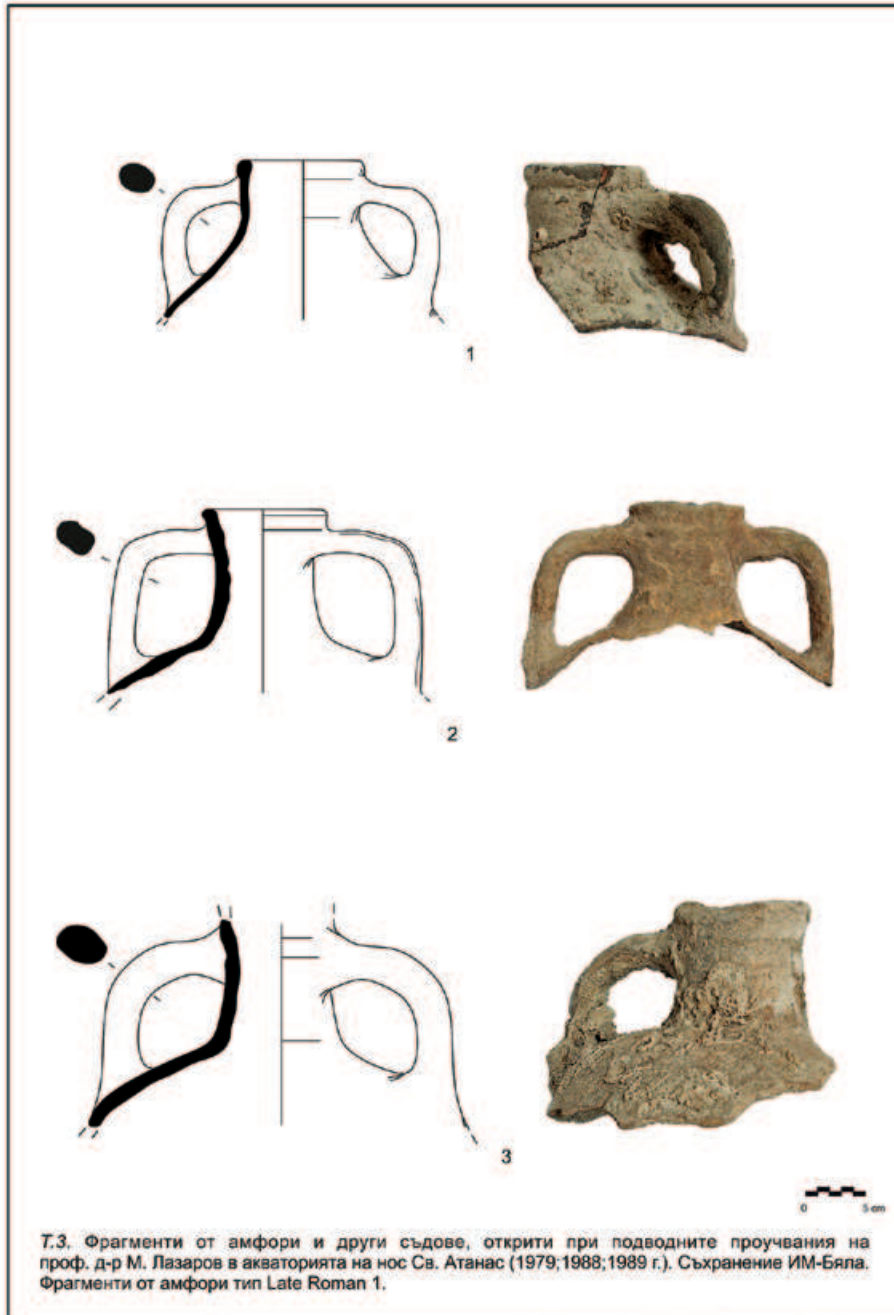

Fig. II. 6. Fragments of amphorae from Late Antiquity discovered during the expeditions of Prof. M. Lazarov

Фрагменти от амфори от Късноантичната епоха открити при експедициите на проф. М. Лазаров

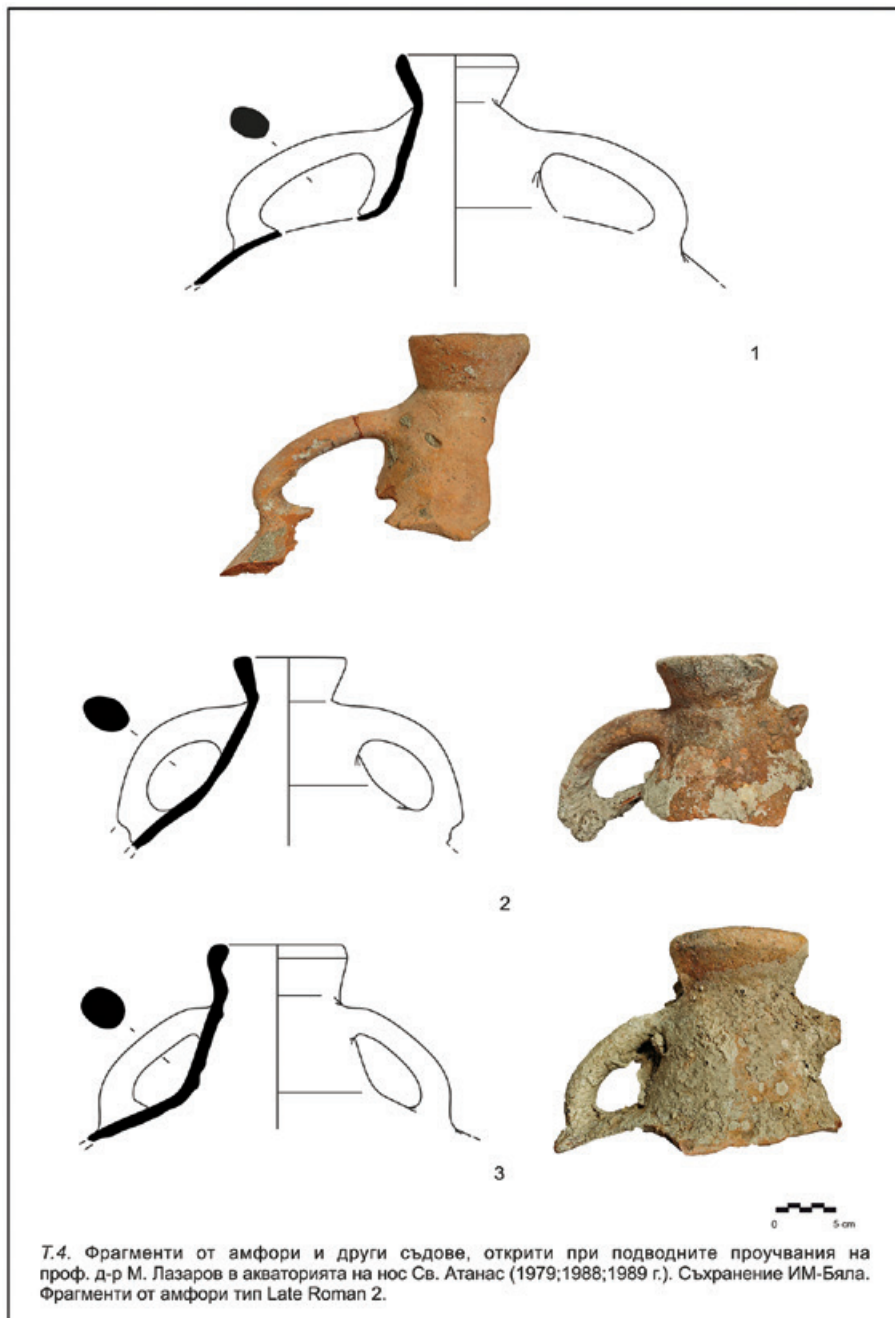

Fig. II. 7. Fragments of amphorae from Late Antiquity discovered during the expeditions of Prof. M. Lazarov

Фрагменти от амфори от Късноантичната епоха открити при експедициите на проф. М. Лазаров

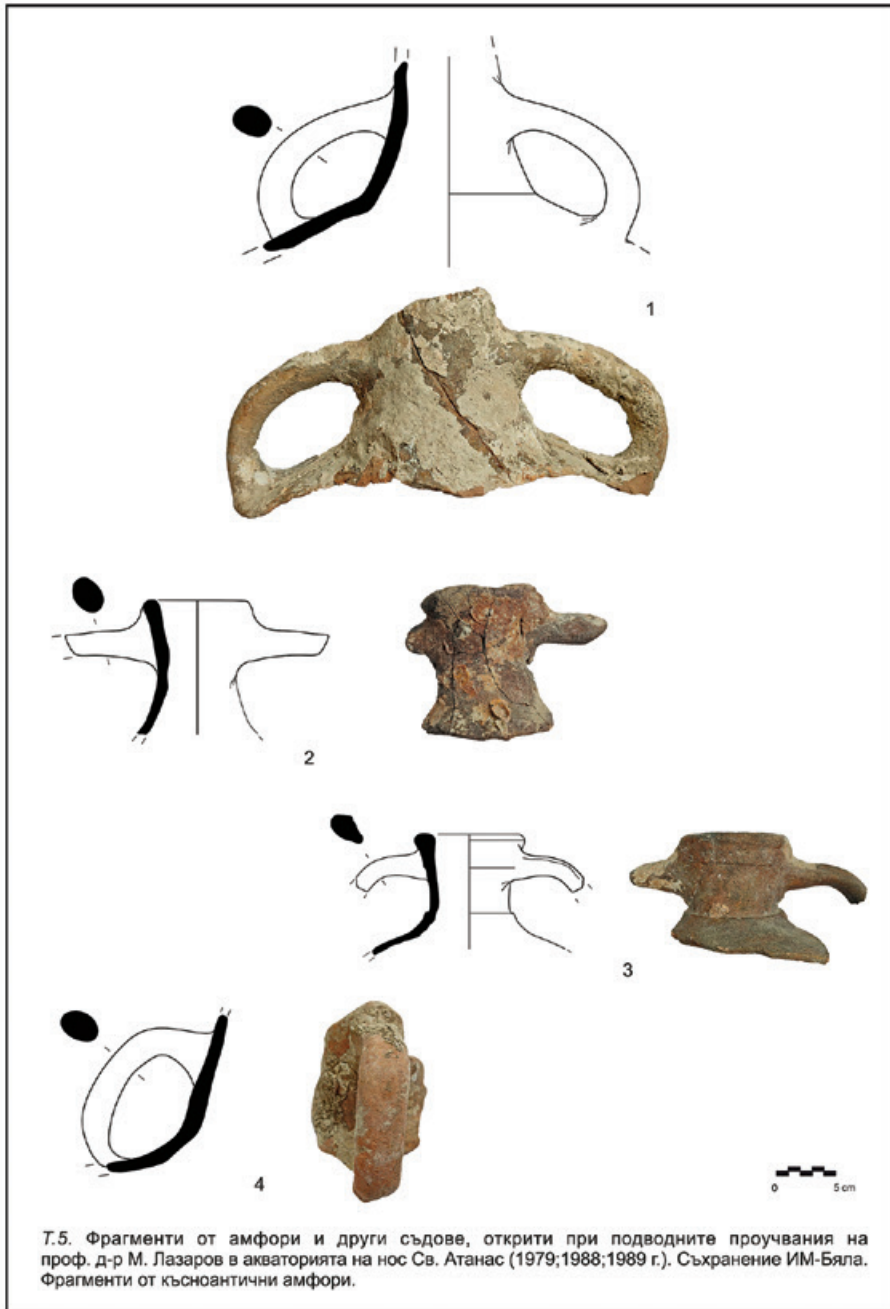

Fig. II. 8. Fragments of amphorae from Late Antiquity discovered during the expeditions of Prof. M. Lazarov

Фрагменти от амфори от Късноантичната епоха открити при експедициите на проф. М. Лазаров

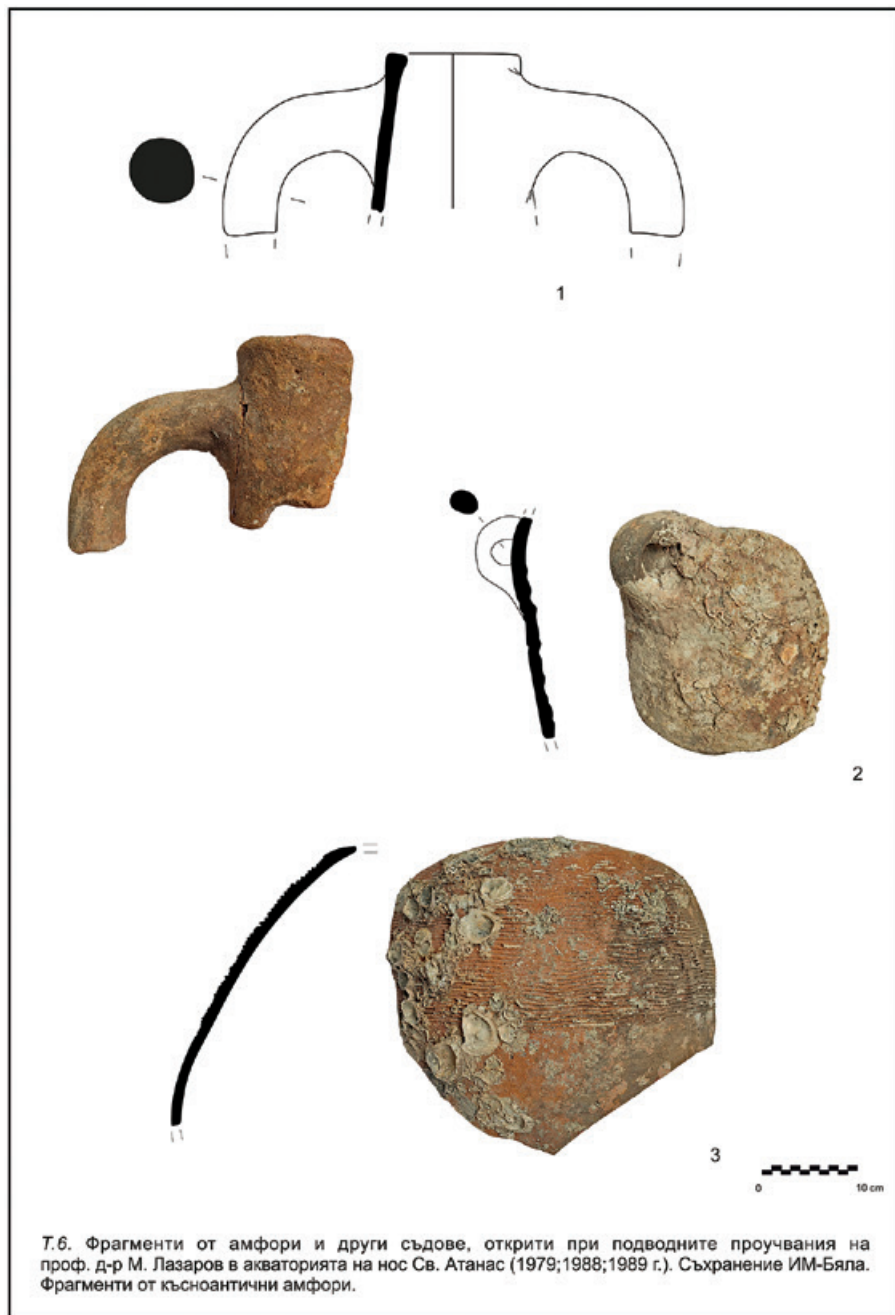

Fig. II. 9. Fragments of amphorae from Late Antiquity discovered during the expeditions of Prof. M. Lazarov

Фрагменти от амфори от Късноантичната епоха открити при експедициите на проф. М. Лазаров

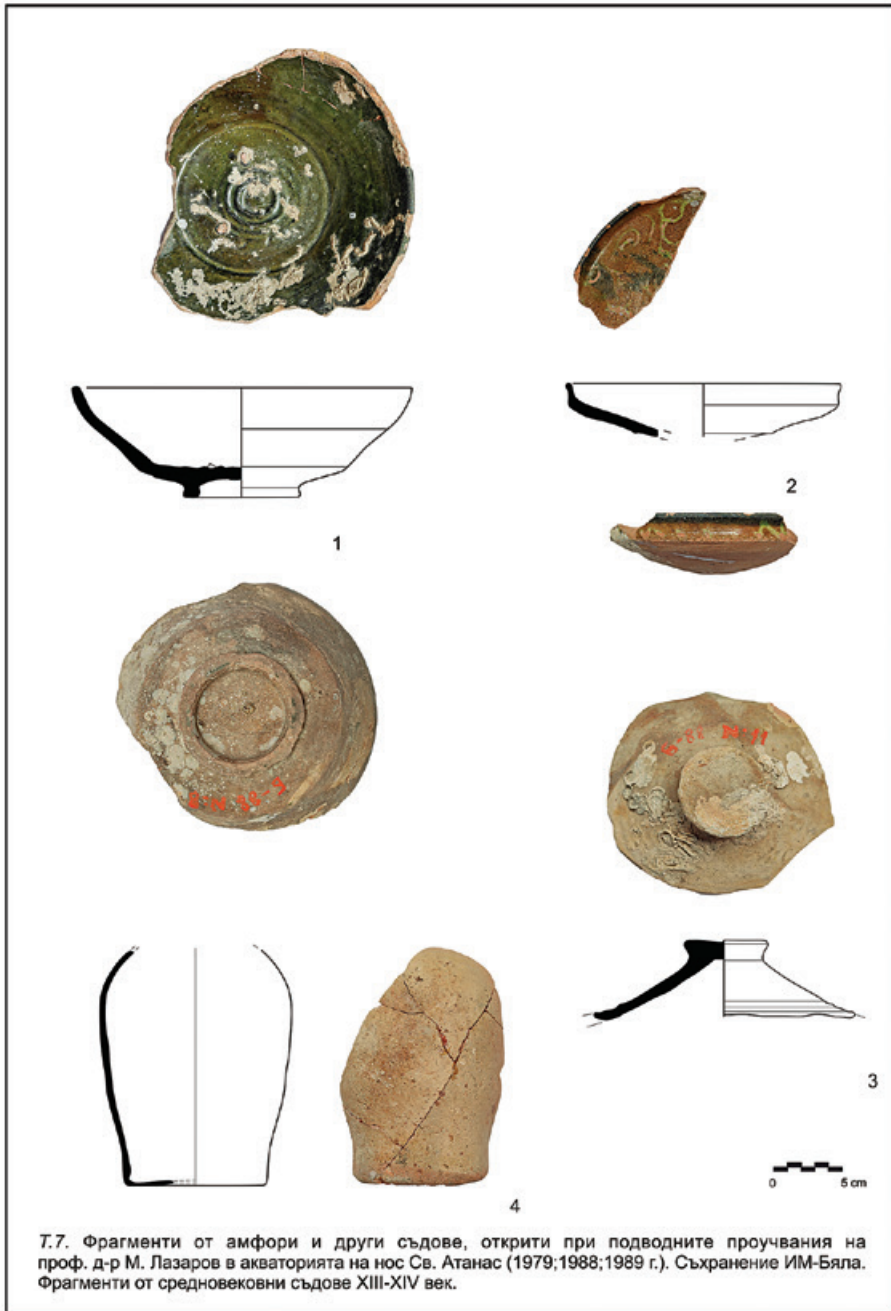

Fig. II. 10. Fragments of medieval vessels discovered during the expeditions of Prof. M. Lazarov
Фрагменти от средновековни съдове открити при експедициите на проф. М. Лазаров

*Fig. II. 11. Medieval amphora
of the Günsenin 3 type
Средновековна амфора
тин Гунсенин 3*

to these fragments, an almost completely preserved amphora unearthed during M. Lazarov's excavations is indirect evidence that the bay was also used in the Middle Ages. It is a Günsenin 3 type amphora housed in the Byala History Museum, which according to the Turkish researcher's typology, dates back to the end of the 12th or the beginning of the 13th century (*fig. II. 11*). The amphora has a preserved height of 51 cm. One of

its handles is broken. Its origin is unknown, possibly from central Greece (*Chalkida?*) (*Günsenin 1990, pp. 2830, fig. 16 and plates XXXIXLII; 2018, pp. 100102, fig. 9*), as type 61 of J. Hayes (*Hayes 1992, p. 76, fig. 26: 1011*), as type XXII and class 48 for Chersonese (*Антонова и др. 1971, p. 9394, fig. 24; Романчук и др. 1995, tab. 34: 167, tab. 43: 168, 174, tab. 44: 169, 173*) The Günsenin III type is also known as the Tartus Amphora (*Tanabe et al. 1988, pp. 34–40*). It is distributed in the Mediterranean and the Black Sea.

We should specify here that the archaeological research conducted by M. Lazarov was concentrated around an old fisherman's hut and to the north of the groynes and east of the excavated late antique fortress. That is, it affects the periphery of the harbour zone (*fig. II. 12*).

Although beyond the chronological span of the subject, it is worth noting that in the Late Middle Ages/Ottoman period the port in the Bay of Sveti Atanas was one of several ports on the Western Black Sea coast for which a separate law – *kanun*, was issued by the sultan's administration (*Pycev 2021, 195*). This is the so-called 'Law on the port (*Turkish iskele*) and the tax (*Turkish baç*) of Gözlü', which is an excellent source for the economic develop-

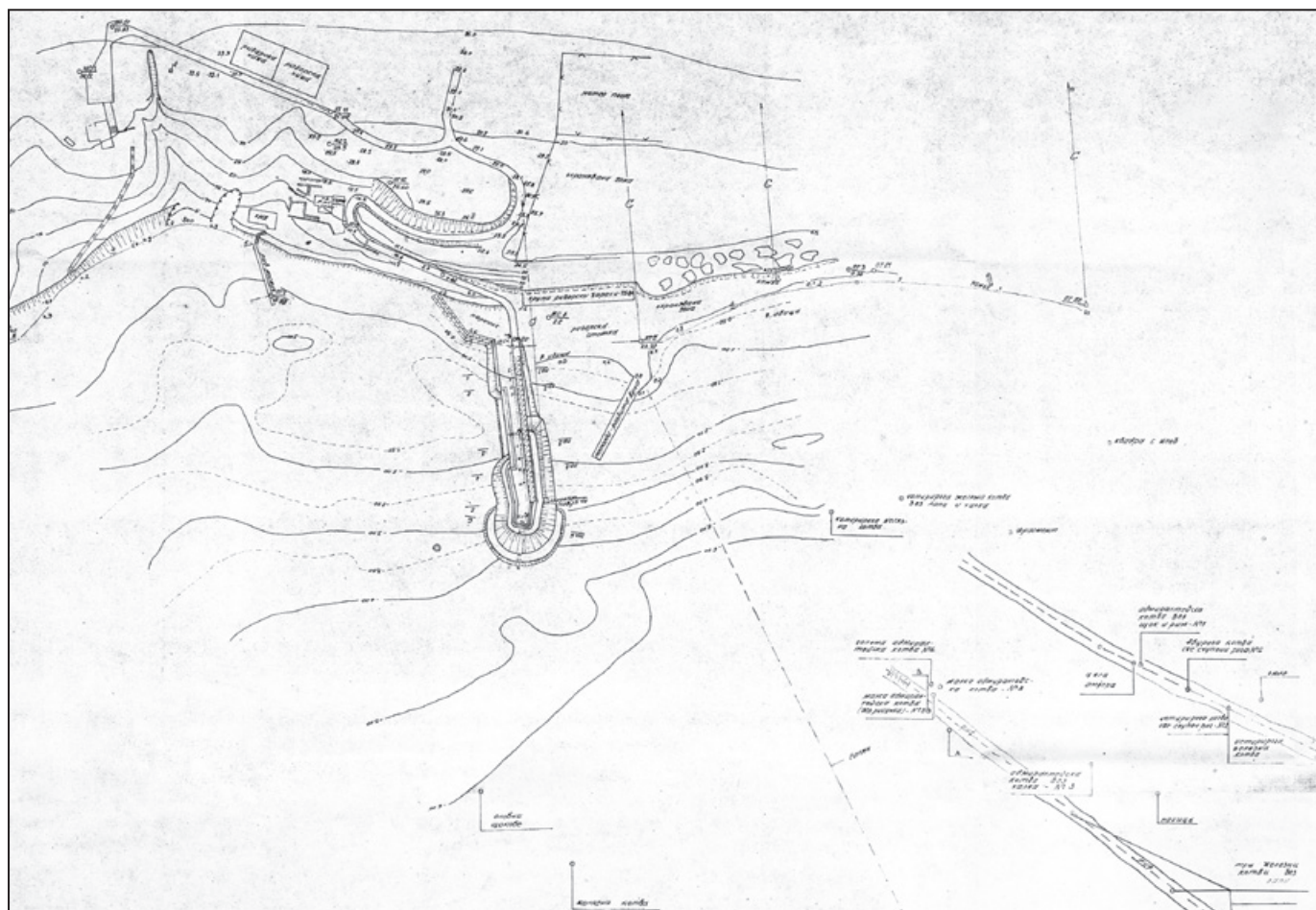

Fig. II. 12. Plan of the underwater research area by M. Lazarov
 Работен план на зоната на подводни проучвания от М. Лазаров

ment of the area in the 16th century and a secondary indicator related to the existence of an older harbour zone. Gözlü (*Gözeken*) was the Turkish name of today's town of Obzor, located in close proximity and to the south of Byala. The medieval fortress of Kozyak, well-known from written sources of the 13th–16th centuries, is missing from the portolans and portolan charts, which were '*possibly the most accurate for their time pieces of writing about the Black Sea port system*'. Probably until the 16th century, Kozyak (*Gözlü, Gözke, Gözeken*) did not have a port, although the 'Law' cited here says exactly the opposite, even if we judged solely by the full title of the document. In fact, in the 14th and 15th centuries, the most convenient place near Obzor where a port could have functioned was in the bay of the Dvoynitsa River, on the boundary between the lands of Obzor and Byala.

Trying to localise the 'Gözlü port we should consider the results achieved by the rescue archaeological excavations of the late antique kiln for producing building ceramics, located at the foot of the hill above the small bay of Ai Yani (*St. John*), actually the south-western end of the bay of Sveti Atanas (*Йотов, Харизанов 2017, 487–496*).

Ivan Rusev draws attention to the fact that the layers following atop the antique cultural layer contained interesting artefacts, suggesting commercial activities being carried out at this place (*a hoard containing 52 silver Turkish coins from the 16th – 17th centuries and a bronze weight – exagium with the sultan's calligraphic signature/tughra*). In the same place, several other bronze coins from the 18th and 19th centuries were found, as well as items of jewellery and a small number of fragments of late medieval ceramics (*dated after the 16th century; Pyceв 2021, 213*).

The small bay at Cape Sveti Yani was obviously a central water area of settlements which apparently did not have a convenient connection with the sea. If we have to return to the Late Antiquity period, I will again remind **the hypothesis that the harbour of the Roman city of Templum Iovis was actually in the coastal waters of Cape Sveti Yani.** The open sea and the lack of a protected bay of Obzor itself is a prerequisite for the port of the antique city to be searched for in a harbour zone more convenient for ships to dock, despite some reports that three lead stocks were found there and removed

from the waters of the town (Пеев 2014). Such zone is logically located to the north of Obzor in the area of Cape Sveti Atanas (Христов 2018, 109).

The museum in Byala houses also several whole and fragmented amphorae which were discovered in the water area between the capes Sveti Atanas and Cherni Nos by fishermen and rapa whelks gatherers. The only thing certain about them is that they were recovered from the waters of Byala in the zone up to 20 m deep. They predominantly belong to the Pre-Roman period.

An interesting ceramic vessel resembles a large pot with two small handles under the mouth rim (fig. II. 13). Its body is 14 cm high and 19.5 cm in diameter at the mouth. It was probably part of the kitchen utensils of a sunken Byzantine ship. Several items can be pointed out as very close parallels of this vessel, namely the so-called cooking pots (fig. II. 14). They were found aboard a shipwreck at a depth of 455 m and 3 – 4 km to the north of

Fig. II. 13. A ceramic vessel used on board an ancient ship. Water area of the Byala town
Керамичен съд използван на борда на
древен кораб. Акватория на гр. Бяла

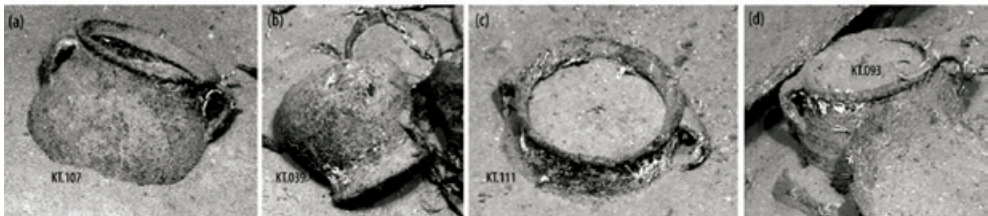
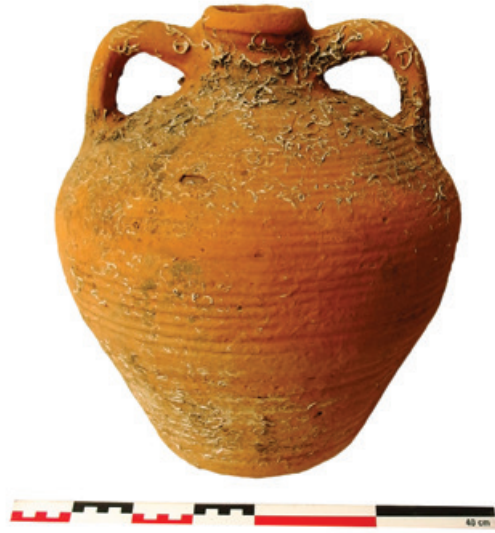

Fig. II. 14. Cooking pots. North of the Akçalı Adası Island right off the north-western coast of the
Datça Peninsula, Turkey (after Brennan, Davis, Oraiç, Stay 2020, 308)

Кухинични съдове. Открити северно на Акçalı Adası, остров точно до северозападния бряг на
полуостров Datça, Турция (по Brennan, Davis, Oraiç, Stay 2020, 308)

*Fig. II. 15. Medieval amphora,
type Günsenin 1
Средновековна амфора тип Гунсенин 1.
Акватория на гр. Бяла*

Akçalı Adası, an island just off the north-western coast of Datça Peninsula, Turkey (Brennan, Davis, Opaıt, Stay 2020, 308). The vessels date between the 5th and 7th centuries and were used to prepare food for the ship's crew.

Among the other accidentally discovered finds, there is also a completely preserved amphora of Günsenin type 1 (*fig. II. 15*). It is of a brownish-orange colour. The vessel has 43 cm preserved height and a mouth diameter of 9 cm. This amphora type is dated to the 10th – 11th centuries. Their production centre was probably Ganos and the islands in the Sea of Marmara. They were widespread in southern France, Italy, the Aegean and Black Seas, the Eastern Mediterranean and even in Russia (Bjelajac 1989, 111 – 113; Günsenin 1989, 269 – 271; Hayes 1992, 73 – 74 (Type 54); Vroom 2014, 95).

Late Antiquity archaeological sites in the vicinity of the town of Byala

The field research in the surroundings of Byala is still in its initial stage. We can say the same about the archaeological excavations. Thanks to the field walking and observations undertaken together with the colleagues V. Yotov and D. Yanchev, I can distinguish in the next lines several prospective areas for future studies. Individual structures from Late Antiquity are also considered in them (*fig. II. 16*).

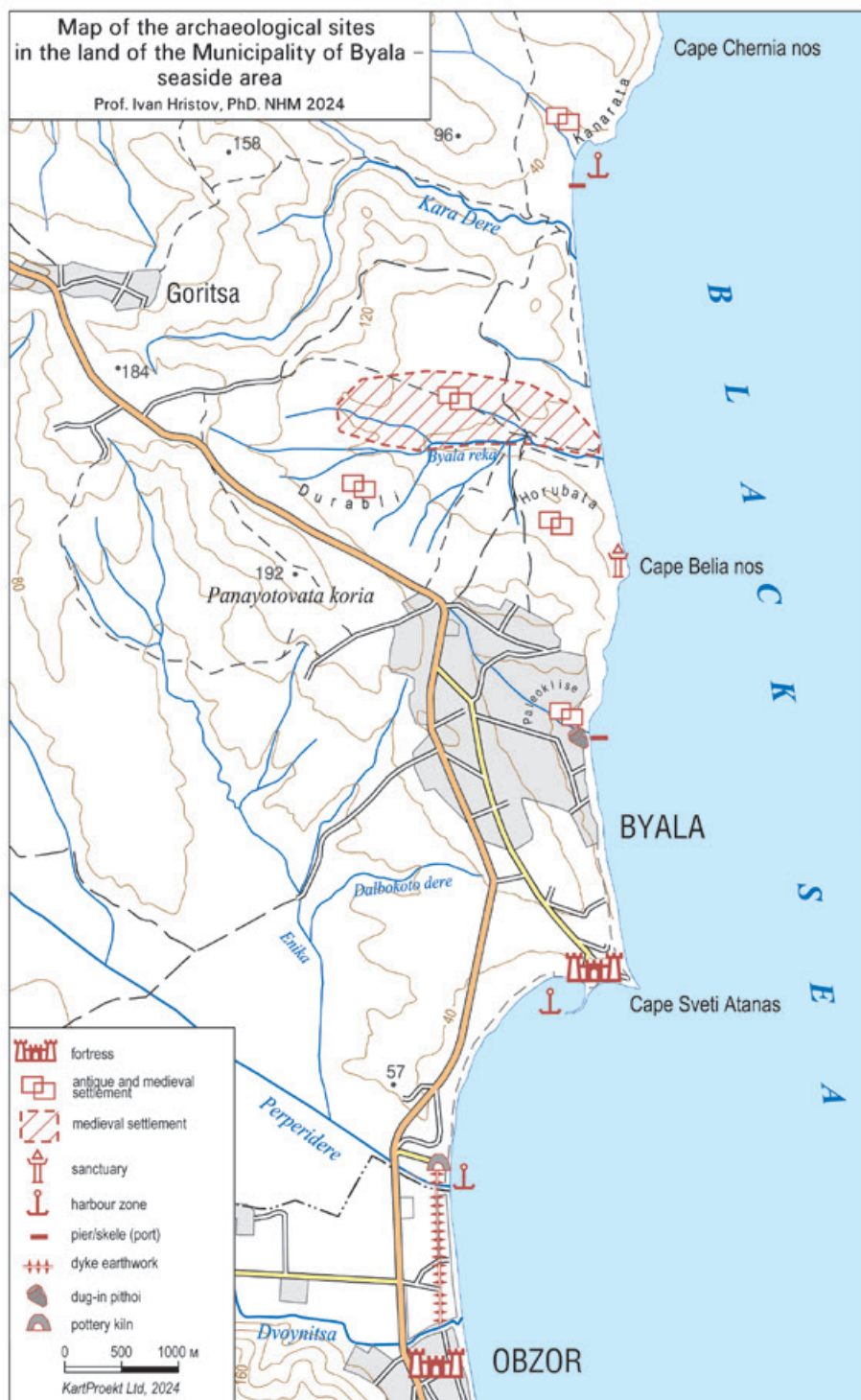

Fig. II. 16. Map of the established seaside archaeological sites in the municipality of Byala
Карта на открити крайбрежни археологическите обекти в община Бяла

Paleoklise locality

The locality is near the central beach of the town of Byala where the old casino of the town was built. At least four large pithoi were seen in the high seashore of the easternmost part of the site. There is information about at least that many more of them dug into the shore. Fragments of pithoi are kept in the town's history museum. Their possible dating is from the Roman era. The site has a direct access to the sea and probably there was a small harbour installation in its water area, a pier/wharf.

The storage of a large number of pithoi at the seashore and outside fortified settlements is an extremely interesting situation known also in other places along the western Black Sea litoral. We see such an example when describing the surroundings of the fortress near the village of Shkorpilovtsi. There is also information about a 'field' of pithoi to the north of the river mouth of Pasha Dere. Particularly interesting are the hollows in the Kazan Maara cave near the village of Tyulenovo, Shabla Municipality. There, fifteen large rock pits in the form of 'big cubes' were recorded at the end of the 20th century. It was believed that before the Liberation of Bulgaria, the surrounding population used to hide grain and foods there (*Шкорпил 1892, 49 – 55*).

V. Yotov, A. Minchev and D. Yanchev write that an antique settlement had existed in the site of Paleoklise (*Yotov, Minchev, Yanchev 2014, 21 – 23*). A water pipe secured the needed water supply for the settlement from the spring in the locality of Kavaka (*below of the Technical School*). Fragments of Hellenistic vessels and the upper part of an amphora from Chersonesos bearing the stamp of astyoma Xanthos are kept in the Byala History Museum. D. Yanchev noticed also fragments of ceramic vessels from the Roman era in the profiles of a trench newly dug out for a canal. Obviously, the settlement had a rich and long history.

Settlement in the Horuba (Hruba) locality

It is localised in the vineyard 300 m to the north-west of Cape Beli Nos. A large concentration of late antique household and building ceramics can be seen on the cultivated terrain. The approximate area of the settlement

is 2 decares. Although there is no certain evidence that it communicated with the sea, it should be noted that the settlement was in close proximity to Cape Beli Nos, whose leeward southern side provided conditions for mooring in calm weather (*fig. II. 17*). A sea sanctuary from the Hellenistic period probably had existed on the very cape of Beli Nos. The hypothesis is based on information by D. Yanchev about an open pit on the edge of the cape. In his words the pit was pear-shaped and about 1.20 m deep. In its upper part, the pit had a diameter of 80 cm, which increased in depth. The discoverers of the pit noticed that it was filled with a large amount of fragmented vessels. Of these, only a ceramic bowl has survived and is now kept in the History Museum of Byala. Sherds of late antique vessels were scattered 20 m to the west of the place where the pit was dug out.

As to the pit itself (*probably not the only one on the highly eroded Cape Beli Nos!*) I can assume that it is a classic example of the so-called bothroi or ‘deposit pits’ (*see examples in Георгиева 1999, 165–183; Илиева 2023, 1–24*). The pits on the neighbouring Cape Sveti Atanas can be referred to as the territorially the closest parallel.

Settlement in the **Durbali** locality on the antique land road connecting Templum Iovis and Odessos

The boundaries of the settlement have not been definitively established, but it can still be stated that it was located on a large area of at least 5 decares, 2 km to the north-west of the town of Byala and to the south of the tributaries of the Byala Reka River. On the modern arable agricultural terrain, quarried stones, household and building ceramics dated from different historical periods are occasionally observed. Of interest is the circular structure noticed by D. Yanchev 1 km to the east of the current Byala – Varna road, with an approximate diameter of 7 m, built of rubble stones bound with white mortar. Silver Roman coins from the 1st and 2nd centuries were found in the immediate space around the installation, some of them handed over to the museum of Byala. It is probably a round watchtower, a *turris*, similar to the two studied Roman towers of a circular plan in the mountain section of the Oescus – Philippopolis road (*Христов 2016, 68–120*). An assemblage

Fig. II. 17. The coastal strip between Byala and Cape Cherni Nos. A Bulgarian 1935 military map
Бреговата ивица между Бяла и Черни нос. Българска военна карта от 1935 г.

of late antique domestic and building ceramics has been recorded at a small ravine to the north of the assumed tower.

*Antique and medieval settlement in the valley
of the Byala Reka River*

V. Yotov, A. Minchev and D. Yanchev mention the existence of a large antique and medieval settlement site which started from the coastal strip at the mouth of the Byala Reka River and extended in western direction immediately to the south of the Goritsa village (Йотов, Минчев, Янчев 2014, 34–35). The researchers make the important clarification that the settlement was distinguished by possessing several water sources. North of the marked area, there is mention of a mound necropolis as well. Within the boundaries of the settlement, ceramic fragments of vessels were found, dated within a broad chronological span – from the 1st millennium BC to the 18th century AD. The unearthed coins, which have been handed over to the Byala museum, include a pre-coinage currency form and Hellenistic, Roman and medieval coins. Unfortunately, the description of the settlement is too general and it is not clear what the building density was, i.e. how crowded or built-up this very large area was. It is very likely that the settlement in the Durbali site is part of it.

*Antique settlement in the area of Cape Cherni Nos,
Byala Municipality*

An ancient settlement located next to the tributary headwaters of the Kara Dere River was discovered during field-walking survey carried out together with colleagues from the History Museum in Byala in March 2024. It falls within the boundaries of the vast Kanarata locality. According to the preliminary data, the settlement occupies an area of 2 decares. It is situated on a sloping ridge bounded on the east and west by steep ravines, in which streams of a larger tributary of the Kara Dere River flow. On a relatively flat site, there are large looters' pits in which rubble stones and an abundant amount of fragmented building ceramics typical of Late Antiquity were found (fig. II. 18 – II. 20). According to the information of residents of the

*Fig. II. 18 – 19. Treasure hunters' pits and ruins of a late antique construction
in the Kanarata locality*
Иманярски изкоп и деструкции от касноантичен градеж в м. Канарата

*Fig. II. 20. Fragmented ceramic vessels from the Kanarata locality
Фрагментирана керамика от обекта в м. Канарата*

town of Byala, bronze and silver coins from the Pre-Roman period were found in the area.

Part of a coin hoard consisting of eight drachmas minted in the period 323 – 296 BC was found in a place to the west of the Kara Dere mouth and is now housed in the Byala History Museum. V. Yotov, A. Minchev and D. Yanchev assume that the hoard originates from a settlement related to the one in the Byala Reka valley mentioned above (Йотов, Минчев, Янчев 2014, 36 – 37).

III HARBOUR ZONE AT CAPE CHERNI NOS (MAVRO MOLO)

Here we would distinguish two promising areas for underwater exploration. The first is located in a small bay at Cape Canarata, to the south of Cherni Nos. The second one is located in front of Cherni Nos itself within the range of the Plevnyata underwater reef, the end of which features a dome-shaped rock (Трифонов 2003, 73). Another name for this reef popular among the fishermen is Kazana. In fact, the reef, which is difficult to be seen in bad weather, is a place of shipwrecks in this part of the Black Sea (fig. III. 1).

*Harbour zone at the **mouth of the Kara Dere River***

It is a small body of water locked **between Cape Canarata and the mouth of a small river** descending to the sea between the hills of Bostan Tarla and Canarata. In the east, the waters of the supposed zone reach up to the

*Fig. III. 1. The capes of Beli Nos and Cherni Nos viewed from the south, a drone photo
Бели и Черни нос – снимка с дрон от юг*

10 – meter isobath. We should take into account the hypothesis launched by P. Peev, who thinks that in Antiquity during the Phanagorian regression, when the level of the Black Sea was about 5 m lower than the present, the most exposed parts of the reefs around Cherni Nos protruded above the water and protected the water area in question, where small vessels could find refuge. A large number of amphora fragments were found on the seafloor to the south of Canarata (fig. III. 2).

Shipwreck area off Cape Cherni Nos

Cape Cherni Nos is the northernmost point of the Stara Planina Mts on the Black Sea coast. It lies to the south of the Fandakliyska River mouth near the village of Shkorpilovtzi and to the north of the mouth of the Kara Dere near the town of Byala. The Bulgarian toponym is a translation of the Greek name of the **cape Mavro Molo**. According to Kr. Kanchev the Greek name of the cape was given by the local Greek population of the town of Byala and used at least until 1926 (Кънчев 1938, 73). A distinctive feature of this promontory slightly protruding into the Black Sea is the **chain of underwater stones and rocks, forming in front of it a reef about 400 m long, west-east oriented**. This reef presents a well-known peril to the navigation (Пеев 2012, 168 – 172).

As I have already mentioned, the shallowly submerged upper parts of the reef are known to the fishermen from Byala as Kazana. Trifon Trifonov designates them with the place name of Plevnyata.

Tr. Trayanov writes that on October 23, 1916, on the rocks of Cape Kara Burun (i.e. Cherni Nos), the Turkish (*torpedo boats*) destroyer ‘Gayret-i Milli’ ran aground; almost three years later (February 1919) the Bulgarian torpedo boat ‘Letyashti’, meaning ‘flying’ with its French crew crashed and sank very close to it. In March or December 1920, the yacht named ‘Colchis’ (‘Pernach’) sank near Cape Cherni Nos. Senior Russian White Guard officers leaving their homeland via one of the ports on the Crimean Peninsula were on board the yacht.

According to T. Trifonov, divers found walrus tusks and a 2 m long bronze cannon near the reef (Трифонов 2007, 61 – 62). The cannon was not taken out of the sea. It can be assumed that the area to the south of the head-

Fig. III. 2. Ceramic fragments found in the waters of the Kanarata Ridge
Фрагменти от керамични съдове открити в акваторията на рида Канарата

land was used by ancient mariners as a harbour and refuge in stormy weather. The minimum depths alongside the reef range from 1 to 6.5 m.

Back in 1963, a diving team of the Naval Museum carried out diving inspections of the yacht *Colchis* in front of Cape Cherni Nos (Роков 2014, 79). In addition to the ships that sank in more recent times, there is evidence of an extremely interesting find in the water area of the cape directly related to the topic discussed in the book. I mean the data about an alleged **sunken Late Antique ship**, all the available information about gathered and summarised by Pr. Peev (Пеев 2012, 168 – 172) In the summer of 1964, two scuba divers accidentally came across a number of amphorae south of the Cherni Nos reef. The news of the find prompted one of the first underwater archaeological expeditions led by Goranka Toncheva, archaeologist at the Archaeological Museum in Varna (Йотов 2014, 9). In June 1967 and July 1968 she led scuba diving archaeological surveys south of the aforementioned reef (fig. III. 3 – III. 4). G. Toncheva assumes that the amphorae were part of the cargo of an antique ship that crashed on the reef extending in front of Cherni Nos. She does not specify the origin of the amphorae and only mentions that they have a carrot-shaped body and are early Byzantine

*Fig. III. 3. Goranka Toncheva and divers
at cape Cherni Nos
Горанка Тончева с водолази пред Черни нос
(по М. Лазаров)*

*Fig. III. 4. Recovering a late antique
amphora from the waters of
Cape Cherni Nos (after M. Lazarov)
Изваждане на късноантична амфора
пред Черни нос (по М. Лазаров)*

(Тончева 1968, 28 – 29).

Later, Mihail Lazarov confirmed that the amphorae were the cargo of an Early Byzantine ship and dated them to the 5th – 6th centuries (Лазаров 1975).

According to Ts. Rodev, on August 3, 1979, uniform amphorae were found in the area of the cape, and the place was geodetically recorded (Родев 1985, 64 – 66). P. Peev shares the unpleasant fact that an unknown (*unfortunately*) number of amphorae were taken out of the sea during the campaigns (*fig. III. 5*). In 1967, two entirely preserved amphorae were uncovered, as well as many fragments of the same type. During the 1968 expedition, four amphorae and three iron anchors were found – two were of the so-called Admiralty type and one four-armed. These anchors date back to the 18th – 19th centuries. Not a single amphora has been preserved, and judging by photographs and a drawing of the amphora (*made by Trayan Trayanov*), P. Peev determined that the amphorae were of the North African *spatheion* type. In all classifications, these amphorae are dated from the end of the 4th to the middle of the 5th century. The production of this type of vessels is attested in Carthage (*Ariana workshop noted by Panella, 1982*) and in the Tunisian workshop of Sidi Zahrani in the Nabeul region (*Ghalia et alii, 2005*).

In fact, this amphora type was a fairly widespread in the Mediterranean and Black Sea regions (Riley 1979). It is found mainly in the western Medi-

Fig. III. 5. Part of the amphorae and iron anchors discovered during Goranka Toncheva's expedition
Част от амфорите и железни котви открити при експедицията на Горанка Тончева

terranean: Spain (*Tarragona*), southern France (*Arles, Marseille, the remains of Dramont E Shipwreck*), Italy (*Rome*). It is also attested in the eastern Mediterranean: Argos, Athens, Tomis (*Romania*), Iatrus (*Bulgaria*), Ephesus, Gortyna (*Crete*).

The contents of these amphorae is uncertain. There is evidence that preserved olives were almost certainly transported in a similar type of amphora and such were found on the Dramont E shipwreck (*Santamaria, 1995*). We cannot, however, exclude wine or fish sauce to have been transported in them (*Bonifay, 2004*). The normal capacity of the commented amphorae in the past was about 3.5 litres.

The discovery of amphorae of the same type in one place forces the opinion, shared by all researchers of the area, that a ship with a cargo of North African amphorae sank near the Cherni Nos cape. Unfortunately, this ancient ship was also looted by the ‘enthusiasts’ of underwater antiquities.

In the museum of Byala, there is also a late antique ceramic cup discovered accidentally in front of Cherni Nos (*Йотов 2014, 10*). It is not clear whether the cup is connected with the already described amphorae (*fig. III. 6*).

I would also mention that to the north of the ‘Kazana’ reef at Cherni Nos numerous fragments of late antique amphorae were found at a depth of 8–10 m on a rocky seabed suitable for collecting rapa whelks,. They are found in front of the bungalows in the southern part of the Shkorpilovtsi beach. Fragments were also found near the mouth of the river. Their dating varies, but those from Late Antiquity predominate (*fig. III. 7*).

*Fig. III. 6. Late antique ceramic cup from the waters of Cape Cherni Nos (НМ, Byala)
Късноантична керамична чаша от акваторията на Черни нос (ИМ Бяла)*

Фрагменти от амфори, открити северно от рифа „Казана“ до Черни нос на дълбочина 8-10 м. Акваторията на с. Шкорпиловци, Варненско.

Fig. III. 7. Amphora fragments discovered to the north of Cherni Nos
Фрагменти от амфори открити северно от Черни нос

IV

LATE ANTIQUE QUADRIBURGIUM NEAR THE VILLAGE OF SHKORPILOVTSI. LOCALISED SETTLEMENTS AND A SUPPOSED PIER

Late Antique quadriburgium

The site is located on a low flat terrace near the seashore. In the west and the south it is bordering the Fandakliyska River, which acts as a natural barrier and protects the site from these two sides (*fig. IV. 1*).

The first archaeological excavation in the area was carried out as early as 1917 and led to the almost complete exposure of a late antique Christian basilica with well-preserved floor mosaics, dated by the Shkorpil brothers to the 4th – 5th centuries (*Минчев 1996 – 1997, 132*). The archaeological trial trenching in the coastal area of the village of Shkorpilovtsi was conducted by M. Mirchev in the sixties of the 20th century. The digs led to the discovery of a fortress and a settlement dating from the period of Late Antiquity (*Мирчев 1969, 11, 14*).

In the course of the first excavation season, a section of the eastern fortress wall of the existing fortification was exposed, well preserved at a height of about 2 m and a length of about 65 m. Again, its 80 m long southern wall and about 65 m of the western wall were traced in several trial trenches. There is no data on the northern wall, as the destruction there is extensive and there is no information on the uncovered parts of the fortification. The latter occupied an estimated area of about 5 decares. Along the eastern wall, a potherna was discovered, which was bricked up sometime in the 6th century. Round towers were raised in the corners of the fortification. So far, three round corner towers have been excavated, namely the north-western,

*Fig. IV.1. Late antique fortification at the mouth of the Fandakliyska River, land of the Shkorpilovtsi village
Късноантично укрепление при устието на р. Фъндъклийска, землище на с. Щкорпиловци*

south-western and south-eastern one and as well as a rectangular tower in the middle of the southern wall (fig. IV. 2 – IV. 3).

Judging by its dimensions and layout, the fortress near the village of Shkopilovtsi finds a close parallel with the fortresses near Balchik – Tuzlata and Timum-Zapad, which are also located in close proximity to the seashore in the neighbouring province of Scythia (Торбатов 2002, 238 – 242, 258 – 260).

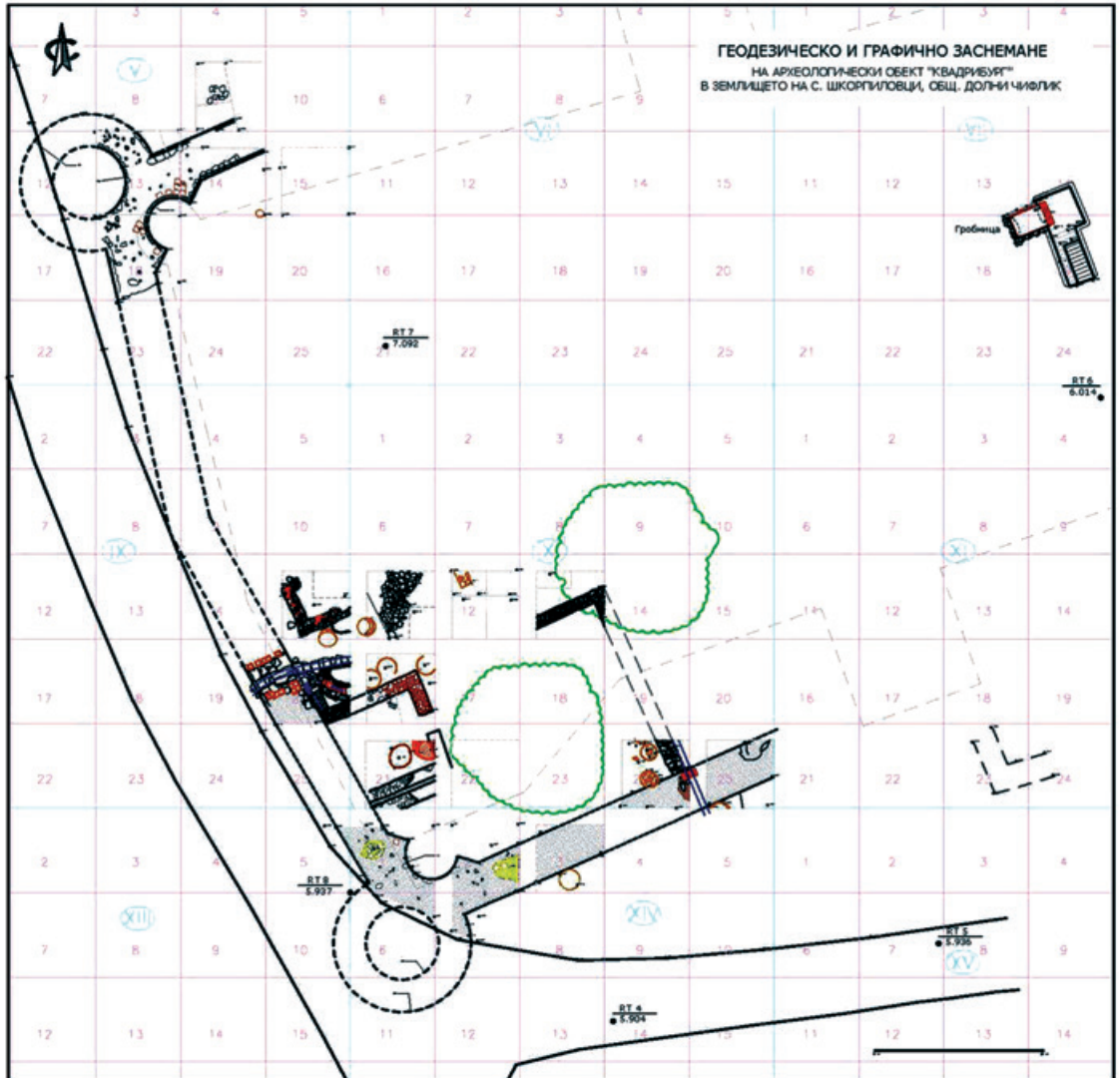

Fig. IV.2. Plan of the site (after Hr. Kuzov)
План на обекта (по Хр. Кузов)

Typologically the site is defined exactly as a quadriburgium (Хрустов 2016, 37 – 47). The term is derived from the Latin word *burgus*. In the written sources of the 1st and 2nd centuries, the word *burgus* is not found. The earliest mention of *burgi* is in inscriptions from the Danube bank of the province of Pannonia. However, it should be borne in mind that the only source in Book IV of the works of Vegetius, where the *burgi* are mentioned, is a lost military treatise by Sextus Julius Frontinus dating from the beginning of the 2nd century. This makes it clear that the term was in use as early as the 1st century. According to S. Torbatov, the large-scale construction of *burgi* along the frontier of the Roman Empire was recommended by the late Roman military theorists, especially at the end of the 4th century. The word is often commented in Latin texts of Late Antiquity: for example, in the late 4th century by Flavius Vegetius Renatus in his *De re militaris* (*Concerning Military Matters*). After 369, by order of Emperor Valentinian, extensive construction of *burgi* began along the borders of the empire. This led to the construction of two-story rectangular towers (8–12 m wide and 10–12 high on

Fig. IV.3. Detail of the fortress wall with a tower, a drone photograph
Детайл от крепостната стена с кула – снимка с дрон

average), called residual forts (*German: Restkastellen*). These *burgi* were the basis for the development of towers along the limes during the late antique period and consist, in most cases, of a central tower structure and external fortifications (*a bastion, wall or palisade surrounded by a moat*). However, most of these new fortifications were abandoned or destroyed around the middle of the 5th century. Specifying the terminology, we would define the fortification near Shkorpilovtsi as *quadriburgium*. This type of *burgi* was a transitional type between the large guard towers commonly called *burgi* and the smaller *castelli* in the late Roman Empire. The *quadriburgium* is a standard type of a *burgus*, but with four corner towers and a gate, which can be further fortified with flanking towers. The area occupied by these sites is too large compared to the small watchtowers.

According to Hristo Kuzov, who with his team restarted the excavations of the site in the 20th century, the construction history of the fortification has several periods. The first construction period started in the 3rd century (*Кузов, Христов, 2021, 784–787*). The earliest structure of this period has been uncovered on the inside of the south curtain. It features a burnt wooden structure which preceded the fortress wall. The nests of four massive wooden supports with a diameter of 0.43 m have survived from it. The remains probably belonged to a watchtower.

The second period is related to the construction of the fortress wall at the end of the 3rd – beginning of the 4th century. The exposed substructure of the wall is made of quarry stone joined with white mortar saturated with coarsely crushed building ceramics. The thickness of the wall is 2.50 m (*Кузов, Христов 2020, 852*)

The third period refers to the 5th – 6th century, when new buildings were erected (*Кузов, Христов 2020, 852–854*). The early Christian basilica mentioned at the beginning has a connection with the baptistery and the tomb that were unearthed at different times. Judging by its layout, the basilica itself has three naves, one apse with a three-part narthex and a spacious atrium. It is located about 10 m from the inner side of the southern fortress wall. The internal dimensions of the church are: length about 26 m and width 17.60 m. A recent in-depth analysis of the motifs used in the floor

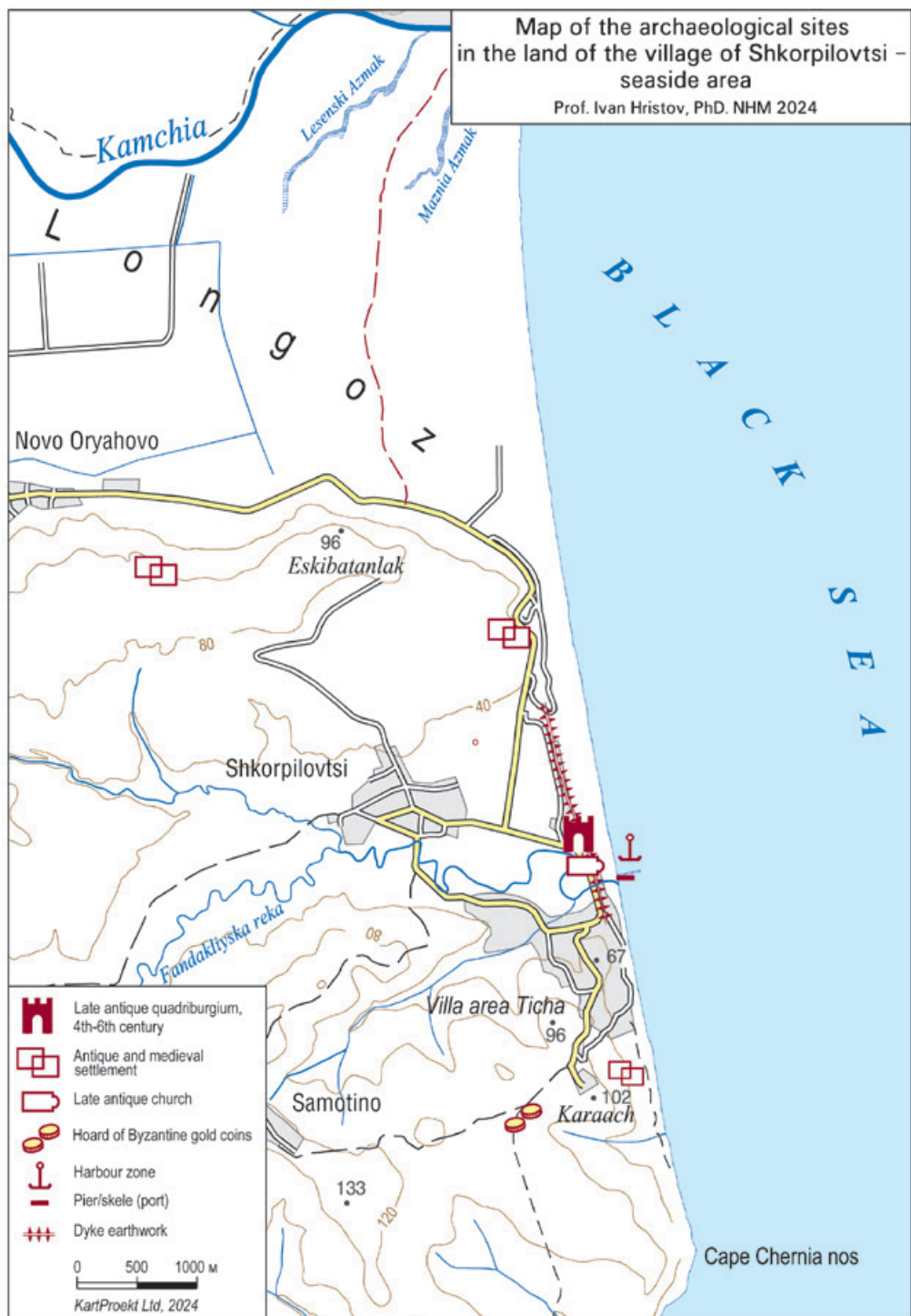
mosaics has corrected the data on the chronology of the temple and dated it not earlier than the end of the 5th century, but most probably in the first half of the 6th century (Минчев 1996 – 1997, 146; 149 – 150.). The basilica was destroyed in the early 7th century by a strong fire.

To the east of the basilica, D. Dimitrov excavated a partially and badly destroyed building and part of a room with a floor of mosaics. A. Minchev assumes that the building functioned as a skeuophylakion or a chapel (Минчев 2023, 270 – 272).

Hristo Kuzov made one of the most interesting recent discoveries at the site near the village of Shkorpilovtsi. It features four fragments of a marble slab (Минчев 2023, 272). When the pieces were assembled, an inscription in ancient Greek was deciphered with a verse in the style of Homer. The text is like an address, a message, a prayer to the Holy Mother of God. The inscription mentions Emperor Marcian as the lord of land and sea, who ruled from 450 to 457, as well as his daughter Euphemia. Most likely the marble slab dates from 453 – 454, and was placed in the nearby early Christian basilica, but was removed from there during a barbarian incursion or by Marcian's political opponents. It was discovered 25 m off the church re-purposed as a spolium for another construction. It is assumed that the inscription was placed by Euphemia at the time when her husband Anthemius was sent to oversee the Danube frontiers of the empire. It is known that the ruler Marcian and his entire family worshipped the Holy Mother of God.

According to M. Hristov, it is important to raise the question why a similar type of small-sized fortress possessed a huge basilica with such extravagant and very expensive decoration and whether it just acted as a garrison church or served some populated place (Христов 2009).

One of the annual archaeological reports provides brief information on the existence of this Roman and Late Roman settlement, unfortunately without coming up with details about its chronology and scope (Димитров 1977, 95). The answer to the question is found in the latest results yielded by the fieldwork carried out in the spring of 2024. The archaeological reconnaissance helped to locate the sites of several ancient and late antique settlements northwest and south of the fortress at the mouth of the Fandakliyska River (*fig. IV. 4*).

*Fig. IV.4. Map of archaeological sites in the land of the Shkorpilovtsi village
Карта на открити археологически обекти в землището на с. Щкорпиловци*

The first large settlement is situated on the ridge and the northern slope of the Eski Bataluk massif between the villages of Shkorpilovtsi and Novo Oryahovo. The settlement occupies an area of about 10 decares. Spots featuring assemblages of household and construction ceramics and noticed after ploughing the field allow several buildings to be dated to the 4th–6th century period. Excavations, however, have not been conducted.

The next settlement comprising separate buildings was discovered about 500 m from the beach of the village of Shkorpilovtsi between the Boazcheto and Achamalaka localities. Judging again by the ceramic sherds on the surface, as well as by their concentration in the pits dug out by looters, the settlement obviously spread over an area of about 3 decares. The ceramic material is again dated within a broad chronological span, namely the 4th–6th century period. Probably another late antique settlement was located at the northeastern foot of Mount Karaach near the beach. Detached late antique buildings are recorded there, unfortunately seriously damaged by looters' diggings. A hoard of undated Byzantine gold coins (*solidi*) was found to the west of Mount Karaach.

According to the information obtained by Hr. Kuzov numerous pithoi have been discovered over the years in the space between the eastern fortress wall and the coastline. Vestiges of a building and another cluster of pithoi were discovered during the construction of a building next to the base of the Institute of Oceanology.

Probable a pier (skelya)

I will here dwell on the so-called secondary indicators evidencing the presence of a harbour zone in the Late Antiquity period and suggesting increased trade and supply of goods to the fortress by sea, which would naturally have reached the site via some coastal installations.

In its 2019 excavation reports, Hr. Kuzov mentions that an assemblage of amphorae type LRA 2 was uncovered in the south-western part of the fortification. Of interest is the clustering of a significant amount of amphora fragments (*approx. ½ of all*) around the dismantled part of the southern fortress wall and in the context of several *dolia*. The latter were placed im-

mediately next to or on the preserved part of the wall, with one *dolium* bed recorded in the south-west part of the wall.

The amphorae found here are almost entirely representatives of the LRA 2 type (*Кузманов тип 1; Кузманов 1985, 9–11*); they have different technological characteristics, but belong entirely to one of the variants of the high-necked type. According to G. Kuzmanov the Pontic amphorae are represented by types XV and XVII, which refer mainly to the 6th – early 7th century (*Кузманов 1985, 20–22; 24*).

LRA 2 amphorae have a globular body with a short conical neck, cup-shaped, splayed or everted rim, and two short bowed handles from the shoulder to the neck. This type was produced for about three hundred years and shows evolution of its form during this period (*Opaiț, 1996, Figs. 7–10; Opaiț 2004, 293–308; Karagiorgou 2001, 129–166*). The production of these amphorae is attested on Chios and Cnidos (*see Opaiț 2004, 293–308*) and at Kounoupi in Argolis (*Munn 1985, 342–343*). Other production areas are also possible.

From the many studies on the amphorae of this type, it is evident that LRA 2 had a widespread distribution (*Peacock, Williams 1986*), ranging from Britain (*Thomas 1981*) to Tunisia (*Riley, 1981; Peacock 1984*), Athens (*Robinson 1959*), Scythia (*Opaiț 1996*). Lower Danube (*Karagiorgou, 2001; Swan 2004*), Southern France (*Bonifay, Villedieu 1989*).

Wine and olive oil were stored in them (*Opaiț 2004b*). The capacity of the vessels was about 40 to 45 litres.

We can assume that the sea transportation of the LRA2 amphora cargo was connected with the *annona militaris* – the fiscal supply of foodstuffs intended for the armies stationed on the borders of the empire. Amphorae made in southern Greece and the Aegean, in which goods (*especially olive oil*) produced there were transported, reached the northern Balkan region through the mechanism of collecting taxes in kind, resulting in a ‘surplus to seasonal military requirements [which] would subsequently enter the commercial chain as commercial production’ (*Brennan, Davis, Opaiț, Stay 2020, 291–329*.)”

It is well known that the system of state-driven supply for specific areas of the empire became more formalised in 536, when Emperor Justinian cre-

ated the quaestura exercitus, a prefecture that was given administrative control and jurisdiction over the provinces of Moesia Secunda, Scythia, Caria, the Aegean Islands, and Cyprus. The evidence suggests that the main task of the quaestors was to guarantee the seaborne supply of agricultural products from the Aegean and the northern Mediterranean to the troops on the Danube frontier, and apparently not only there. Amphorae of type LRA2 were included in this supply mainly for the transport of olive oil produced in various places from the Peloponnese to the south-western coast of Asia Minor (*fig. IV. 5*). Pottery kilns for the production of LR2 amphorae have been

*Fig. IV. 5. Map of the so-called Quaestor corridor in the 6th century (after D. Davis)
Карта на т.нар. Quaestor corridor през VI век (no D. Davis)*

identified between Ermioni and Porto Cheli in the Peloponnese, which was one of the most important olive oil-producing areas of the Late Antique Mediterranean (*Curta 2016, 307–334*). In the second half of the 6th century, the intensification of the military conflicts on the Danube frontier and the wars with the Avars in the Balkans led to a widespread recycling of LR2 amphorae to be reused not only for transportation of olive oil, but also of wine and other goods, perhaps even of corn. Fish or garum were stored in such amphorae as is the case in the fortress on Cape Sveti Atanas.

This comment on the amphorae, and more specifically on those uncovered in the fortification near the village of Shkorpilovtsi, is an indirect proof that in the Late Antiquity a pier existed near the mouth of the Fandakliyska River.

The existence of a late variant of the pier serving a settlement or a separate economic structure at the mouth of the Fandakliyska River was suggested by the Shkorpil brothers (*Shkorpil 1911, 69–74*). Describing the earth embankment on both sides of Fandakli Dere (*Fandakliyska River*), they write that in its northern part they saw the foundations of an oblong building (*'about 80 paces long'*). According to the Shkorpil brothers in 'Turkish times' a port existed there there with inns and shops for the export of timber by sea (*fig. IV. 6*).

V. Yotov recalls the data contained in a 'Report on the state of the Varna district in 1910–1911'; on the port of Byala it reads that: *'...In the vicinity of this port are Fandaklii, Kara dere, Sveti Atanas, Sveti Yani and Gyozeken, from where sailing boats transport annually about 30 000 cubic meters of firewood to the port of Varna. At the insistence of interested merchants, steps have been taken before the Main Office Directorate of Railways and Ports these areas to be joined to the Varna port area, so that the ships flying the Bulgarian flag are not forced to perform any port and customs formalities (verification of documents) and pay any port duties. So far this have created large hindrances to mariners, given the great distances between the designated areas and the customs point in Byala.'* (*Yotov 2014, 35*).

Yotov comes to the conclusion that this brief note suggests that in the 'mentioned localities... Fandaklii, Kara dere, Sveti Atanas, Sveti Yani and Gyozeken there were small piers in the past.' (*Yotov 2014, 36*).

*Fig. IV.6. The coastal zone to the north of the fortification at the Shkorpilovtsi village
Крайбрежната зона северно от укреплението при с. Шкорпиловци*

V ERETE

V.1. NAME AND SOURCES

The toponym Ereta / Erete / Erite

There are three variants of this place name. The earliest is mentioned by Pliny the Elder in his *Natural History*, completed around AD 77:

IV.45. *In ora a Dionysopoli est Odessus Milesiorum, flumen Pannysis, oppidum <E>reta, Nauloc<h>us. Mons Haemus, vasto iugo procumbens in Pontum, oppidum habuit in vertice Aristaeum; nunc in ora Mesembria, Anchialum, ubi Messa fuerat.*

‘On the coast after Dionysopolis are Odessus, a (*colony*) of Milesians, the river Pannysis, the town of Ereta, and Naulochus. Mount Haemus, a vast ridge sloping down to Pontus, had the fortress of Aristaeus at the top; now on the coast are Mesembria and Anchialus, where Messa was.’

Here, the Latin term *oppidum* is used to designate a fortified settlement, a ‘fortified administrative centre or town’. Originally, the term was used for non-Roman towns as well as for provincial towns under Roman control (*Shaw 1999, 448*).

The word is derived from the earlier Latin *ob-pedum* (*enclosed space*), possibly from Proto-Indo-European **pedóm-*, ‘occupied space’ or ‘imprint’. In modern West European archaeological terminology, *oppidum* is used as a conventional term for large fortified settlements associated with the Celtic La Tène culture. As a parallel, G. Julius Caesar’s description of fortified settlements during the Gallic Wars is often relied on. In his *Commentarii de Bello Gallico*, Julius Caesar describes the larger Celtic Iron Age settlements he encountered in Gaul between 58 to 52 BC as *oppida*. Caesar recognis-

es twenty-eight oppida. Most of the places which Caesar calls oppida were town-sized fortified settlements. It is difficult to say what exactly Pliny the Elder means by the term oppidum. Because of the problem that arises in this connection, the localisation of Naulochus is controversial.

As to the river Panisos (*with variants Panysus, Pannisus*), we would remind that two rivers in Thrace bear this name in the sources (Янакиева 2009, 110). The first was located in south-eastern Thrace, in the region of Apollonia (*probably today's the Ropotamo River*). It is mentioned only by Pliny the Elder: 'Astice regio habuit oppidum Anthium, nunc est Apollonia. flumina Panisos, Iuras, Tearus, Orosines, oppida Thynias, Halmydesos, Develton' (Plin. NH 4, 45 *with variants Panisas, Panisa, Panissa*).

The second river of the same name was in the province of Moesia Inferior and is known today as the Kamchia River. The name is found in Pliny the Elder, Ptolemy (Ptol. 3, 10, 3) and in Tabula Peutingeriana (TP 8, 3): 'In ora a Dionysopoli est Odessus Milesiorum, flumen Pannysis, oppidum Tetranaulochus' (Plin. NH 4, 45 *with variants Pannisis, Panysis, Panysus*). The name was defined as Thracian by Václav Tomášek. He cites only the information on the second river and offers an etymology of the name deriving it from the Indo-European *pan- 'damp, swamp' (Tomaschek 1894: 2, 95). D. Dechev includes it in the list of Thracian names (Detschew 1957: 355; 1960: 172).

In most manuscripts the place-name we are interested in is rendered as Treta, only in one (Codex Leidensis Vossianus F 4 of the 9th century) as Terta. In the early printed editions the name is joined with the next one and perceived as a single name Tetranaulochus. In 1855 Karl Müller, in his commentary on the edition of Arrian's Black Sea Periplus, suggested that Pliny's reading of Treta should be emended to <E>reta in view of its spelling in the Peutinger's map and the Ravenna Cosmography.

The reference next in time is made in section VII of the Peutinger's map, the original of which dates to the 3rd or 4th century AD:

'... Callatis – XXIII – Trissa – XII – Bizone – XII – Dyosinopoli (!) – XXXII – Odessos – XI – Erite – XVI – Templo Iovis – XVI – Mesembria...'

'... Callatis – 24 miles – T(i)rissa – 12 miles – Bisone – 12 miles – Dyosinopoli – 32 miles – Odessos – 11 miles – Erite – 16 miles – Templo Iovis ('Temple of Jupiter') – 16 miles – Mesembria ...'

The latest mention of Erite is in the so-called Anonymous Ravenna Cosmography, created in the 7th century AD and based on earlier sources. It mentions Erete twice in the descriptions of West Pontic cities, most likely taken from maps similar to the Peutinger's tabula or from travel guides. The second mention is in a description of the settlements located along the Black Sea coast, the possible source of which might have been a periplus or a map of the littoral. The two excerpts listing the Black Sea cities are evidently taken from different sources, as there are differences in the order and the names of the settlements mentioned; moreover, in one passage the settlements are listed from south to north, and in the other from north to south.

IV.6. *In qua Tratia plurimas fuisse civitates legimus, ex quibus aliquantas designare volumus, id est circa litore maris Constantinopoli nobilissima, ... Tira, Apolonia, Anchialis, Mesembria, Erete, Odisos, Dionisopolis, Bizoi, Timum, Tirissa, Callatis, Stratonis, Tomis, Istriopolis. He civitates litus Maris Pontici sunt.*

‘We have read that in this Thrace there were numerous cities, of which we wish to note a few, namely, around the sea coast the most remarkable Constantinople, ..., Tira, Apolonia, Anchialis, Mesembria, Erete, Odisos, Dionysopolis, Bizoi, Timum, Tirissa, Callatis, Stratonis, Tomis, Istriopolis. These cities are on the coast of the Pontic Sea.’

V.11. *... Istriopolis, Tomis, Stratonis, Callatis, Turisia, Byzoris, Tumo, Dionisopolis, Odisson, Erete, Mesembria. A super scripta civitate que dicitur Chimerium circa ipsa littora maris usque ad civitatem que nominatur Mesembria sunt civitates triginta quatuor et supputantur miliaria mille viginti tres.*

‘... Istriopolis, Tomis, Stratonis, Callatis, Turisia, Byzoris, Tumo, Dionysopolis, Odissos, Erete, Mesembria. From the above-written city, which is called Chimerium, along the coasts of the sea to the city which is called Mesembria, there are 34 cities and 1023 miles.’

In both passages the place-name is spelled as Erete, with no variations in the manuscript. Here it should be borne in mind that within the boundaries of the dioceses of Thracia and Dacia it was the fortified settlements that constituted the majority of the local castella and *φρούρια* in the 5th–6th centuries. Some centres mentioned in early Byzantine sources as ‘cities’ (*civitates, πόλεις*) can also be counted among them, whose real characteris-

tics, however, including the data on the protected areas, do not assign them a place among the actual representatives of the urban form of life at that time (Динчев, 1999a; Dintchev, 2000). That is, here Erete cannot be compared equally to the big cities such as Odessos, Dionysopolis and Mesambria, having in mind the data yielded by the field observations that I will present below.

N. Sharankov opines that, in view of the source data, the spelling with -e-, Erete/Ereta, as it is in Pliny and in the two sources of the Ravenna Cosmography, should be accepted as more reliable, and not Erite which is established in our country, as it rests only on the Peutinger's map; the confusion E ~ I is common in Latin. This spelling, according to Sharankov, also has the advantage of having a clear Greek etymology, from ἐρέτης 'rower', probably in the plural ἑρέται 'rowers', rendered in Latin as Eretae, which would also explain the form in Pliny (*change from plural Eretae to singular Ereta*) and that in the Ravenna Cosmography (*phonetic spelling of Eretae as Erete*); the town name of Eretria can be adduced as a parallel. Such an explanation is valid even if the name was pre-Greek, since even then it would be understood through Greek, as it was with other pre-Greek names, e.g. Τόμοι related to the Greek τομή 'cutting', or even the name of the Black Sea, closely related to the Greek ἄξεινος 'inhospitable'. V. Tomášek and D. Dechev consider the name to be Thracian, but they offer no etymology. Ivan Duridanov suggests that the form Ereta is derived from the original Thracian *Vereta, and the Indo-European root *ver- 'boiling, springing', and has the meaning of 'water spring'.

We see the settlement of Erete (*Erite*) to appear on several maps. The earliest cartographic record is found on the so-called *Tabula Peutingeriana* (*Българските земи в Европейската картографска традиция 2008, IV. 2; 355/356; 358; обр. V.1*). It is well-known that this is an ancient painted map of the Roman Empire road network, preserved as a parchment scroll from the beginning of the 13th century. It consists of 12 sections, of which the far West has been lost. It is named after Konrad Peutinger (1465 – 1547), from whose library it passed to the Vienna Library, where it is still housed. *The archetype of the map dates back to the 2nd century. It was finally revised*

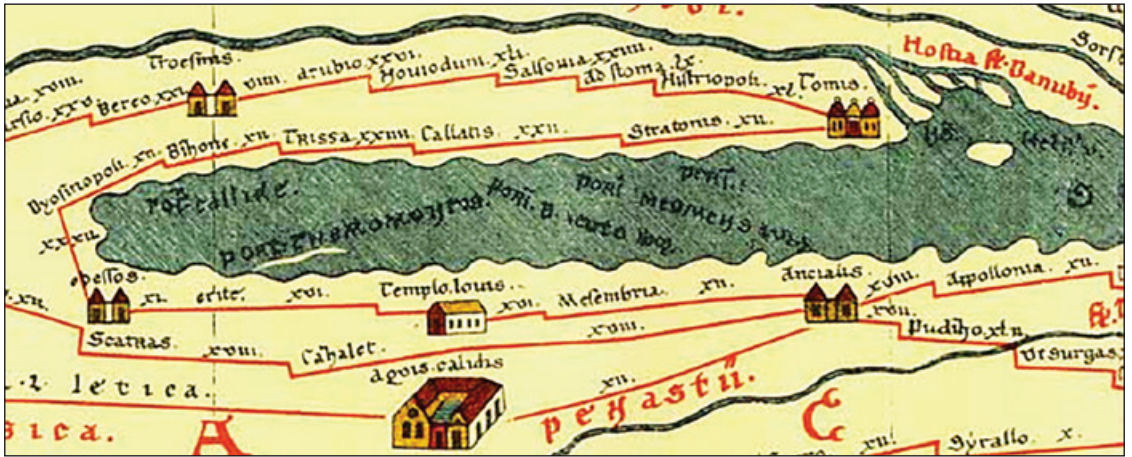

Fig. V.1. Fragment of the so-called *Tabula Peutingeriana*
Фрагмент от т. нар. Поитингерова карта

in the 4th century. The map shows the names of way stations; it indicates the distances between them, the direction of the larger rivers and mountains and outlines the sea coast. The different size and importance of the individual settlements are conveyed with graphic images. A similar road is mapped in the *Tabula Peutingeriana*, the compilation of which has recently been dated around the seventies of the 3rd century with a later revision in the 4th century (Торбатов 2002, 40 – 48).

The fortified settlement at the mouth of the Kamchia River is marked on several West European maps from the 18th century. As we shall see this is influenced by the Peutinger map where we see the name Erite.

The first map on which Erite is marked is the work of Georg Matthäus Seutter (*Българските земи в Европейската картографска традиция* 2008, V. 3, 319, 393/394; обр. V.2 – V.2a). It is entitled 'New and accurate map of Transylvania, Moldavia, Wallachia and Bulgaria' and was printed after 1718.

The second map is the work of Johann Matthias Hase and bears the title 'Map of the Kingdoms of Hungary, Croatia, Dalmatia, Bosnia, Serbia, Bulgaria'. It was compiled in 1744. The names of Ebrasttus and Erite are placed between *Templum Iovis* and *Odessus*. The Peutinger map was ob-

Fig. V.2. 'A New and Correct Map of the Kingdom of Hungary' by Guillaume de l'Isle. Made in 1703 „Нова и точна карта на кралство Унгария“. Автор Гийом дьо Лил. Съставена е през 1703 г.

*Fig. V.2. 'A New and Correct Map of the Kingdom of Hungary' by Guillaume de l'Isle. Made in 1703 „Нова и точна карта на кралство Унгария“. Автор Гийом дьо Лил. Съставена е през 1703 г.

viously relied on here, but new settlements were added (*Българските земи в Европейската картографска традиция* 2008, III. 29 321/322, 319; обр. V.3).

The next map is 'A New and Accurate Map of Transylvania, Moldavia, Wallachia and Bulgaria.' It was prepared by Tobias Konrad Lotter after 1770. It has Erite placed between Cap. Limane (*Cape Emine*) and Golfo dela Varma (*Gulf of Varna*). A large island between Cape Emine and Varna is also indicated on the map (*Българските земи в Европейската картографска традиция* 2008, III. 32 327/328, 330; обр. V.4)

In 1787, Jan Barend Elwe and D. Langeveld, Dutch publishers and

Fig. V.3. 'A New Map of European Turkey' by Isaak Tirion. Printed in around 1733
„Нова карта на Европейска Турция” с автор Исак Тирион. Отпечатана е около 1733 г.

Fig. V.4. New Map of Little Tartary or Tavia, showing the Boundaries of the Empress of Russia and the Emperor of the Turks.' Published in 1787 by Jan Elv and D. Langeveld
 „Нова карта на Малка Тартария или Таврия, посочваща границите на императрицата на Русия и императора на Турците“.
 Издадена през 1787 г. от Ян Елв и Д. Лангевелд

booksellers from Amsterdam, published 'A New Map of Tartary Minor or Tavia, showing the Boundaries of the Empress of Russia and the Emperor of the Turks.' Between Noir mollo (Cape Cherni Nos) and Port de Varna ou Provat (Port of Varna) Erite and Rosito (the Quarantine at Varna) are indicated (Българските земи в Европейската картографска традиция 2008, II. 40 с. 213/214; обр. V.5).

Fig. V.5. Map of the Kingdoms of Hungary, Croatia, Dalmatia, Bosnia, Serbia, Bulgaria'.
 Author Johann Matthias Hase, 1744
 „Карта на царствата Унгария, Хърватия, Далмация, Босна, Сърбия, България“.
 Автор Йохан Матиас Хезе – 1744 г.

V.2 HISTORY OF THE STUDIES

The first mention of Erite in modern historiography is in the work of F. Kanitz (*Каниц*, vol. 3, 173–174). Dwelling on the road network in the Eastern Balkans, he describes the so-called ‘coastal road starting from Anchi-alo, [running] up towards Misivri and Cape Emine and to where the way station *mansio Templum Iovis* rises’. Kanitz erroneously places *Templum Iovis* near the village of Manastir (now the town of Sveti Vlas) and writes verbatim ‘from these places, respected by the Latins as well as by the Greeks, the road passes high above the sea through dense forests and reaches the station Erite. From

here, through marshy places covered with ivy and oak groves, it reaches the Panisos River. The road crosses this river near its confluence with the sea.' That is, it seems that Kanitz does not know exactly where Erite is and locates it before the lower course of the Kamchia river.

Agricol Joseph François localised Erite near the village of Dolen Bliznak (*Petre village*) (François 1845, 248). Konrad Miller also places Erite at this village (Miller 1916, 513).

The fortified settlement at the mouth of the Kamchia River is described more precisely twice by the Shkorpil brothers. In 1892, K. and H. Shkorpil described an old road route which crossed the so-called Longoz in the valley of the Kamchia and passed over an old stone bridge in the direction of the Boaza locality (*Шкорпила* 1892, 44). According to them, the vestiges of the 'Roman way station Erite' were located behind the bridge itself in the south-easternmost parts of the Avrenska Mountain in the Kulata site.

In 1905, the Shkorpil brothers provided a little more detailed information on the way station they called 'Kale in Boaza', defining it as a tower in the pass (*Шкорпила* 1905, 526). 'It was located in an important strategic place, on the left bank at the mouth of the Kamchia River'. According to the researchers, the fortification had been intended for defence against enemies coming both from the sea and the south (*fig. XV. 6*). The ruins of the fort were seen on the southeastern slope of the Avrenska Mountain, between the steep rocks descending to the sea and a short waterless valley (*ravine*) leading to the Kamchia River. At the early 20th century, the fortress apparently consisted of two parts: an earthen fortification and a stone one. The stone fortification was located on the steep (*upright*) rocks and had the shape of a triangle. It consisted of two parts: the northern part (*130 by 90 paces*), which in the eastern direction descended steeply towards the sea, and the southern part in the form of a trapezoid with a base of 72 paces and a width of 50 paces. Large clay vessels (*dolia*) and piles? (*mounds*) of flat tiles were found inside the fortification at the mouth of the Kamchia River.

The Shkorpil brothers note an important detail regarding the architecture of the fortification. In connection with the ruins of a large tower (*15 by 6 paces*) they had noticed in the middle of the south side, I here would say

*Fig. V.6. The fortress of Ereta, a 1905 photo
Крепостта Ерета – снимка 1905 г.*

that a similar technique of building massive defensive elements set up in front of the curtain is not foreign to the late antique defensive tradition (fig. XV. 7). It is enough to recall many fortifications mentioned by Procopius of Caesarea along the banks of the Danube River, which had only one tower each. He calls them 'single-towered' (*Proc. IV, 5*). They were built before Emperor Justinian's reign.

The earthen fortification started at the north-west corner of the northern section of the fortress and ran along the plateau of the mountain slope for 230 paces; at the northern end the defensive earthwork forked and the branching section went further for 180 paces, then crossed the narrow saddle connecting the slope with the mountain; the other earthwork branch ran north-east to the mouth of the Yaylenska creek. Between the fortress and the mouth of the Yaylenska creek, the earthen fortification had a strip of land on the eastern side (*a berm 8 m wide*). A second earthwork lower than the first and parallel to it ran along the mountainside. The section which crossed

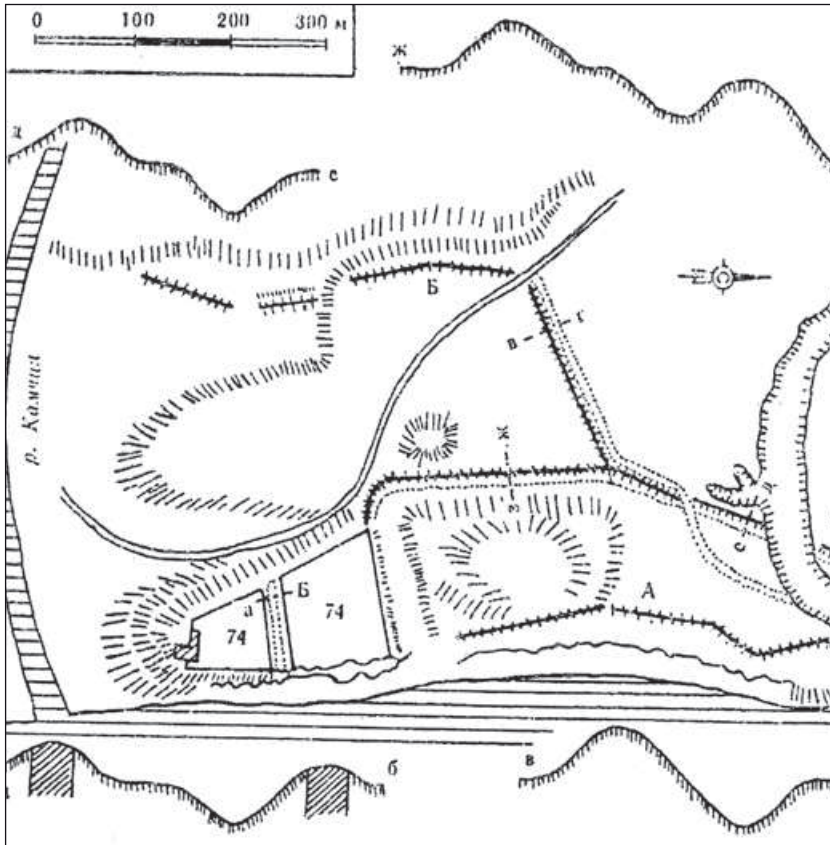

Fig. V.7. Plan of the fortifications at the Kamchia River mouth (after G. Atanasov)
 План на укрепленията при устието на р. Камчия (по Г. Атанасов)

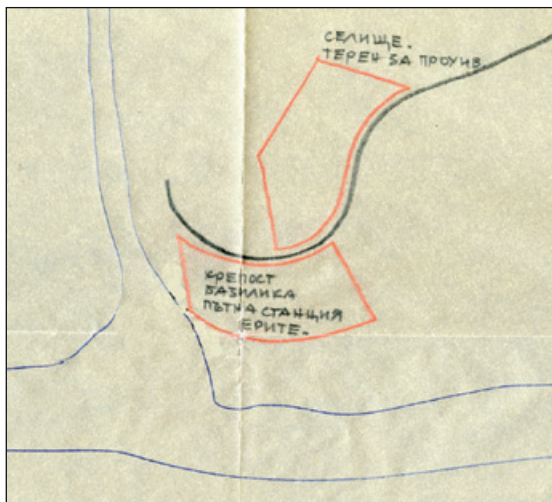

Fig. V.8. Drawing of the archaeological sites at the mouth of the Kamchia River (after M. Lazarov)
 Скица на археологическите обекти до устието на р. Камчия (по М. Лазаров)

the saddle, was better preserved; at its northern side there was a ditch; the southern sloping bank of the earthwork was 7 m; from the top of the ditch to its bottom were 13 paces; the northern side of the ditch measured 7 m; 40 paces from the east end of the ditch there was an interruption. From the western end of the ditch, where it was barely noticeable, a branch of it descended along the slope of the elevation towards the Kamchia River. No signs of fortification could be seen on the banks of the river.

The localisation of Erite/Erete at the mouth of the river Kamchia was reconfirmed by S. Pokrovski in 1943, when the results of the study of an early Christian basilica near the mouth of the river were published (*Покровски 1943, 254*). He suggests that the fortress was revived during the reign of Emperor Justinian.

In his archival records M. Lazarov places Erite on the left bank of the Kamchia River at its mouth as a fortress, a basilica and a way station (*fig. V. 8*).

At the beginning of the 21st century, the researchers V. Yotov, G. Atanasov and M. Ivanov keep locating Erite at the mouth of the Kamchia River (*Йотов 2014, 5; Георгиев 2007, 7–26; Георгиев 2009, 90–91; Иванов 2012, 122*). Atanasov comes also to the assumption that the fortified place by the river retained its strategic importance in the early medieval Bulgaria and that ‘here we must certainly locate a «way station» extremely important in the 6th–9th century period’ (*Атанасов 2007, 17*).

There is only one different localisation, which places Erite near the village of Shkorpilovtsi (*Чолпанов 1989, 104*).

According to another hypothesis it is Larisa, a harbour of refuge, that was located near the mouth of the Kamchia River (*Димитров, Орачев 1982, 9*). K. Gospodinov believes that Erite should have been located a few kilometres to the west of the seashore in the vicinity of the village of Bliznatsi, Municipality Avren, where there are traces of antique settlements (*Господинов 2024*). Although he correctly points out that the two endpoints in the commented part of the Peutinger’s map, namely Odessos and Mesembria, are connected by two different lines (*one alongside the sea coast, traced by the cabotage voyages, and the other, parallel, on land, not far from the shore*), Gospodinov has apparently forgotten another hypothesis about the nature

of the depicted road. According to M. Hristov, the occurrence of Erite in the Roman itineraries such as Tabula Peutingeriana is an indication that at the beginning/middle of the 4th century a well-known settlement existed in that place (Христов 2009). Considering the data that the Peutinger's tabula is a compilation work by its nature and reflects not only the stops on the land routes, but also those on the seashore, in this case on the West Pontus, we could assume that here there was also a small harbour(?) where the cabotage ships could drop anchor (fig. V. 9). Judging by the data reflected in the map, it becomes clear that three way stations existed alongside the road section within the Moesia Secunda, namely Odessus, Erite (*at the mouth of the Kamchia River*) and Templum Iovis (*near the town of Obzor*). All three were actually port centres built on the seashore itself or at the mouth of a river – that is, secure ports.

A recent analysis of these data indicates that the section of the mentioned road is most likely a cabotage sea route, and the way stations are in fact the convenient ports on the road from the Danube Delta southwards along the

Fig. V.9. The mouth of the Kamchia River viewed from the east, a drone photo
 Устието на р. Камчия – снимка с дрон от изток

Pontic coast. For example, the indicated distance Odessos-Erite – 11 m.p. (= 16.29 km) corresponds exactly to the length of the sea route. The section from Cape Galata to the mouth of the Kamchia River by sea is 12 km. The approximate distance from Cape Galata to the supposed site of the old port of Varna is 4.2 km.

By the way, the land road Varna – the Kamchia mouth is longer – 28 km. The distance indicated between Erite and *Templo Iovis* in *Tabula Peutingeriana* is 16 m.p. (= 23.70 km). By sea, the distance from the mouth of the Kamchia to Obzor is about 22 km.

Official archaeological excavations of the Erete fortress have not been conducted. Over the years, the site was subjected to construction by the Bulgarian army, which had an observation post with the adjacent infrastructure here as early as the 19th century. In 1942, a large concrete bunker was built in the southernmost part of the site.

Unexpectedly, new data on Erete were obtained during the analysis of a 1942 aerial photograph of the area at the mouth of the Kamchia River for the needs of the Bulgarian army. As featured in the photo, in the northern part of the apparently unbuilt area, parts of a fortress wall and two corner towers, respectively, north-western and south-western, can be seen (fig. V. 10 – V. 11).

In more recent times, the archaeological site has fallen into two separate land properties: the northern area is the property of the Ministry of Forestry, and the southern of the Ministry of the Interior. In the early 20th century, the northern land property was ceded temporarily for use to a private company to built tourist bungalows. During the construction of these bungalows, a rectangular section was revealed measuring 10 m of length and 5 m of width. While digging for the construction, a Late Antiquity cultural layer was reached containing at least four pithoi and featuring parts of a fortress wall and internal walls with fill of mortar. The most paradoxical thing is that the revealed structures were temporarily adjusted in a way for the guests of the tourist complex to conveniently observe them. Neither the nearby museum nor the law enforcement authorities were notified. I noticed the excavated terrain in the autumn of 2023 during an archaeological expe-

*Fig. V. 10. A 1942 photo of the region of the Kamchia River (archive of the Military Geographical Service)
Снимка на района на р. Камчия от 1942 г. (архив на Военно географската служба)*

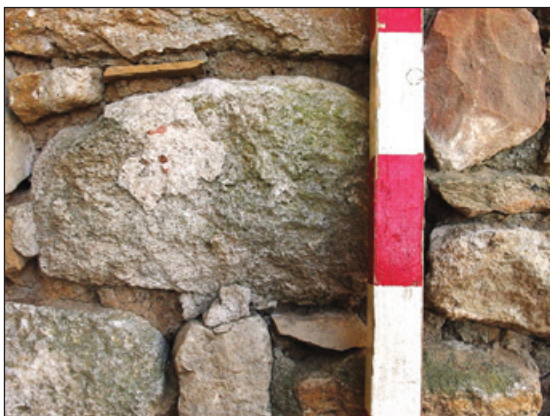
*Fig. V.11. A 1942 photo of the region of the Kamchia River (archive of the Military Geographical Service)
Снимка на района на р. Камчия от 1942 г. (архив на Военно географската служба)*

dition in the area of Cape Killik and a concomitant process of compiling a detailed archaeological map of the hinterland (fig. V.12 – V. 17). The National Museum of History is taking rapid measures to acquire the right to use the property for a period of three years according to Art. 69 and 70 of the Law on Forestry. This step is a preliminary procedure for conducting field archaeological surveys.

The so-called southern stone fortification seems to have been densely built up in the first half of the 20th century with structures serving the

*Fig. V.12 – V.13. Details of the Erete
fortress wall
Детайли от крепостната
стена на Ереге*

*Fig. V.14 – Обр. V.15. Antique building material re-used in the construction
of modern military outbuildings
Античен строителен материал преизползван в строежа на съвременни военни
стопански постройки*

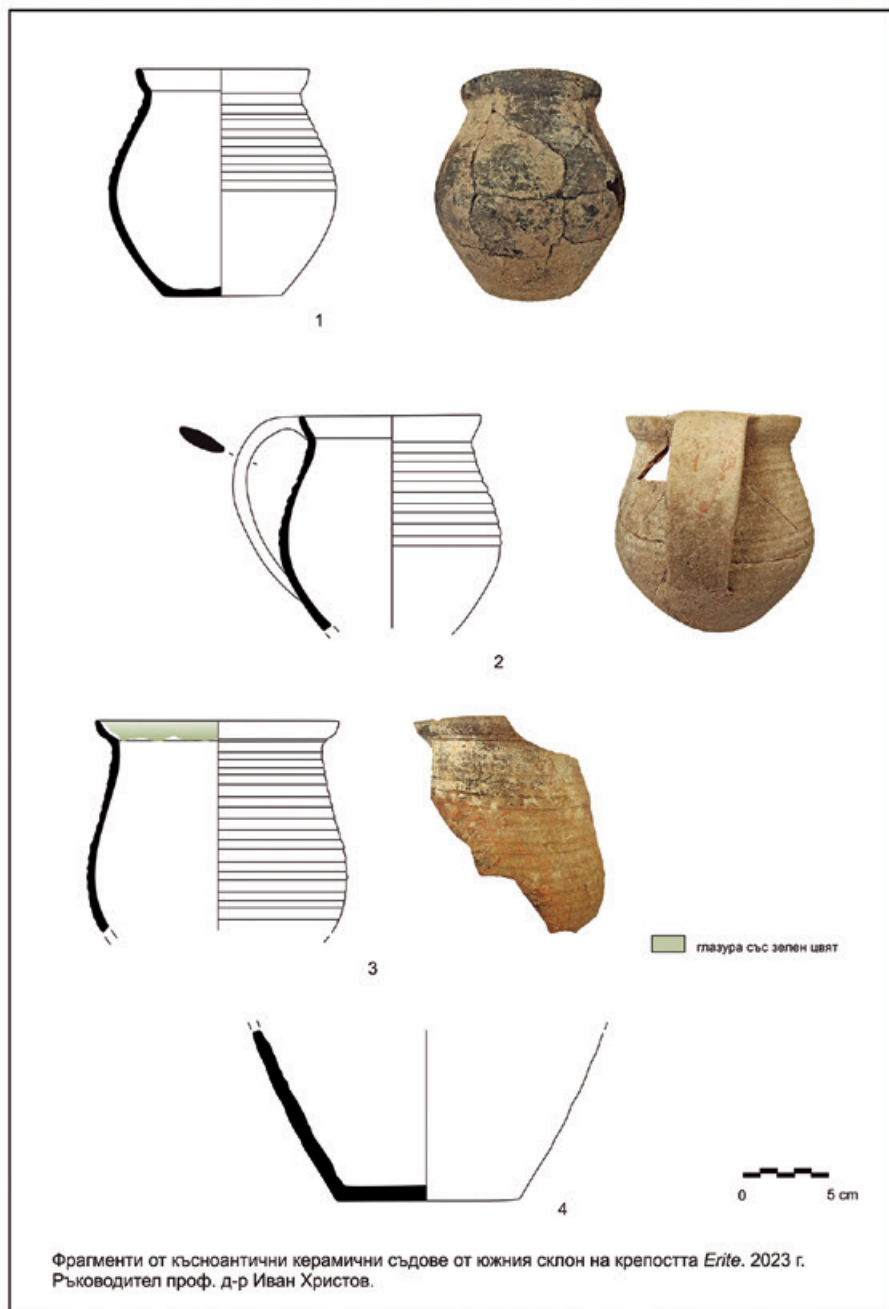

Fig. V.16. Fragments of ceramic vessels from the southern slope below the fortress of Erete
 Фрагменти от керамични късноантични съдове открити на южния склон под
 крепостта *Erete*

military unit. With the permission of the Border Police administration, I visited the terrain in the autumn of 2023. Despite the dense built-up, several important field observations stand out, which are permissible to share. First, the massive use of antique stone building material in the construction of modern buildings from the first half of the 20th century makes an impression. It is quite possible that the old army trenches from the time of the Second World War located on the southern side of the fortification were built over or near the fortress wall. The soldiers' trenches are reinforced with stone masonry, and the inner side in the north has traces of mortar fill. The photographs show no traces of the rectangular tower described in 1905 by the Shkorpil brothers. If it had existed, it is possible that it would have been seriously damaged during the construction of the concrete bunker and the trenches over the southern wall.

At the south-eastern corner of the reclaimed flat terrain at the end of a modern building, a dense cultural layer with a depth of 1.20 m stands out under a thick concrete slab even today. This layer is ash-coloured, dense and saturated with numerous sherds of antique vessels, bones and charcoal. In the second commented terrain, the possibility of conducting archaeological excavations is highly limited due to the specifics of the modern site. Prospects for such stand out on the slope to the south of the trench mentioned, where a large quantity of fragmented Late Antique pottery has been noticed.

Fig. V. 17. Restored ceramic vessel found on the southern slope of the fortress of Erete (NMH collection)

Реставриран керамичен съд открит на южния склон на крепостта (съхранение НИИМ)

VI THE WATER AREA OF THE ERETE FORTRESS. HARBOUR ZONE NEXT TO CAPE KILLIK

Two problematic areas were outlined during the survey in the water area of the Erete fortress. Chronologically speaking, the first area is located at the southern foots of Cape Killik, and the second is at the very mouth of the Kamchia River.

The first problematic or rather prospective area for research is in the waters of Cape Killik, located 3 km to the north of the mouth of the Kamchia River (*fig. VI.1*). **Cape Killik, also called Paletsa** (*the thumb*), according to Tr. Trifonov takes its name from the Turkish word *kil*, meaning clay (*Trifonov 2003, 50*).

The water area between the mouth of the Kamchia River and Cape Paletsa has been known primarily to the rapa whelks gatherers and underwater

*Fig. VI. 1. Water area of Cape Killik
Акватория на нос Киллик*

treasure hunters since the middle of the last century. Some of their unregulated doings are a prerequisite for the looting of many movable cultural assets under water. The lack of constant control and prevention of the mentioned unregulated ‘undertakings’ is a prerequisite for valuable materials related to the history of shipping and coastal sites from different historical periods to be looted and destroyed.

In the context of what has been written, I will single out one preserved amphora find (*fig. VI.2 – VI.2a*), presenting a variant of Dressel type 20 (*Beltrán 5 Callender 2; Ostia 1; Peacock & Williams 2S*). The amphora has a round-shaped body, which for this type of amphora was first introduced in the 1st century AD at the earliest and its production continued until the second half of the 3rd century (*Blázquez Martínez & Remesal Rodríguez, 1999; 2001; 2003*). Amphorae of the described type are thought to have been produced in kilns around the banks of the Guadalquivir River and its tributaries between Seville and Córdoba in the Roman province of Baetica (*Clark-Maxwell, 1899; Ponsich, 1974, 1979, 1991; Chic, 2001*) in southern Spain.

It is one of the most common and widespread amphora types, particularly in the western Roman provinces (*Panella, 1973; Williams & Peacock, 1983; Remesal Rodríguez, 1986; Martin-Kilcher, 1987; Berni, 1998*). Similar amphorae are found mainly in military sites along the German and British limites, as well as in the city of Rome (*Rizzo 2003: 141 – 198*). They are extremely rare on the Black Sea. The amphora on which I will dwell a little further, was discovered by the NHM team between the mouth of the Kamchia River and the underwater research area. The vessel was filled to the brim with a white, almost powdery substance. In laboratory tests, the phase composition suggests that the content of the amphora is 97.3% calcite. Most probably it was used secondarily for transporting slaked lime $\text{Ca}(\text{OH})_2$. The slaked lime is ‘lean’, i.e. it contains impurities of magnesium, quartz. The raw material from which the slaked lime was extracted was evidently not very pure limestone. It is very likely that coal or wood containing sulfur was used for its production, because in the lime there is a certain amount of gypsum, which is calcium sulfate.

The first archaeological underwater surveys at Cape Killik were carried

*Fig. VI. 2 – 2a. Early Roman amphora from the waters of Cape Killik
Ранноримска амфора от акваторията на нос Киллик*

out in 2023. They were part of a large project ‘*Underwater archaeological surveys in the water area of the antique wayside station Erite at the mouth of the Panyosos River (Kamchia)*’ financed by the National Museum of History and the Ministry of Culture. The research is interdisciplinary in nature due to the accompanying geophysical survey (fig. VI. 3).

The objectives of the NHM expedition in the Cape Killik/Paletsa area were locating supposed ship berths and marking the harbour zone; carrying out a geophysical survey with high frequency side scan sonar to create raster images – bottom texture mosaics and determining its depth; mapping concentrations of movable cultural values under water; specifying the dating of the objects (*stone and lead stocks; stone anchors, amphorae and fragments of other ceramic ware*); compiling a detailed geodetic map of underwater reefs and shallow submerged rocks; updating the archaeological map of the bay at Cape Killik/Paletsa and the adjacent land area.

The first stage of the geophysical surveys was conducted by engineer K. Velkovski in August on an area of 682 decares. The following results were achieved: a terrain model was built in the target area; raster images were created – mosaics of the bottom texture; targets were identified for diving investigation. The data yielded by the accomplished studies were processed and interpreted (fig. VI. 4).

In the second stage of the geophysical research, the efforts were aimed at surveying a rock bank located near the mouth of the river. The results achieved will be commented on in the next chapter. Underwater searches in the water area of Cape Killik were undertaken in September and November 2023 on an area of 63 decares at a depth of up to 6 m to the south and north of Cape Killik (fig. VI. 5). The so-called swimline (*freeline*) search method was applied in the surveys. This method was used successfully in archaeological expeditions in the past, including by our team. In this particular case, the system relied on 4 divers spaced 2 meters apart on a tape or marked rope at intervals smaller than the limit of clear visibility, so as to achieve as complete a coverage as possible.

The coordinates of the research area as well as of the finds were taken from the GPS located on board the boat. Small buoys were used to mark the finds.

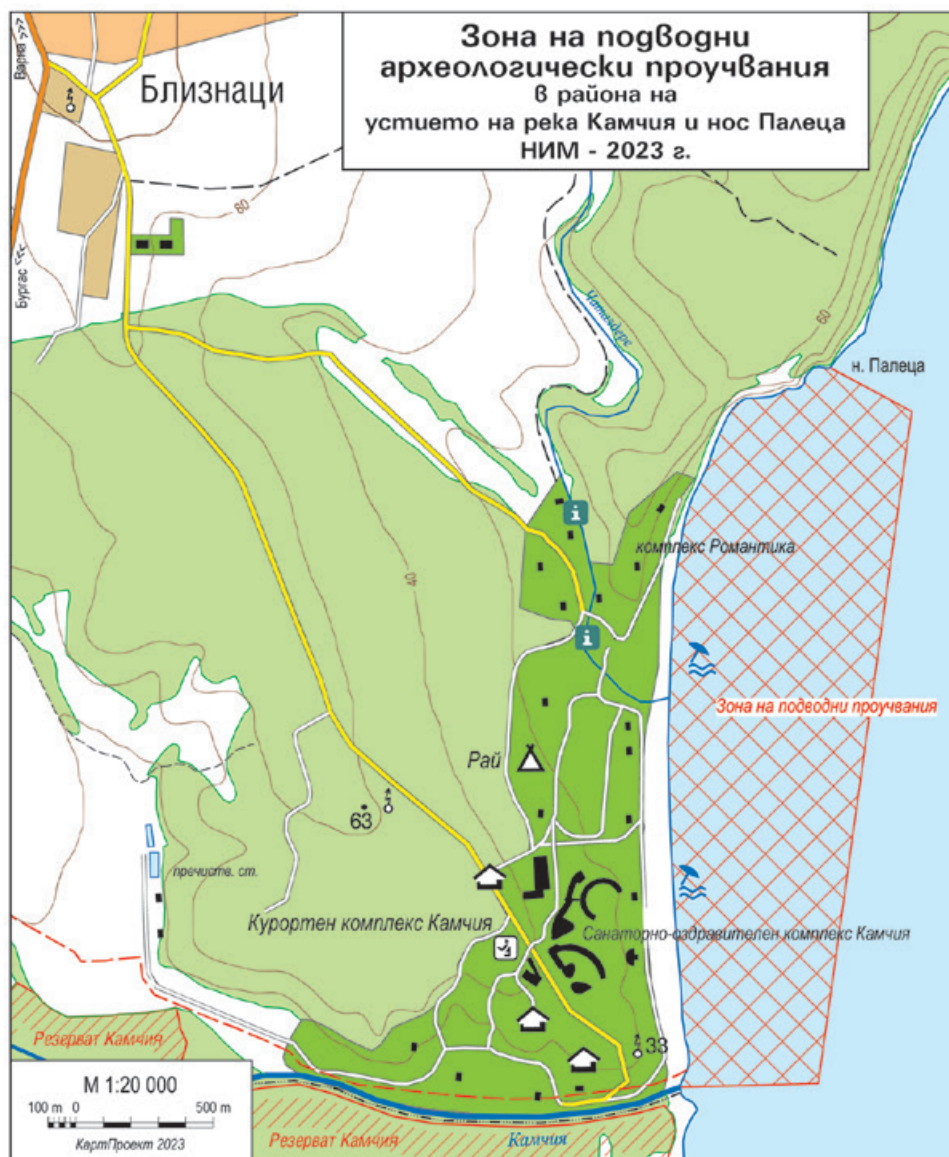
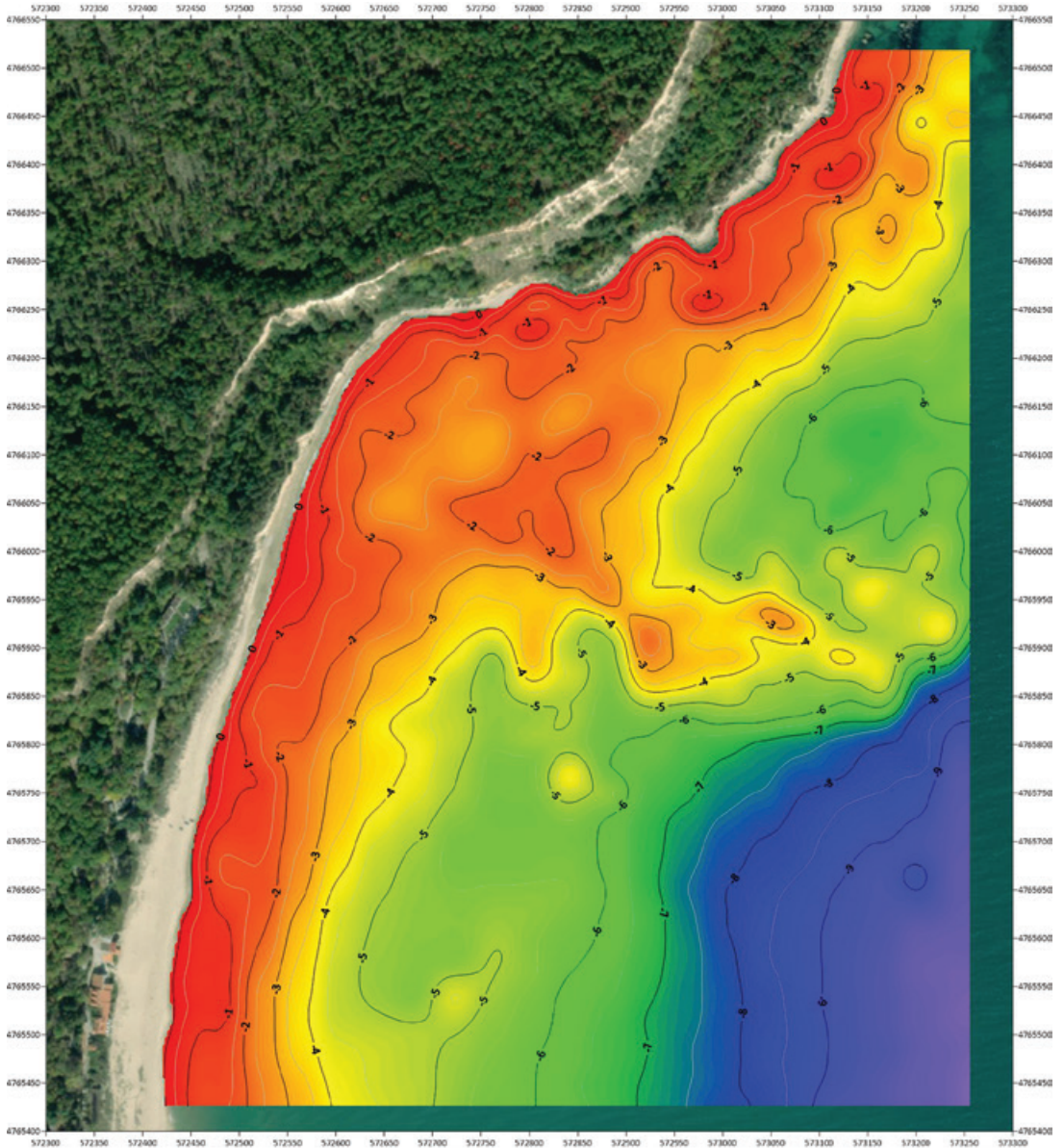

Fig. VI. 3. Map of the NMH underwater research area in 2023
 Карта на района на подводни проучвания на НИМ през 2023 г.

Within twelve working days of diving, valuable archaeological materials dating to different historical periods were discovered. The earliest finds date back to the Pre-Roman era and will be discussed in Chapter VIII of the

*Fig. VI. 4. Bathymetric model of the explored water area of Cape Killick
Батиметричен модел на проучвана акватория на нос Киллик*

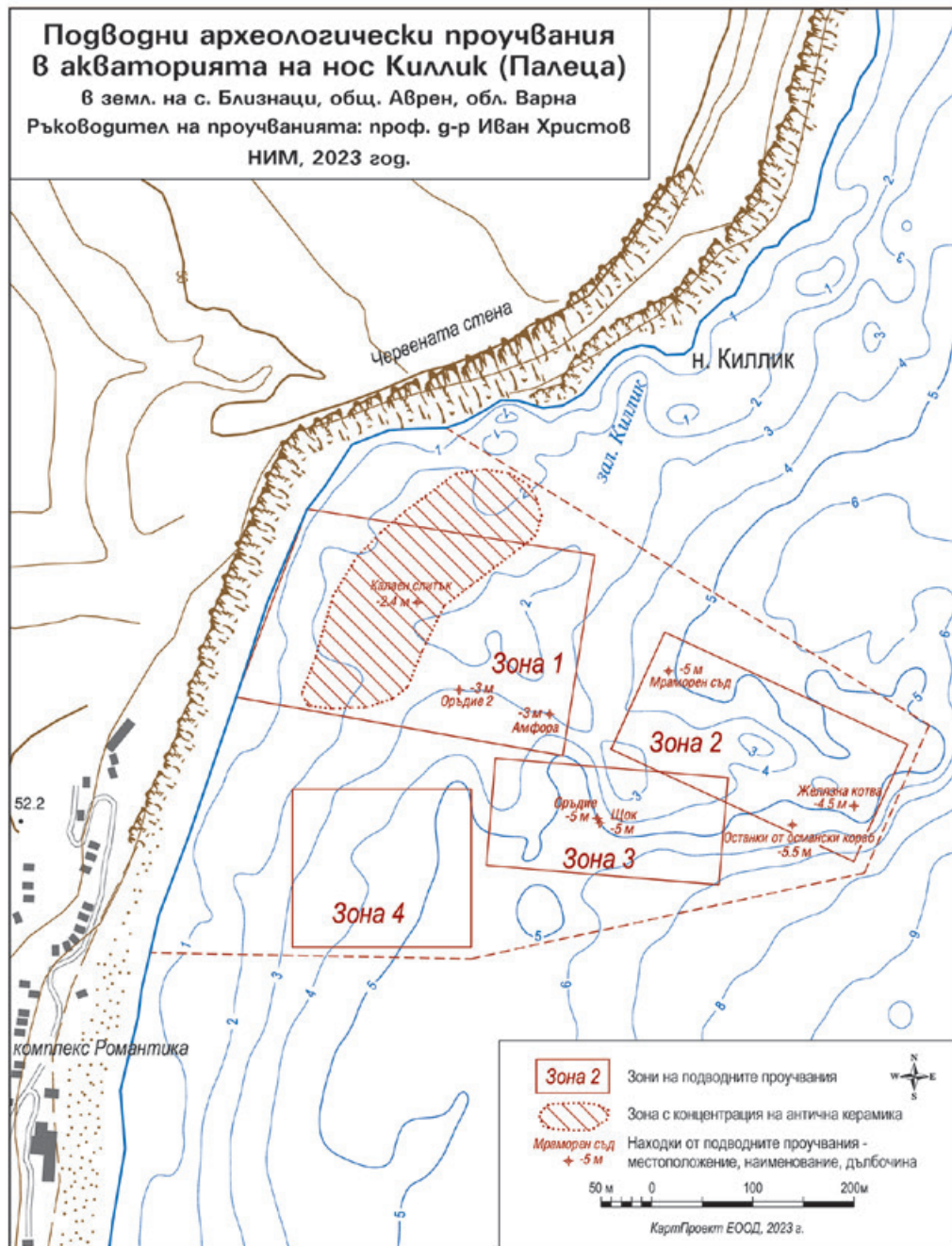

Fig. VI.5. Areas of underwater exploration in 2023
Зони на подводни проучвания през 2023 г.

book. From the Roman era are the many whole and fragmented bricks and tiles (fig. VI. 6 – VI. 7). Whether they were part of a cargo carried on board an ancient ship or part of a deck roof on a sea vessel is difficult to answer. The second option should not be ignored, both in this case and in other Black Sea water areas, where whole or fragmented tiles and bricks have been found. Part of the roof tiles probably served for covering the stern cabin, and the bricks for building some kind of primitive hearth.

*Fig. VI. 6 – VI. 7. Roman building ceramics from the waters of Cape Killik
Римска строителна керамика от акваторията на нос Киллик*

A valuable find that surprised the team is a tin ingot which reached the waters of the Black Sea from the Roman mines in the Cornwall region (fig. VI. 8). Similar to ingots found in Roman Britain, the object is dated to the 2nd – 4th century (Warner 1967, 29 – 31; Penhallurick 2008, 204 – 207). Historians suggest that Cornwall and Devon dominated the European tin market only from late Roman times, beginning around the 3rd century AD, as many Spanish tin mines were exhausted at the time (fig. VI. 9). Cornwall retained its importance as a source of tin throughout the Middle Ages and into the modern period. This is the first find in Bulgarian territorial waters of such a nature and dating. It weighs 5.35 kg and, according to laboratory tests performed at the National Museum of History, contains 98% pure tin (fig. VI. 10). The length of the ingot is 37 cm. It is 10 cm wide in its largest part, and only 5 cm in the narrowest. The ingot is 3.2 cm thick. It was probably prepared for delivery to some workshop on land for making bronze objects or coins.

*Fig. VI. 8. Tin ingot from the waters of Cape Killick
Калаен слитък от акваторията на нос Киллик*

*Fig. VI. 9. Tin ingot from Cornwall, South West England
Калаен слитък от Корнуол, Югозападна Англия*

00295-Alloys 2.pdz	AssayTime: 14-Sep-23 16:41:24	ElapsedTime: 57
Alloy 1: Pig Tin		Match No: Exact

1
of
11
of
1

Field Info			
Operator	Supervisor	Name	Slitak
ID	Iv Hristov	Field1	Kamchia 2023
Field2	otchupen ugul		

Element Name	Min	%	Max	+/- [*2]
Sn	99	99.758	100	1.069
P	0	0.000	0	0.008
Ti	0	0.066	0	0.043
V	0	0.000	0	0.025
Cr	0	0.000	0	0.021
Mn	0	0.000	0	0.012
Fe	0	0.000	0	0.022
Co	0	0.011	0	0.007
Ni	0	0.031	0	0.032
Cu	0	0.069	0	0.016
Zn	0	0.000	0	0.009
As	0	0.011	0	0.005
Se	0	0.000	0	0.005
Zr	0	0.000	0	0.012
Nb	0	0.000	0	0.012
Mo	0	0.000	0	0.008
Ru	0	0.000	0	0.033
Pd	0	0.000	0	0.015

Fig. VI. 10. The metal content of the ingot using X-ray fluorescence analysis at the NMH Central Laboratory of Conservation and Restoration

Анализ на металното съдържание на слитъка чрез използване на рентгенов флуорисцентен анализ в Централната лаборатория по консервация и реставрация на НИМ

Evidence of the small bay next to Cape Killik being used in various historical periods as a kind of shelter from sea storms is the discovered iron anchors. With the exception of one, they all were photographed but not taken out of the water.

Of the earliest anchor found only the lower part and paws are preserved (fig. VI.11). It belongs to type B according to G. Kapitän's classification (Kapitän 1984, 33 – 44). G. Kapitän defines the type as *Roman Early Imperial*. The anchors of the type have a rectangular opening at the top of the shank. The arms are oval. Fragments of the shank were found near the anchor in the water area near Cape Killik. Unfortunately, they are not sufficient to determine the dimensions of the anchor.

The next two items were recorded by our colleague Pavel Georgiev from the Centre for Underwater Archaeology. They are already published (Хрустов 2023, 57 – 60). The first find is an iron late antique fragmentary anchor of type D after G. Kapitän (fig. VI.12). Dimensions are missing. It was photographed in 2022 at a depth of 6 m to the south of the cape.

The next find features a fragment of an medieval iron anchor, type E after G. Kapitän (fig. VI. 13). Again no dimensions have been recorded. It was also shot in 2022 by P. Georgiev at a depth of 6 m near the already described anchor.

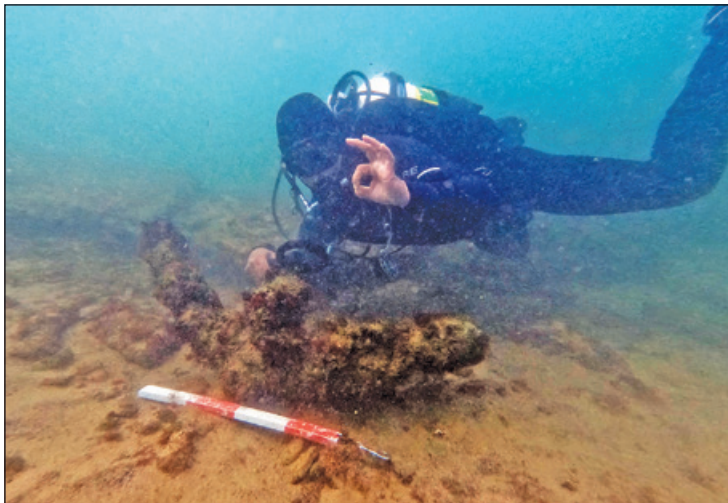
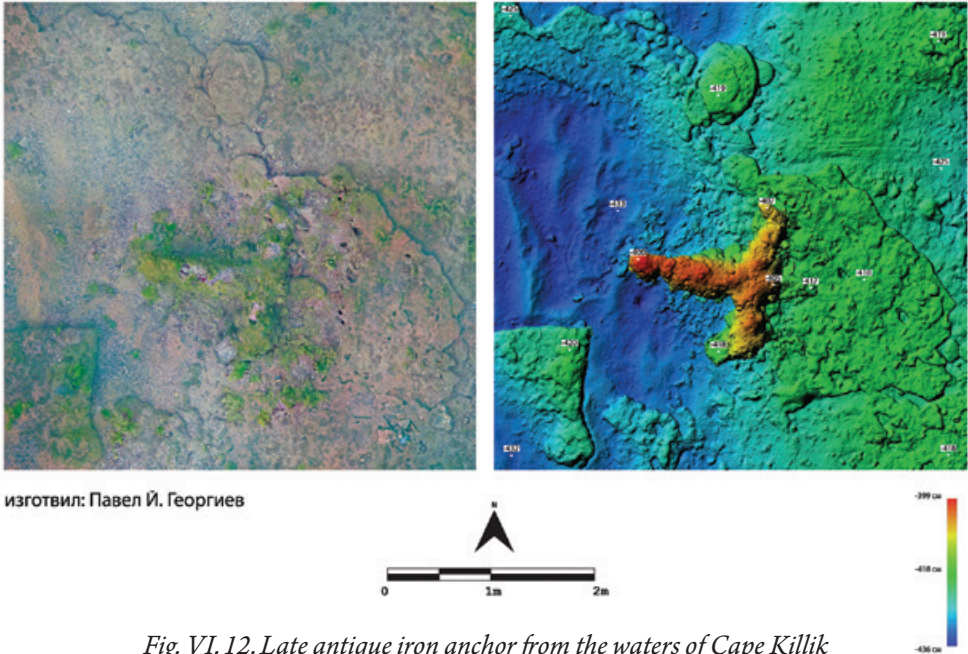
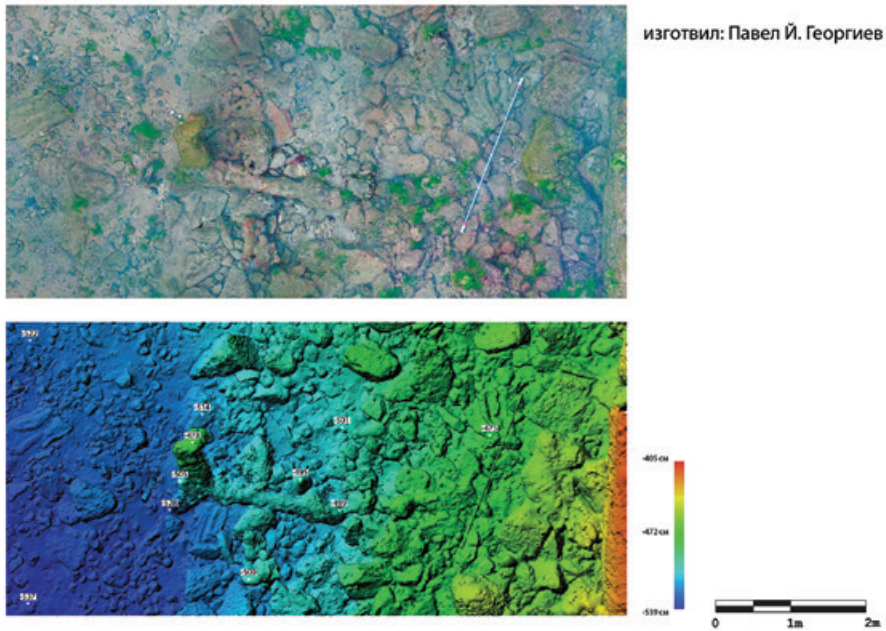

Fig. VI. 11. Discovering a Roman iron anchor
Откриване на римска желязна котва

*Fig. VI. 12. Late antique iron anchor from the waters of Cape Killik
Късноантична желязна котва от акваторията на нос Куллик*

*Fig. VI. 13. Medieval iron anchor from the waters of Cape Killik
Средновековна желязна котва от акваторията на нос Куллик*

Chronologically next is a four-armed iron anchor from the Ottoman period with an assumed dating of the 17th – 18th century (*fig. VI. 14*). It was removed from the bottom and listed in the National Museum of History collection. The anchor is 1.57 m long; its arms are 40 cm long. The diameter of the shank is 3 cm. Only one paw is preserved (*fig. VI.15*).

During the underwater surveys, the remains of a late medieval ship sunk off Cape Killik were also discovered. They lay at a depth of 5 m. Only the wooden keel of the ship was visible; it had a length of about 8 m and a vis-

Fig. VI. 14. Discovering a late medieval iron anchor
Откриване на късносредновековна желязна котва

Fig. VI. 15. Iron anchor after restoration
Желязната котва след реставрация

ible beam width of 80 cm. It was east-west oriented. Iron fragments from the structure of the sunken vessel were scattered around the wooden keel. The bottom of a ceramic vessel from the Late Middle Ages was found on them.

Alongside the underwater and geophysical surveys, a field walking was carried out in the hinterland of the studied water area in order to update the archaeological map of the area between the capes Cherni Nos and Galata. The opening studies in the area allow the conclusion that the water area to the south of Cape Killik functioned as a place for loading and unloading ac-

tivities from the 5th century BC to the Late Middle Ages. The promontory, which in the past seems to have extended further into the sea, marked a harbour zone, albeit an extreme one, which in bad weather provided shelter for vessels that could not successfully dock at the mouth of the Kamchia River.

I must here make the caveat right away that the waters off Cape Killik are the northernmost area of the Ereta harbour zone. Underwater surveys are to be carried out to the south towards the mouth of the Kamchia River, as well as in the area of the sunken island-rock bank, the description of which will be made in the next chapter.

Considering the second research area in the waters around the Ereta fortress, here the question arises as to the navigability of the river and how far vessels could enter it, as well as to the presence in the Late Middle Ages of a port facility and a place for the construction of vessels (*Райчевска 2017, 293*).

Wenzel von Brognard wrote in the 18th century that at the mouth of the Kamchi – suyu river there was a wooden pier/skelya (*eine Holzscale*) (*Ников 1932, 17,34*). The term skelya (*for the Turks iskele*) is a Greek or perhaps an Italian loanword, σκάλα < the Latin scala, pier, wharf, related to seafaring similar to a number of other terms in this area (*Райчевска 2014, 167 – 177*).

The primary meaning of the word σκάλα is ladder, staircase. The pier was a platform above the water, resting on wooden pillars, ‘a basic structure, usually wooden and set 200 – 300 m into the sea. There were several piers in the larger harbour bays. Traditionally, warehouses were built near them. Small ships were used in the port to load and unload the goods from the large ships which could not dock at the piers.’ (*Щерионов 1989, 115 – 116*). The considered method of construction of these wooden installations, in later time called piers/skeli, started in Antiquity, continued in the Middle Ages and even until the end of the 19th and the beginning of the 20th century.

St. Raychevski assumes that a wooden pier at the mouth of the river served in the 17th century as a refuge for ships seeking protection from the strong winds, because many of them sank in the open Varna harbour during a storm (*Райчевски 1997, 98*).

Was the Kamchia river navigable and was it possible for ships to stop at its mouth? A similar idea creeps in from a misleading story by Evliya Çelebi

in his famous work *Seyahatname*. The remarkable Turkish traveller provided an important piece of information from the middle of the 17th century saying that ‘500 ships are wintering inside the Kamchia, each tied with a thick rope, because during the severe winter they sink in the Varna harbour’. According to Ara Margos, this information does not refer to the Kamchia River, but to the mouth of the natural outflow between Lake Varna and the Black Sea (Марзос 1966, 151 – 153). The arguments adduced by Ara Margos, which I fully accept, are related to the village of Galata, which Evliya Çelebi places in his story to the south of the Kamchia river on two occasions. He explicitly writes, that ‘From Varna, I and several friends boarded a boat and left for the village of Galata, across the Kamchia River. It is situated on a hill and consists of a thousand houses. There are whole expanses of vineyards and gardens here, and wine is in great abundance.’

The following excerpt from the travelogue of the Turkish traveller also illustrates well the apparent error in Evliya’s location of the Kamchia River. Evliya Çelebi says: ‘Its water springs from the mountains of Kotel, Shipka and Kazanlak, and here in Kyupryukoi (now the village of Grozdevo, Varna municipality) it becomes a big river, which passes under the wooden bridge and flows into the Black Sea, between the Varna fortress and the village of Galata’. That is, the description of the Kamchia River actually refers to the Provadiyska River and its mouth (Гаджанов 1909, 639 – 724; Шонов 1902, 161 – 194).

Today, indirect information about shipbuilding activity in the place, although very scarce, has been preserved in toponymy. For example, the coast to the north of the mouth of the Kamchia River, even today is known as Tersane yeri. According to T. Trifonov, the shipyard was most likely built there, for which we have information from the 17th and 18th centuries (Трифонов 2003, 91). The Turkish word ‘tersane’ is borrowed from the Italian *darsena*, *arsenale*, ‘shipyard’, from where it entered the maritime terminology of many Mediterranean countries. It is known that the Turks first adopted the technical terms and experience of navigation from their western neighbours, above all from the Venetians. During the Ottoman period, this term referred exclusively to the state-owned shipyard, i.e. ‘tersâne-i âmire’ located on the eastern side of the Golden Horn in Galata, Istanbul. The tersane-i amire and

those at Gallipoli and Sinop (*ancient Sinope*) were the three largest shipyards in the Ottoman Empire in the 16th century – complexes of docks capable of providing the construction, repair and fitting out of many ships of the Ottoman fleet. Smaller shipbuilding installations existed in other port cities with traditions in shipping on the Marmara, Black and Mediterranean seas.

Here we should consider the fact that before the battle of Lepanto in October 1571, the construction of Ottoman ships was concentrated in the Black Sea shipyards due to the supremacy of the Venetians in the Mediterranean. By the beginning of the 18th century, forty-four shipyards operated along the entire Black Sea coast. Already in the 16th century, well-known shipyards on the present-day Bulgarian Black Sea coast were Kavarna, Balchik, Varna, Pomorie (*Ahyolu*) and Sozopol (*Sözebolu*) (Райчевска 2017, 285 – 294). The intensive construction activity in fulfilment of the plan for the restoration of the fleet, almost completely destroyed at the Lepanto battle, was noticed by the Venetian ambassadors, according to whom ‘*ships are being built at every beach, at the mouth of every river and in the cities*’, respectively to produce 1 or 3 – 4 – 6 galleys each (Райчевска 2017, 286).

K. Irechek when telling about his tours around Bulgaria mentions in his famous travelogue that the Kamchia River must have been navigable for smaller ships, and that in his time it would be sufficient to make ‘*only the necessary attempts*’ in this direction (Иречек 1974, 878).

Piers from Emine to the mouth of the Kamchia River are also mentioned in more recent times – in tourist handbooks: ‘*...On the right of the seashore not far from the mouth [of the Kamchia River], a convenient boat pier has been built, and at the beginning of the river – another pier for a shuttle-motor boat, which serves a distance of 7 km inland – to the Poda locality*’ (Їомов 2014, 36).

The information and examples of navigation, albeit limited, on the Kamchia River concern the periods of the Late Middle Ages and Modern Times. But how was the situation in Antiquity?

V. Yotov writes that undoubtedly at the mouth of the Kamchia/Panysos River, which was more abounding in water in Antiquity, offered good opportunities for mooring of sea vessels (Їомов 2014, 34). Actually, there are

hypotheses about the existence of river routes in the Balkans as early as the 1st millennium BC. The topic is not new (Христов 2002, 21 – 23; Христов, Пантов 2016). A graphic example of the existence of a river route is the archaeological situation around the Getic capital Helis in the 4th century BC. During the Early Hellenistic era, roads ran from the Carpathians alongside the valley of the Ordessus (*today Argeş*) River to the city located at the present village of Sboryanovo; from Kabyle via Haemus, from Odessos and a number of other roads leading westward to the land of the Triballi. Imported goods from Thasos, Sinope, Heraclea, Chersonese, Chios, Corinth, Rhodes, coins from Odessos, Callatis, Istria and Mesembria spread and penetrated from the south and east along these roads. From the Carpathians, raw materials for the processing of non-ferrous metals were probably transported to the workshops of Helis.

There is a serious hypothesis that the road coming from the area of the southern town of Tutrakan was duplicated by a waterway along the Krapinets River. The analysis of the import amphora container from the 4th – 3rd centuries BC, the archaeological survey of a suburban district with a probable harbour are additional evidence for launching such a hypothesis.

A study of the emporium Pistiros (*Vetren village, Pazardzhik province*), Kabyle and Seuthopolis also led to the conclusion that the trade in amphorae was along the full-water rivers.

The special feature in the case with the site near the mouth of the Kamchia River, as well as with the one in the Farmakida locality at the Ropotamo River, is the close connection of the site with the sea. At Farmakida, the connection used to be made, most probably, after the first ford (*Kaldaram Gichit*) towards the mouth, where the river is navigable through the entire year. At Sinemorets, the connection with the sea and the Veleka River is direct, so we see the pattern established during the Hellenistic period at Farmakida repeated.

Particularly important is the connection of the *tursis* we have studied, with an intermediate trading post, which has long been localised at the mouth of the Ropotamo River. Through the role of this trading post (*presumed emporium*) we could explain the penetration into Farmakida of prod-

ucts from Pergamum, Chios, Troy, Ephesus, Rhodes, Chios and Knidos, distant Galatia.

When considering the hypothesis of navigability in a limited area at the mouth of the river and the existence of a pier/wharf next to it, a problem arises if we assume that a stone bridge existed there in Late Antiquity. Its construction near the localised fortress of Ereta would have made navigation on the river difficult or limited it altogether.

For now, the only information about underwater surveys conducted near the mouth of the Kamchia River is provided by T. Rokov, who writes that in 1964, scuba divers led by Ivan Kazakov searched the mouth of the river for remains of the medieval shipyard (*Рокос 2014, 79*). Until now no information about the results of this study has been published.

VII OBSERVATIONS ON A SUNKEN ISLAND OPPOSITE THE KAMCHIA RIVER MOUTH

The topic in this chapter of the book fits into the problematics of the so-called Island Archaeology. The main task of the island archaeology is to find out how people used the islands through times. Island archaeology examines the geographical features of the physically isolated island space as a starting point for further historical analysis, often within the framework of the comparative approach (Хрустов 2021, 12, 24). Particularly useful in this perspective are the underwater surveys of the islands' seabed, which encompass a seascape consisting of submerged coastline portions, submerged structures and shipwrecks.

Preslav Peev draws attention to the fact that a number of relic landforms (*rock banks-islands*) along the Bulgarian Black Sea coast, representing old sections of the land are currently under water for one reason or another (Пеев 2012). The most representative among them are the Aladzha Bank, formed in front of the Golden Sands and the Riviera resorts; the shallow bank extending parallel to the Kamchia-Shkorpilovtzi beach; the banks Krastova (*Crescent*), Pomoriyska, Stavro and Chimos in the region of Pomorie; the banks Lakhna, Spitfire, Soka and Blond (*or Burgaska*) near the city of Burgas and its residential neighbourhood of Sarafovo; the Kiten reef in the water area between Maslen Nos and Tsarevo and others. (Кочев, Пейчев 2019, 33). It is indisputable that the ancient coastline was different from the contemporary one, and it is quite natural to expect that there were smaller or larger islands that do not exist today, but were then important to medieval navigators (*as places of shelter in strong winds, reef hazards, etc.*).

These considerations, according to P. Peev and V. Peychev, find full confirmation in the sea charts of the 13th to 16th centuries, which present the

coast in detail (Peev, Peychev 2001, 106). They clearly show islands that are below sea surface today. The two researchers give more detailed examples derived from the 16th – 17th century maps. The images of islands that do not exist today leave a strong impression. The very depiction of the islands on the navigational charts means that they were obviously important to the sailors of the time (*as refuge places, reef hazards, etc.*). Thanks to the analysis of the old maps compared to the modern bathymetric chart, as well as to the conducted sea studies, it was established that the locations of the depicted islands coincide with the locations of the modern rocky banks (Peev, Prodanov 2022, 41 – 48).

In this particular case, a specific rock bank – an island at the mouth of the Kamchia River is marked on numerous West European maps in the 1452 – 1750 period. As an example, I refer to only four maps from the 17th and 18th centuries, rendered here as an illustration on the topic.

The first map, the work of the great cartographers Gerard Mercator and Jodocus Hondius, was made in 1637. It is called ‘Map of Wallachia, Serbia, Bulgaria, Romania’. An island is marked on the map near the mouth of the Panisos River (*Българските земи в Европейската картографска традиция 2008, III. 8; 258, 255/256; обр. VII.1*).

The next map is that of Romania (*Thrace*), Bulgaria and part of Moldova, the work of Nicolas Sanson junior. It dates from 1648 (*Българските земи в Европейската картографска традиция 2008, III. 9 261 – 263, 259; обр. VII.2*). A detail resembling a large island stands out on the map between Mesember (*Nesebar*) and Cape Galata.

Georg Mattaus Seutter printed sometime after 1718 ‘A new and accurate map of Transylvania, Moldavia, Wallachia and Bulgaria’. Besides Erite we see the outlines of a large island between Cap Limane and Erite. (*Българските земи в Европейската картографска традиция 2008, V. 3; 393/394; 391; обр. VII.3 – VII.3a*).

After 1770, Tobias Konrad Lotter published the map entitled ‘A new and accurate map of Transylvania, Moldavia, Wallachia and Bulgaria’. Erite is placed between Cap. Limane (*Cape Emine*) and Golfo dela Varma (*Gulf of Varna*). We see on the map also the image of a large island between Emine

Fig. VII. 1. Detail of the map of Wallachia, Serbia, Bulgaria, Romania (Thrace) by Gerard Mercator and Jodocus Hondius. Made in 1637

Детайл от карта на Влахия, Сърбия, България, Романия, дело на Герард Меркатор и Йодонус Хондиус. Изработена през 1637 г.

Fig. VII. 2. Fragment of a map of Romania (Thrace), Bulgaria and part of Moldova by Nikolas Sanson-junior. 1648

Фрагмент от карта на Романия (Тракия), България и част от Молдова, дело на Никола Сансон – син. 1648 г.

and Varna (Българските земи в Европейската картографска традиция 2008, III. 32 327/328, 330; обр. VII. 4).

The only written information about the island we find in the work of the French cartographer Jacques Nicolas Bellin (1703–1772). He writes that ‘ $3\frac{1}{4}$ leagues to the north-west of Emine Burni is a river, at the mouth of which the depth is 3 fathoms. It is believed to be the ancient river Ziras. Near the mouth and to the right there are underwater rocks for which you have to watch out’ (Тодорова 1987, 138).

After the 18th century, there is no information about an island near the river mouth. In the context of the subject discussed in the book and its chronological range, it is important to offer the hypothesis that the rock bank-island in the commented water area was probably land in Late Antiquity as well. If this was the case, it means that the land in question had an

Fig. VII. 3. Detail of a map entitled 'A New and Accurate Map of Transylvania, Moldavia, Wallachia, and Bulgaria'. Author Georg Mattaus Seutter. Printed after 1718.

Детайл от карта „Ново и точно начертание на Трансилвания, Молдавия, Влахия и България“. Автор Георг Матеус Зойтер отпечатена след 1718 г.

Fig. VII. 3a. Detail of a map entitled 'A New and Accurate Map of Transylvania, Moldavia, Wallachia, and Bulgaria'. Author Georg Mattaus Seutter. Printed after 1718

Детайл от карта „Ново и точно начертание на Трансилвания, Молдавия, Влахия и България“. Автор Георг Матеус Зойтер отпечатена след 1718 г.

effect on the shipping near Ereta and the coastline features.

It is known that almost along the entire length of the shoreline with some interruptions in front of the mouth of the rivers Kamchia and Fundakliyska Reka, there is a rock bank 30–40 m wide. It is made of calcareous sandstones and has an asymmetrical shape, with its highest part right next to the coast. Immediately behind the rock bank there is a distinct underwater sand bar about 10 km long and 100–200 m wide. It is asymmetric with an asymmetry factor of 0.2–0.4. The upper part of the underwater coastal slope

Fig. VII.4. 'A new and Accurate Map of Transylvania, Moldavia, Wallachia and Bulgaria' by Tobias Konrad Lotter, printed after 1770

Картата „Ново и точно начертание на Трансилвания, Молавия, Влахия и България“. Автор Тобиас Конрад Лотер, отпечатена след 1770 г.

covers an area 500–600 m wide, reaching a maximum width of 1 km in front of the mouth of the Kamchia River. The slope has an inclination ranging from 0.01 in the north to 0.03 in the south; it covers the sandy deposits, and siltstones in front of the mouth of the Kamchia River (Пейчев, Димитров 2012, 126–127).

The geophysical studies of engineer Kiril Velkovski with equipment provided by CPA especially for the expedition of the National Museum of History is a valuable contribution to the study of this rock bank and, in par-

particular, of the distinct underwater form interpreted by our team as an island. Using side-scanning sonar and multibeam echosounder, the boundaries of the seemingly missing mysterious island have been located. The exposed landform is known among the local fishermen under the name 'Kamchia rock'. It is a reef of a slightly elongated shape extending in north-southern direction, approximately 520 m wide and 870 m long. The highest part of the reef rises to 4.5 – 5 m below the surface, and there are individual stones detected in the side scan sonar records that rise up to 3 m (*fig. VII. 5*).

In western direction, the reef ends in a very well-defined truncated shape, which in places is even close to vertical and where the depth drops sharply from - 5 – 6 m to - 11 m. The depth of the reef gradually decreases in eastern direction from - 5 - 6 m to - 11 - 12 m, after which a steep sill follows with a drop to - 15 - 17 m (*fig. VII. 6*). It is curious that in northern direction from the reef end, approximately 270 – 300 m away, a second smaller reef is observed, which has not been researched.

Both reefs are surrounded by a sandy bottom, which in places is likely to have a silty admixture judging by the reflected sonar signal.

No samples from the sea floor were examined, but the data of the side-scanning sonar indicate that the reef is a rock, which on the surface of the reef transforms into 'slabs', and in places into loose piles – spills of crushed material. From the data obtained, it can be concluded that the reef might have supported an island in the past, which had most probably abraded and in the last phase of abrasion, it kept up individual stones protruding above the surface of the water in its highest part. I mentioned above data on the presence of such an island. The obtained data have been processed and interpreted to the extent the conducted studies make it possible. It is noteworthy that the reef is oriented parallel to the shore with its elongated side, as well as that its inner side facing the shore drops relatively steeply to the sandy sea floor, while its outer side gradually gains depth. A similarly structured form is observed in many places on our Black Sea coast, such as the reef area in front of the Aleppo beach, the Smokinya Bay – Sozopol and other places known in marine geology as 'banks'. Characteristically, such reef structures are often marked in areas where there are estuaries or lacus-

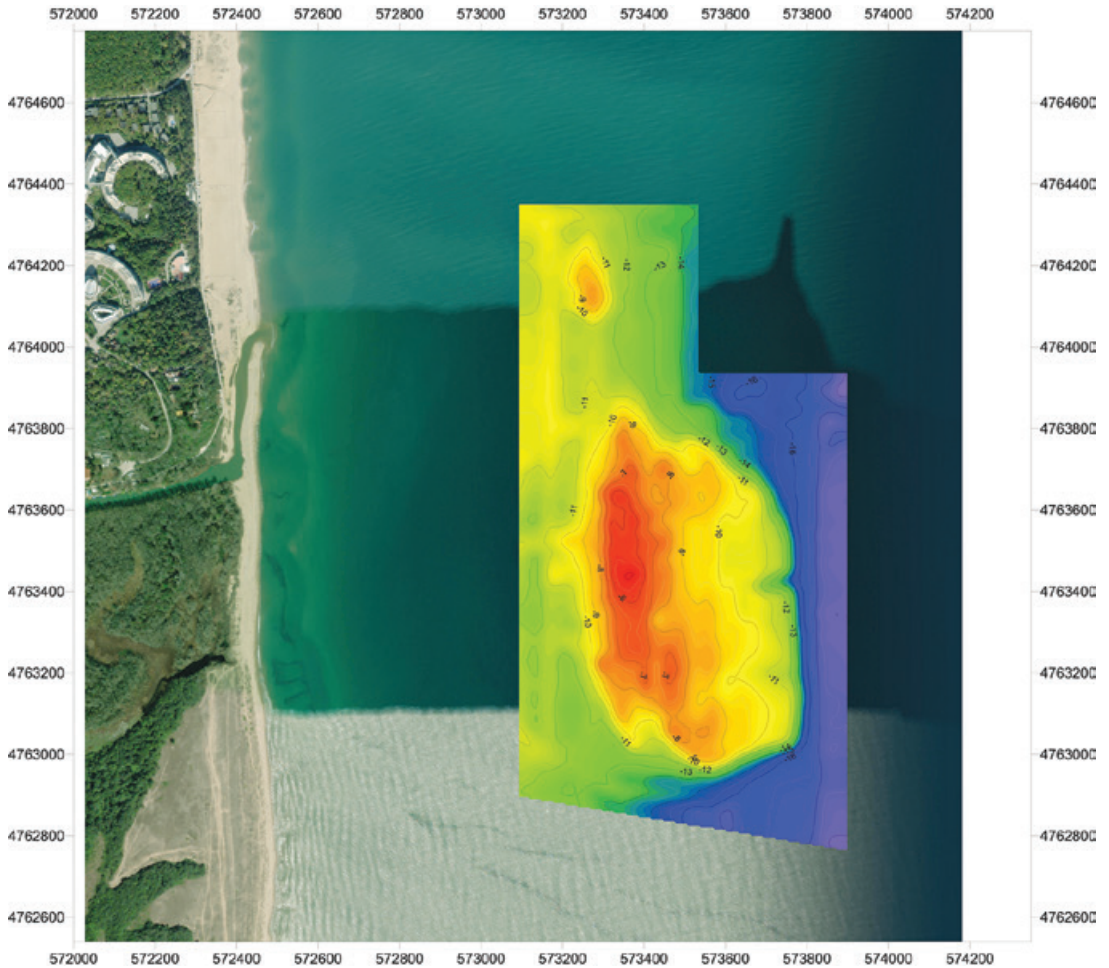

Fig. VII. 5. Bathymetric model of the island, 2003
Батиметричен модел на острова – 2003 г.

trine/swamp formations; it suggests that this may be a geological phenomenon known from not so long ago, when sedimentary rocks were built up in an intertidal zone, where fresh water mixed with salt water and calcium carbonate CaCO_3 was released, which served to cement the sedimentary materials. This type of rock is known as *beachrock* and its presence in the sea marks old sea levels where the sea stagnated and behind which there was a source of fresh water. In principle, this type of rock is not of the hard ones, so it can be relatively quickly abraded and destroyed over time by the sea.

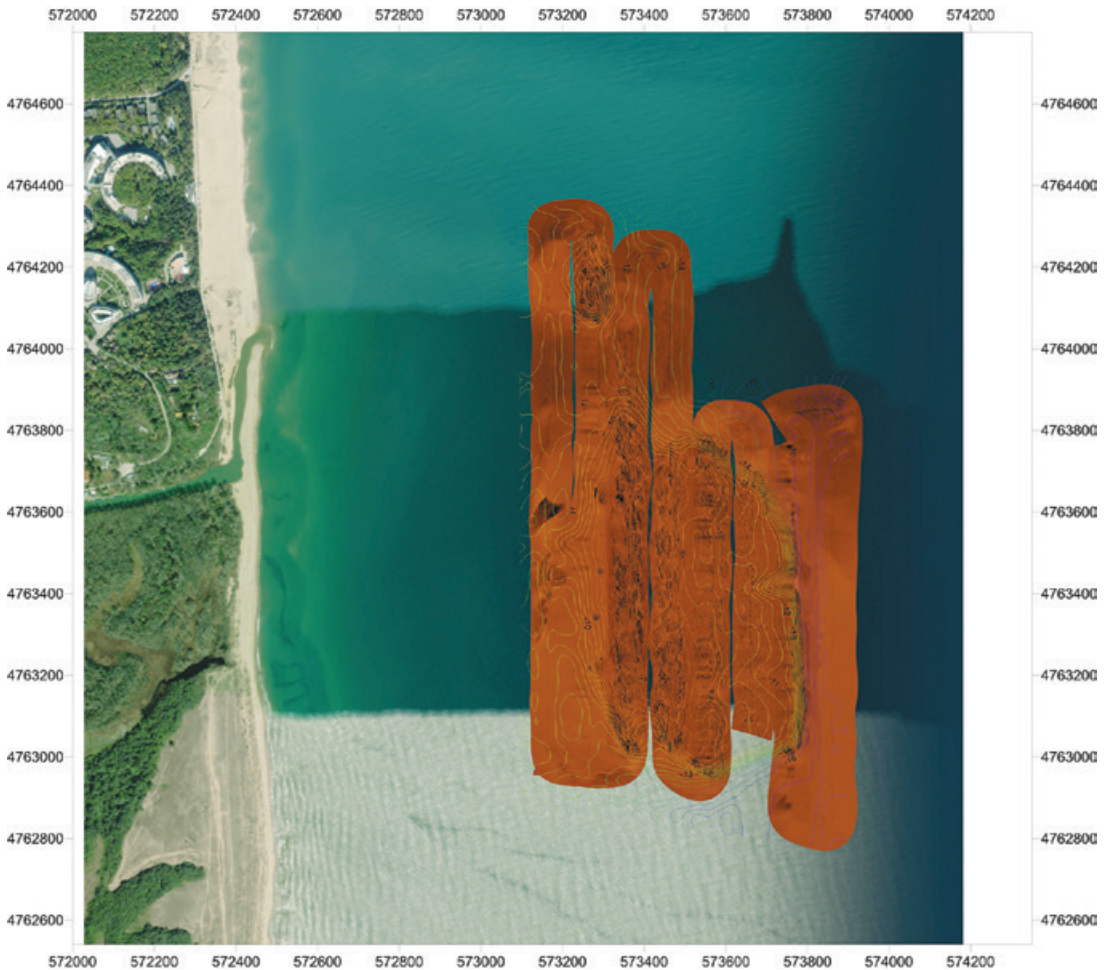

Fig. VII. 6. 450 kHz side scan sonar island coverage overview, 2023

Общ изглед на покритието на острова със странично сканиращ сонар 450 kHz – 2023 г.

One of the hypotheses is that the described island was formed by the solid outflow of the Kamchia River, which is the largest of the Bulgarian Black Sea rivers (Райнов, Нинов, Печинов, Ненов 1984, 15 – 21).

VIII

ARCHAEOLOGICAL SITES BETWEEN THE MOUTHS OF THE RIVERS KAMCHIA AND PASHA DERE

The fieldwalkings over the years, including the latest surveys in the autumn of 2023, made it possible to gather information on numerous archaeological sites in the coastal area of 30 sq. km. between the mouths of the Kamchia River and Pasha Dere. The conventional western boundary of these sites runs along the imaginary line from the Kamchia River bridge in the Poda locality – the modern road to the city of Varna on the outskirts of the village of Bliznatsi to the water sources of the Pasha Dere and to the east of the village of Priseltsi. These sites can be identified as Christian temples, bridges/fords, remains of individual buildings and patches of ceramic material concentration suggesting the existence of open settlements in the past. The subsequent survey concerns mainly sites from the Late Antique period (fig. VIII.1 – VIII.2).

Basilica at the mouth of the Kamchia River

It was discovered in the summer of 1939 during the construction of a paved path near the sea cliff at the mouth of the Kamchia River (*Покровски* 1943, 252 – 255). According to Sergei Pokrovski, the church was built ‘400 m from the sea and 20 m from the left bank of the river’. Today, these approximate distances correspond to the most crowded place with restaurants next to the mouth of the river and the remains of an old rope bridge. A survey carried out in the spring of 2024 mapped flat terrain located at the foot of the concrete bunker and right at the big bend of the modern asphalt road before the car park of the holiday village. Twenty years ago, a marble base of one of

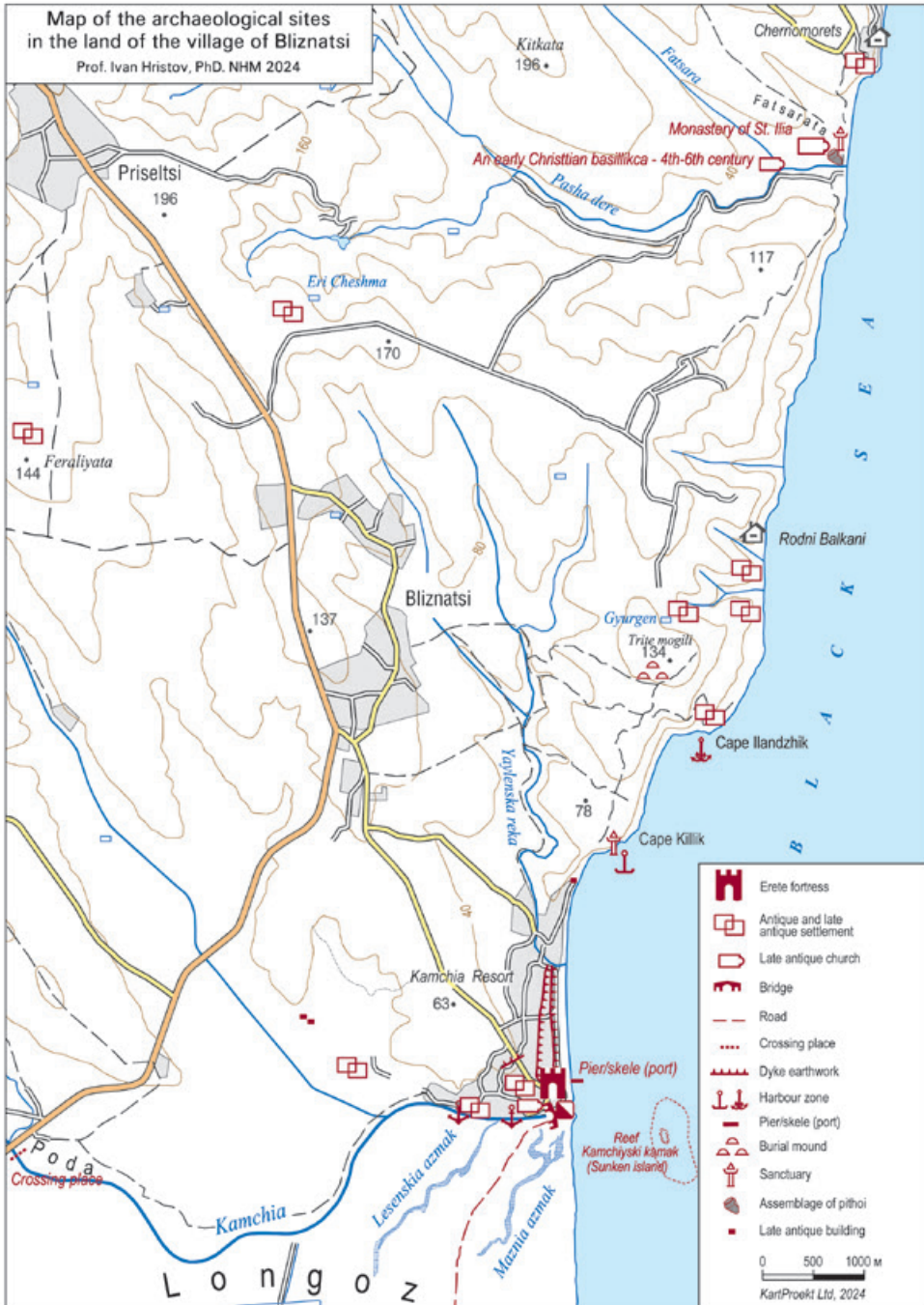
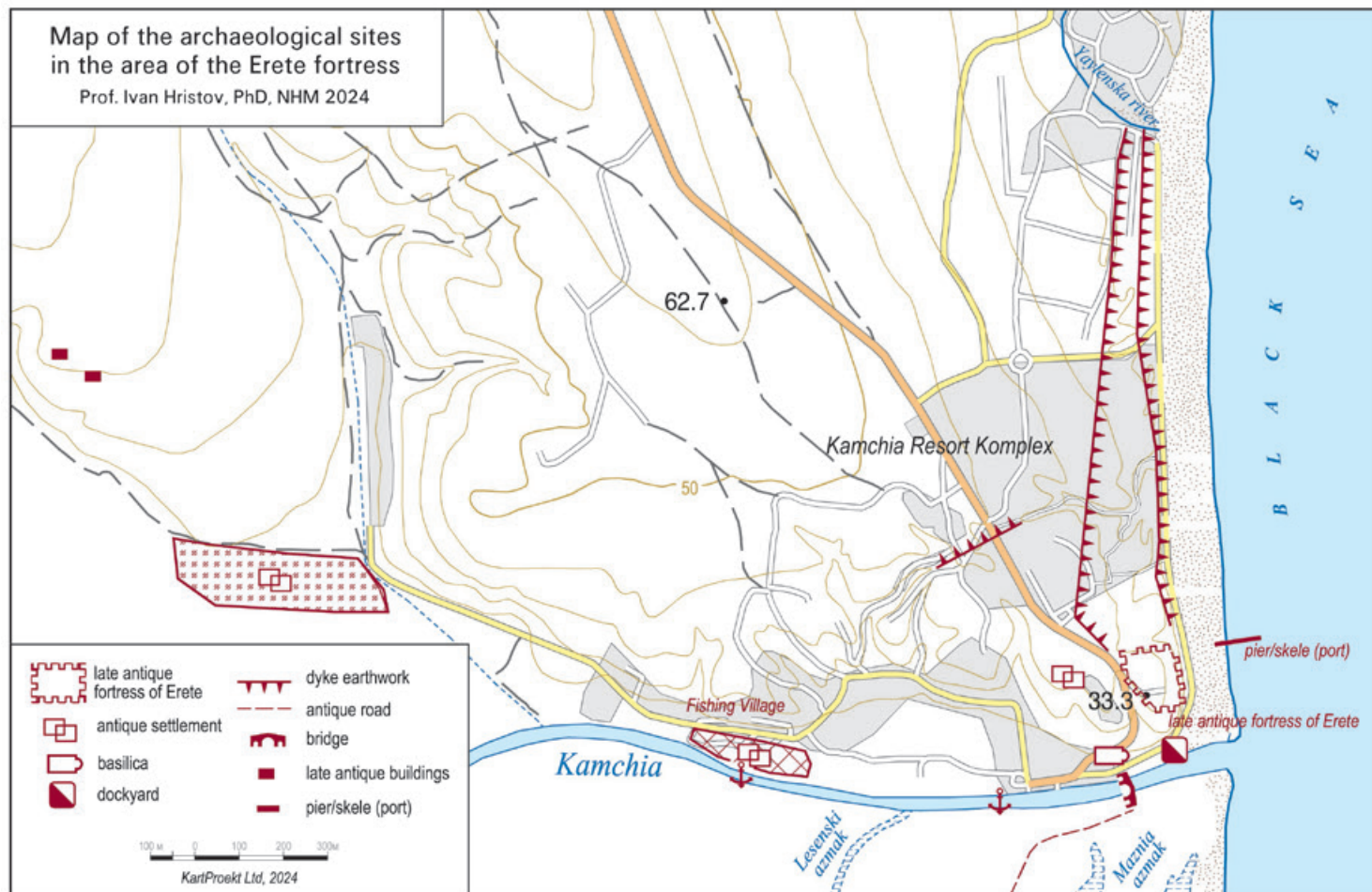

Fig. VIII. 1. Map of the archaeological sites on the seaside between the mouth of the Kamchia River and the Pasha Dere River

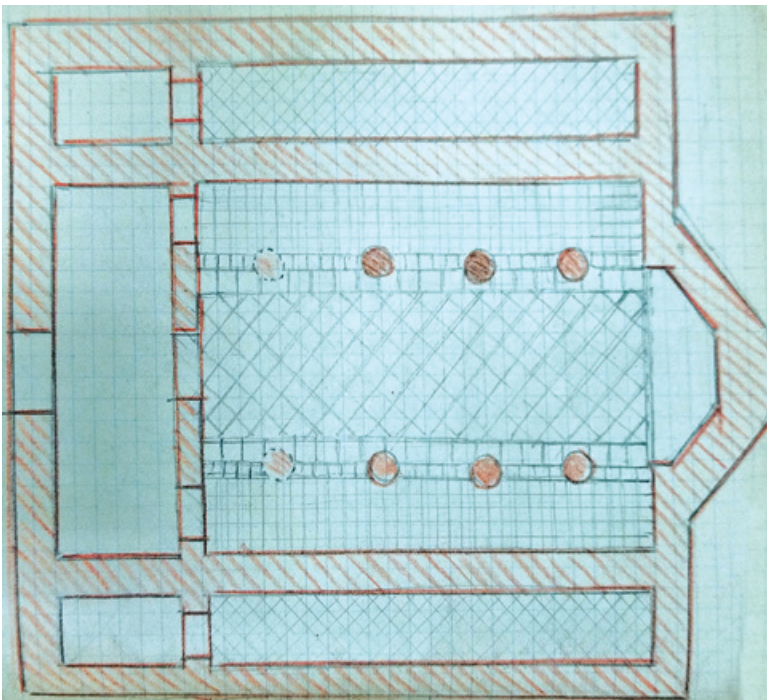
Карта на археологическите обекти по крайбрежието между устието на р. Камчия и Паши дере

*Fig. VIII. 2. Map of the archaeological sites in the surroundings of the Erete fortress
 Карта на археологически обекти в околностите на крепостта Ерета*

the church columns with carved Greek letters was discovered in this place. The base was moved to a nearby restaurant and then it disappeared. Apart from this, S. Pokrovski mentions 'stonemasons' signs and abbreviated names' carved on the bases and the columns, which is indirect evidence that the base discovered in the 20th century was part of the interior of the church. An aerial photograph from 1942 clearly shows the path connecting the pier at the seashore with the place where the present-day car park is.

S. Pokrovski associates the newly discovered antiquity with the Erite fortress and an early Byzantine settlement. A part of a three-nave basilica was excavated, in which the flooring of the central and one of the side naves and some architectural details were discovered. Nothing had remained from the holy table of the church (*the altar*). According to Pokrovski, the basilica was about 30 m long and up to 20 m wide (*fig. VIII.3–VIII.4–VIII.5*). During the excavations, fourteen bronze coins were found, three of Emperor Justinian I (527 – 565) and eleven of Emperor *Mauricius* Tiberius (582 – 602).

*Fig. VIII.3. General plan of the church at the mouth of the Kamchia River (archive S. Pokrovski)
Общ план на църквата при устието на р. Камчия (архив С. Покровски)*

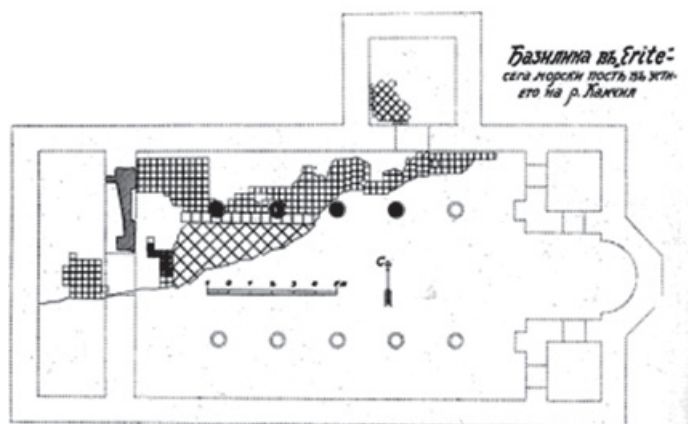

Fig. VIII. 4. Plan of a researched area of the church (after S. Pokrovski)
 План на проучен участък от църквата (по С. Покровски)

Fig. VIII. 5. Capital from the church
 Капител от църквата

A supposed Christian church in the Klise Yeri locality

In 1951, Goranka Toncheva says that the ruins of an old building, probably a church, could be seen in the locality of Klise Yeri (*in Turkish meaning 'the place of a church'*) to the south of the Goren Bliznak village, some 200–300 m from the Boaza locality and about 200 m from the road to Burgas (Toncheva 1951, 110). A part of the eastern wall foundation, 4.5 m long and 1.10 m wide, was still visible on the surface. The walls were built of

bricks (*'in the past, the beds they were laid in, could still be seen'*). G. Toncheva writes about fragments of roof tiles, bricks and stones that were found at a distance of about 30 m in diameter. According to her, the church was built for the needs of the settlement in the Boazkyoi locality, at the beginning of Longoza, which is located at a distance of about 400 – 500 m from the church. Unfortunately, my attempts to locate the remains of the supposed temple, failed twice. One of the explanations is G. Toncheva's rather confusing and inaccurate notes about the location of the structure.

Early Christian basilica in the vicinity of the Bliznatsi village (Goren Bliznak)

Neli Chaneva-Dechevska writes that a reliquary made of sandstone and shaped as a sarcophagus with acroteria was found in the vicinity of the village of Bliznatsi. It is assumed that it originates from a nearby early Christian church (Чанева-Дечевска 1999, 180).

Stone bridge at the mouth of the Kamchia River

The only late-antique written information about places where one could possibly cross over the Kamchia River is by Theophylact Simokatta in his *History* (II.10] ГИБИ 2, 1958, 300 – 301). The author describes events from 585 connected with the military actions of the warleader Κομεντσιόλ against the Avars. There is mention of a wooden bridge on a river adjacent to the narrows of Haemus; the river according to V. Beshevliev, was Kamchia, and more precisely, its lower course. In another place, there is also mention of a stone ford. The river is described as deep.

In more recent times, brief information about the bridge was provided by the Shkorpil brothers. In 1892, they wrote that the remains of a bridge over which an old Roman road passed, were preserved in the Boaza locality (Шкорпил 1892, 44). The Czech researchers mention three stone bridge pillars, which they call piliers de pont. The southern pillar was excavated under unclear circumstances. The foundations had a northeast orientation and then a north direction. They say that the foundation in the middle was visible in the river, while that on the northern bank had completely collapsed.

The Shkorpil brothers' subsequent words yield some important details, which might help us in our attempt to locate the bridge. They explicitly write that 'the two river arms, namely the Kamchia River itself and the Yala – Azmak, meet in front of the bridge.' In fact, the Kamchia River has its branches only on the southern side in the Longoza locality. On the modern maps they are marked under the names of Lesensky Azmak and Yuzhnia Azmak.

In 1905, the Shkorpil brothers again recalled that the bridge was made of stone. In 1921 important information about the creeks called azmaks was published. Again, they write that 'Across the river is a virgin forest called Longus. We are going by boat to the nearby creek Yala-azmak. This is a small area, rare in its wildness, beauty and value on the entire Balkan Peninsula!' (*Шкорпил 1921, 64*). The Turkish word *yalı* means 'waterside, slopy, slippery place'. This is an old riverbed of a tributary of the Kamchia. This arm of the river was navigable until 20 years ago. According to Nikola Bratoev (*captain of a tourist boat, born in 1946 in the village of Bliznak*) the *azmak* was entered by small boats for the purpose of tourism. From what has been written so far, it follows that the bridge was situated almost in a line with the Ereta fortress, the basilica and the *azmak* in question.

The bridge was last mentioned in 1943 by S. Pokrovski, who published the results of the excavations of an early Christian basilica near the mouth of the Kamchia River and wrote that a few decades ago people could still see the remains of the bridge. Today, the elderly residents of Bliznatsi and the fishing village near the mouth of the river have no memory of the bridge.

The information about the stone bridge at the mouth of the Kamchia River raises a number of questions. The first when was it built? The second question refers to its appearance, that is what it looked like in height above the stone foundations. The naturally narrow but deep part of the Kamchia River is a suitable place for building a more solid bridge structure, in contrast to the broad open sections of the river to the west of the mouth. Here the mouth is a type of estuary (*funnel*) with a width of about 40 m. If we assume that the bridge is antique, then we must assume that above the stone foundations there was a wooden structure similar to the old Roman bridges over the Danube.

What was the role of the bridge, or rather what did it connect? Hypothetically, we can assume the existence of an early road in the locality of Longoza, which subsequently ceased to exist. By the way, a road which reaches near the mouth of the river, is marked on a map from 1934 (fig. VIII. 6). There were wells on both sides of the river mouth, and buildings in two places to the south. According to N. Bratoev, after the mouth of the river in the direction of the land of Gorni Bliznak the road was called ‘Tsarigradski Pat’ (*the Tsarigrad Road*). This name was in use at least until the beginning of the 20th century.

It seems that in recent times there was a road, which in some way crossed over the Kamchia River about 500 m to the west of its mouth and the Longoza locality on the south side. Here the so-called Lesensky Pat, a road, which in a straight line connected the site of Boazköy yolu (*the road to the village in the pass*) in the western periphery of the locality of Boaza.

Settlement in the vicinity of the fishing village west of the Kamchia River mouth

To this day, in the undeveloped areas on both sides of the road you pass between remains of buildings in the vicinity of the fishing village, where fragmented late antique household and building ceramics are found. We were told that ancient coins were also found in that place.

Settlement and separate buildings to the northwest of the pump station at the end of the fishing village – the Chebiveshi Chairi locality

Traces of at least two late antique buildings were mapped in the spring of 2024. In fact, the area was left unploughed as the tillage machinery went around them because of the abundant amount of scattered stones from the buildings.

Separate buildings to the west of the Erite fortress

The concentration of building and domestic late antique ceramics on the southern slope of a broad low hill to the west of the road descending to

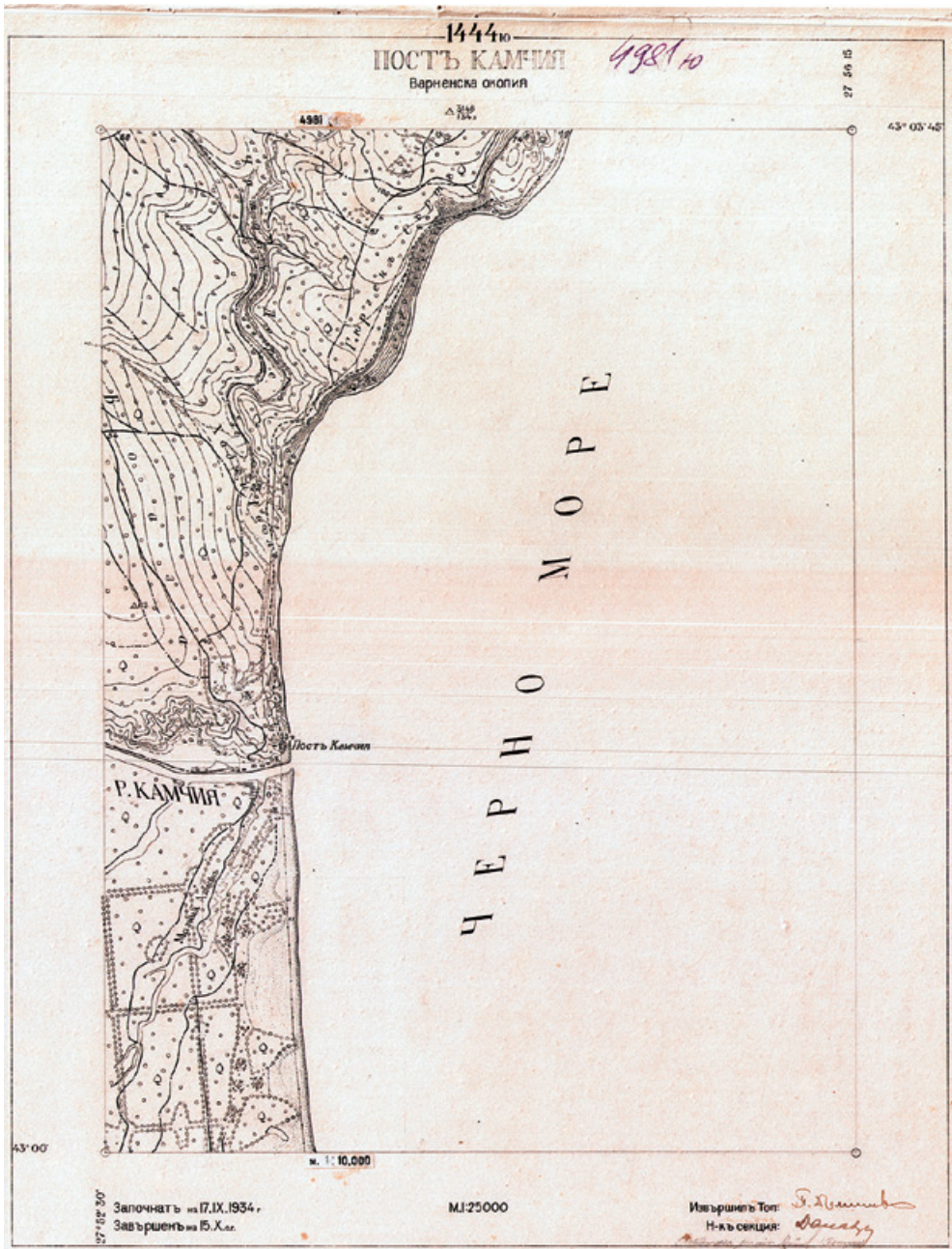

Fig. VIII. 6. Detail of a Bulgarian military map, 1934
Детайл от българска военна карта – 1934 г.

the Kamchia River is a prerequisite for defining the remains of buildings as part of a looming large settlement micro-district around the mouth of the Kamchia River. The pottery is visible 'thanks' to the earth excavated during the construction of dozens of bungalows and more massive modern buildings in this part of the tourist complex.

Late antique building between Cape Killik and the Romantika campsite

Foundations of a presumed late antique building have been recorded in the northernmost part of the *Romantika* campsite, to the north of the mouth of the Kamchia River. In fact, the foundations feature the preserved parts of the eastern and northern walls of a building masoned of rubble stones on a mud joint. The structure was built on the very seashore, which here is about 6 m high (fig. VIII. 7). Small fragments of ceramic ware typical of Late Antiquity were found near the walls. A preserved late antique pithos stood adjacent to these foundations; it is used today as an attractive decoration in one of the bungalows in the campsite (fig. VIII. 8). There is no information about other surviving structures, but even if there were, they are already under the asphalt car park in front of the last buildings of the holiday complex.

Fig. VIII. 7. Wall foundations of a late antique building
 Основи на зид от късноантична постройка

Fig. VIII. 8. Preserved pithos in the northern part of the Kamchia catchment basin
 Съхранен питос в северната част на в.с. Камчия

Supposed antique coastal sanctuary at Cape Killik

Although beyond the chronological boundaries of the topic discussed in the book, this newly discovered site is extremely interesting and fully complements the archaeological map of the area. Landslide processes on Cape Killik have exposed an ancient site where in different periods antique vessels, whole amphorae and vestiges of walls were noticed in the profiles until 20 years ago (*fig. VIII. 9*). Finds from the Pre-Roman period were found at the shallow depth of 1 to 2 m in the southern water area of the promontory on a wide low reef, which most probably was land in the past (*fig. VIII. 10*).

Fig. VIII. 9 – VIII.10. The water area of Cape Killik / Акваторията на нос Киллик

Cape Killik itself extended at least 30 m to the east of its present landward portion. The analysis of maps and aerial photographs from 1942 show that in the last 80 years the sea has 'taken over' 3 m of the coastline (fig. VIII. 11).

During the 2023 underwater research in the area, numerous archaeological objects were discovered, which are highly controversial as to why they ended up in the sea. These are half a stone stock with presumed ritual functions, fragments of Greek tegulae (fig. VIII. 12 – 12a). Amphorae from the island of Chios and the town of Mende (*Chalcidice*) were also found (fig. VIII. 13 – VIII. 14; VIII.15 – 17a).

Another extremely rare find, which highly impressed the researchers, features a stone vessel. It has a preserved height of 47 cm. The width of the body measures 55 cm. The walls are 3 cm thick (fig. VIII. 18 – VIII.18a – VIII.19). A central decorative element stands out in the front part – a plant ornament 12 cm high. Despite the breaking at the sides, it is assumed that there were two more similar figures. Unfortunately the vessel has been highly damaged by mussels. Here we offer its graphic reconstruction (fig. VIII. 20 – 20a). Two alternative interpretations of the find can be offered. The first hypothesis is that the vessel had some ritual function and was called by the ancient Greeks περιρραντήριον. The periranterium (*περι + ράινειν*) was an ancient Greek vessel used in pagan cults as a reservoir for holy water. It is made of hewn stone, marble and less often of baked clay and was found in various sanctuaries. This is the first item of the kind to be recovered from the waters of our Black Sea coast. It is also extremely rare on land. For now, the only parallel to the find from Cape Killik is the marble loutirion (*Greek: λουτήριον, a libation basin*) from the temple of Cybele in Balchik (Лазаренко, Мирчева, Енчева, Стоянова, Шаранков 2013,19). Whether the stone vessel had fallen on the seabed from a sunken ship near the mouth of the Kamchia River or was somewhere within the confines of a seaside sanctuary, remains a mystery. But it is no coincidence that the divers of the team discovered half a stone anchor stock deliberately shaped as a gift to a shrine by travelling sailors.

The second interpretation of the find is related to a later period. In shape, it resembles the marble basins from the Ottoman hammams (*baths*) in the Late Middle Ages.

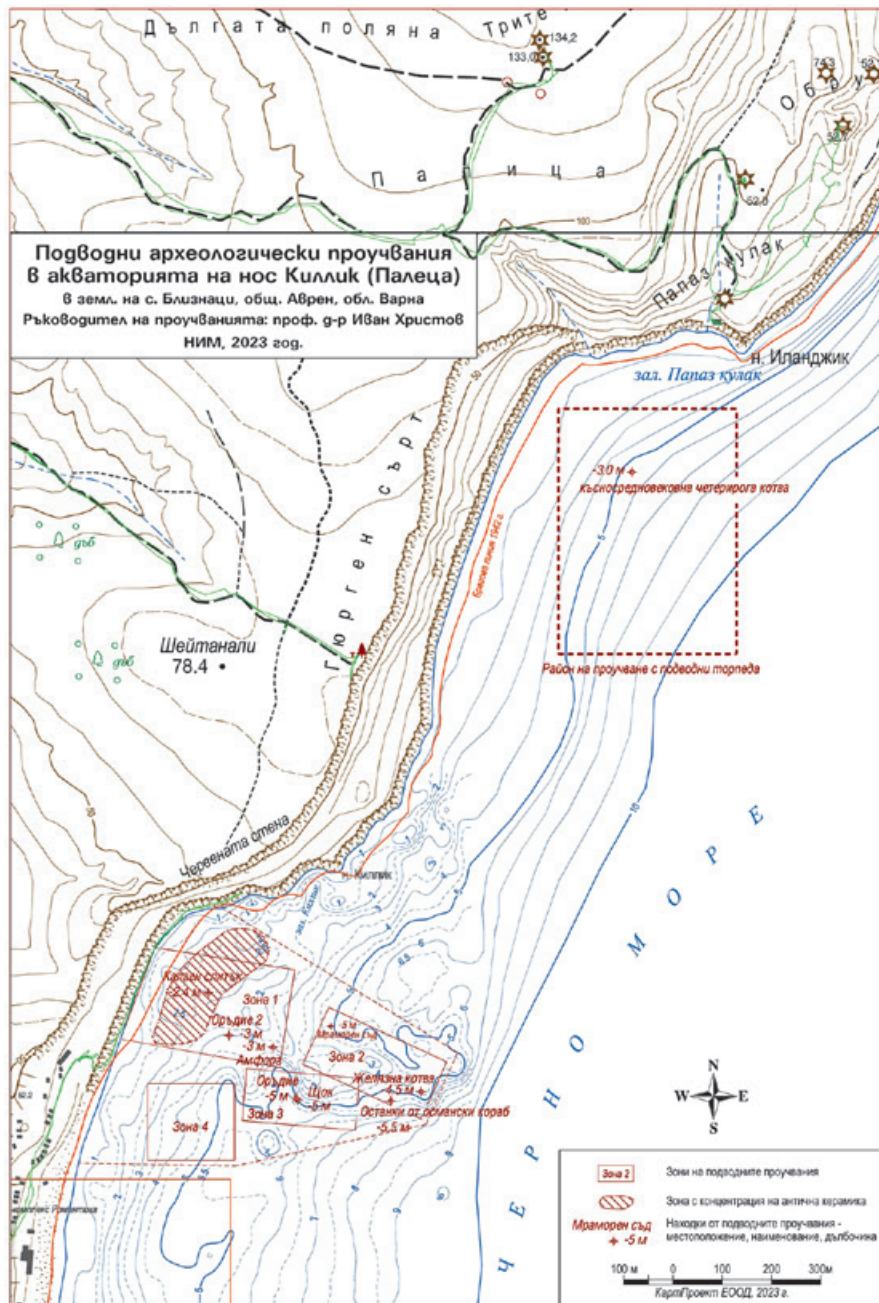

Fig. VIII. 11. Plan of surveyed underwater areas around Cape Killick and reconstruction of the 1942 coastline

План на проучени подводни зони в акваторията на нос Киллик и възстановка на бреговата ивица през 1942 г.

Fig. VIII. 12 – 12a. Half a stone stock
Половин каменен щок

Fig. VIII. 13. Discovering a part of an amphora
from Mende
Откриване на част от амфора от Менде

Fig. VIII. 14. A fully preserved
Chios amphora
Цялостно запазена хиоска амфора

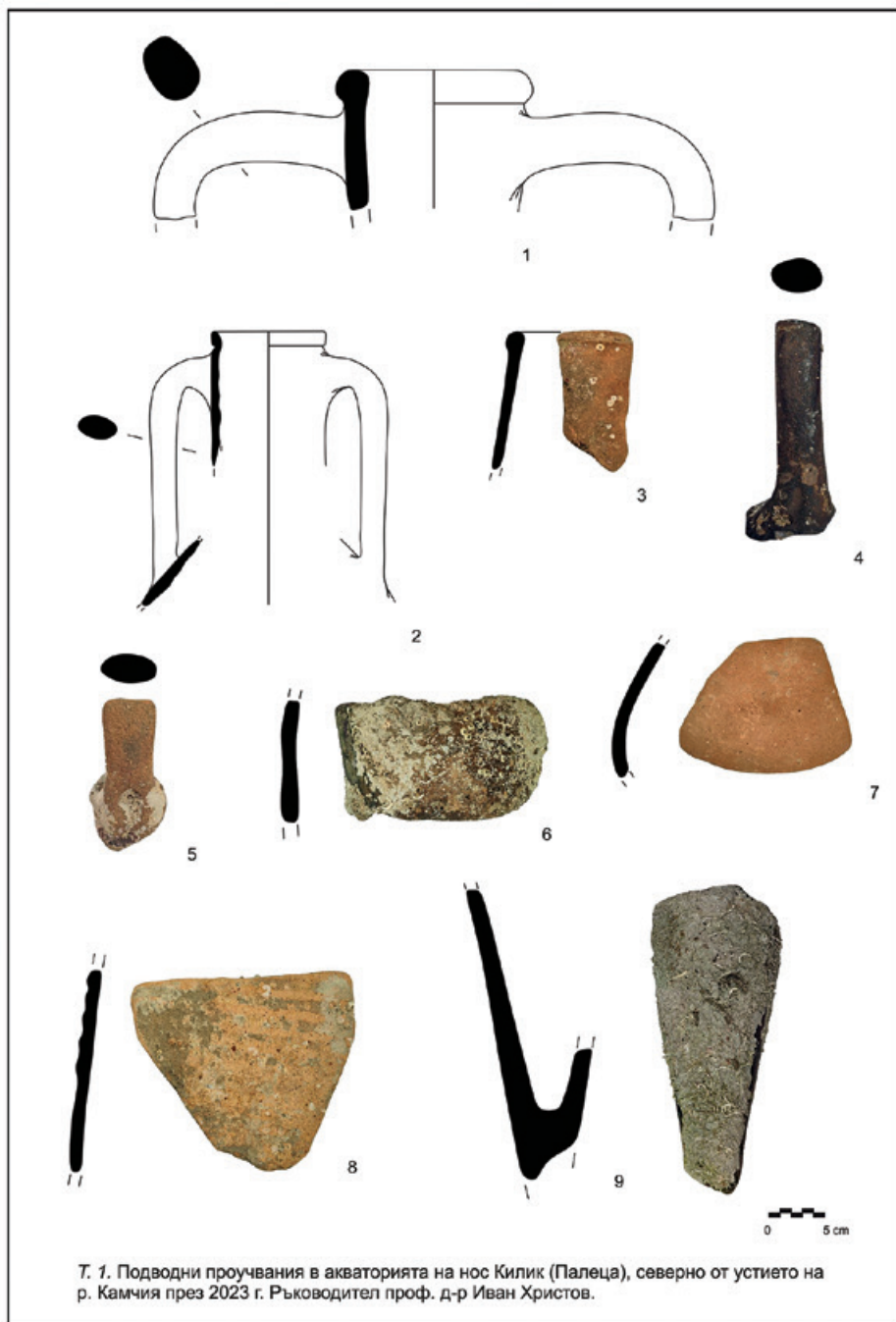

Fig. VIII. 15. Ceramic fragments discovered underwater in the shallow area at cape Killik
 Керамични фрагменти открити под вода в плитката зона до нос Килик

*Fig. VIII. 16. Ceramic fragments discovered underwater in the shallow area at cape Killik
Керамични фрагменти открити под вода в плитката зона до нос Килик*

Fig. VIII. 17. Ceramic fragments discovered underwater in the shallow area at cape Killik
 Керамични фрагменти открити под вода в плитката зона до нос Килик

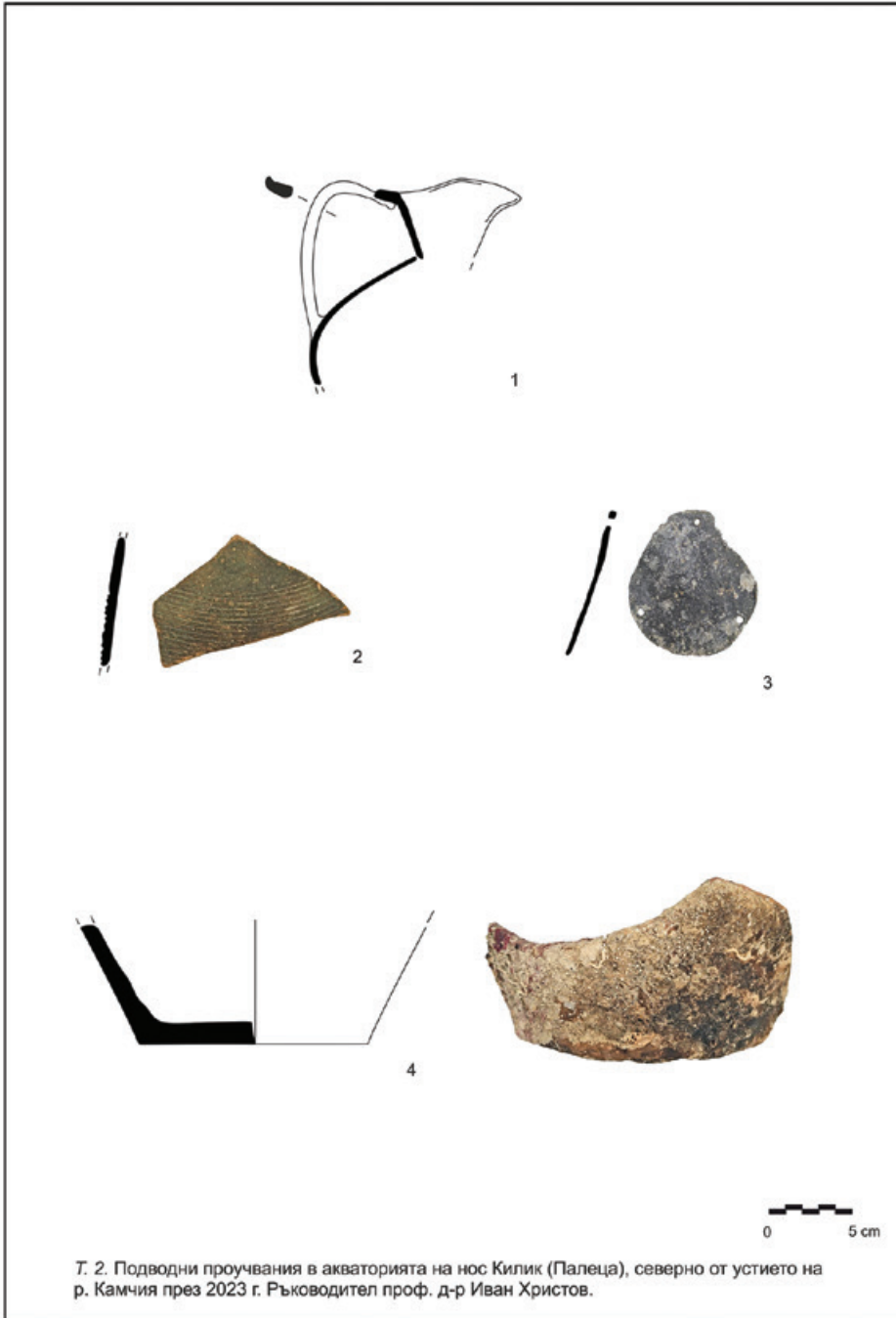

Fig. VIII. 17a. Ceramic fragments discovered underwater in the shallow area at cape Killik
 Керамични фрагменти открити под вода в плитката зона до нос Килик

*Fig. VIII. 18. Discovering a stone periranterium(?)
Откриване на каменен перирантерий (?)*

*Fig. VIII. 18a -19. The stone vessel after conservation
Каменният съд след консервация*

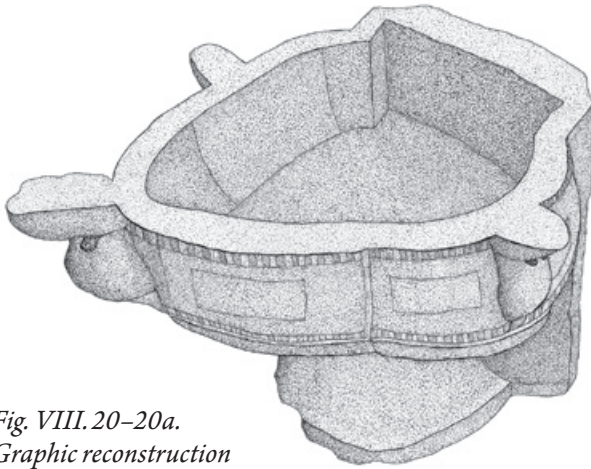
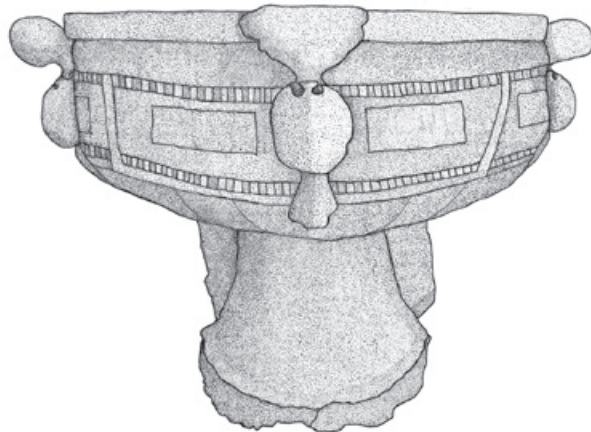

Fig. VIII.20–20a.
Graphic reconstruction
of the vessel by Boril Nikolaev
Графична възстановка
на съда – Борил Николаев

M1:3

M1:3

Some of the described finds suggest the existence of a marine sanctuary in the immediate vicinity of the settlement of Ereta, which, as seen from the review of the written information, also has its early Roman history from the 1st century onwards. If we accept the hypothesis that there was an ancient sanctuary on Cape Killik, it would be the third in the north after those on the capes Sveti Atanas and Beli Nos near the town of Byala, before Odessos.

Ford across the Kamchia River in the Poda locality

The name of the locality comes from the word ‘pod’, meaning a wooden raft, pulled by a rope, on which the wide part of the river was crossed. Here, the situation strongly resembles the crossing place over the Mandrenska

River near the port city of Burgas known as *Poda*. The bridge marks a local road near the sea route or duplicates the larger ancient road connecting Mesambria with Odessos. According to Shkorpil, from the coast to the north of the present town of Obzor (*Templum Iovis*) the West Pontic Road crossed over the mouth of the river Panair Dere (*Perperi Dere on our modern maps*), then it went away from the coast and passed through today's villages of Goritsa (*former Kurukyoi*) and Samotino (*Abdi kyoi*) in the direction of Poda and the land of the village of Bliznatsi.

Settlement in the area of Cape Ilandzhik

Cape Ilandzhik is located to the north of Cape Killik and to the south of the mouth of the Pasha Dere (*fig. VIII. 21*). It can be assumed that this is also the southernmost point of the Varna Bay. Wenzel von Brognard wrote in the 18th century that the name of Cape Ilandzhik was translated as 'liar'. According to him, '*it is a scattered village on a high stony shore, the white layers of which, seen from the distance resemble a whole row of houses, therefore it looks like a large town often recognized as Varna*' (Hукoв 1932, 17).

Foundations of residential buildings and spots distinguished by the concentration of domestic and building late antique ceramics have been recorded in the vicinity. These remains are probably associated with the old settlement, which was located on two terraces above the small bay bounded on the north by Cape Ilandzhik. Apart from the fragments of pithoi and amphorae, burial mounds were also recorded on the first terrace near the shore. Next to the current fisherman's hut there is a functioning well for drinking water. Today, the access to the sea is via a steep slipway, on which fishing boats are pulled to safety by means of a wooden greased ramp and ropes. Actually, this is a thousand-year-old tradition, and here are photos of the facility (*fig. VIII. 22 – VIII. 23*).

On the second, higher terrace, there are traces of at least six buildings from Late Antiquity. During a forest road widening, a bronze 'onion' type fibula was discovered (*see typology in Генчева 2004, 64; fig. VIII. 24*) as well as a copper coin of the emperor Licinius I (308 – 324) minted in Cyzicus (*fig. VIII. 25 – 25a*). The finds were handed over to the National Museum of

*Fig. VIII.21. Cape Ilandzhik. Panoramic drone photograph
Нос Иланджик – панорамна снимка с дрон*

Fig. VIII. 22. Wooden helling at Cape Ilandzhik
Дървен хелинг до нос Иланджик

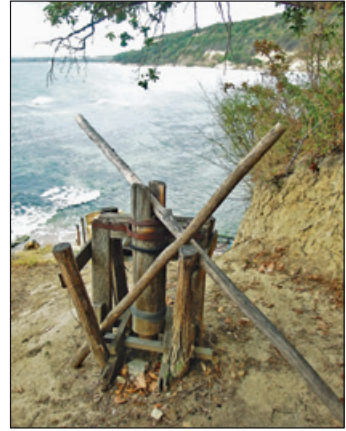

Fig. VIII. 23. Wooden fishing boat retrieval device
Дървено устройство за извличане на рибарски лодки

Fig. VIII. 24. Onion-shaped fibula from the area of Cape Ilandzhik
Луковична фибула от района на нос Иланджик

Fig. VIII. 25 – 25a. Copper coin of Emperor Licinius I (308 – 324), minted by Cyzicus
Медна монета на император Лициний I (308–324 г.) отсечена в гр. Кизик

History. Indeed, according to T. Trifonov, the described area is called Papaz Kulak (*meaning a priest's valley*) (Трифонов 2003, 70). This name applies both to the bay at Cape Ilandzhik and to the flat terrain above it. The toponym Papaz Kulak suggests the existence of a Christian temple. Interestingly, on the first flat terrace above Cape Ilandzhik, a billon bell was discovered, which probably originated from an old church. A mound necropolis consisting of **at least five burial mounds and one dolmen** is located in the area of the two terraces and the Trite Mogili (*the three mounds*) locality to

*Fig. VIII. 26. Remains of a destroyed dolmen in the area of Cape Ilandzhik
Останки от разрушен долмен в района на нос Иланджик*

*Fig. VIII. 27 – VIII. 29. Burial mounds
in the area of Cape Ilandzhik
Надгробни могили в района на нос
Иланджик*

the north-west of the cape. The supposed burial structures were subjected to intensified looters' digging (fig. VIII. 26–VIII. 29).

Harbour zone of Cape Ilandzhik

No underwater research has been conducted in the area, with the exception of a one-day survey off the neighbouring Cape Ilandzhik on August 7, 1979 by the participants in the Cosmos 79 expedition (Podew 1985, 66–67). In this survey, a medieval iron anchor of type E according to G. Kapitän's classification, was recorded right off the cape. They also noticed nearby fragments of amphorae.

In his popular science book about the Cosmos expeditions, Tsoncho Rodev tells that on the above-mentioned date fragments of Hellenistic-type amphorae and roof tiles were found in the bay at the cape.

More than four decades later, the bay to the south of Cape Ilandzhik was investigated by four divers participating in a National History Museum expedition. The waters and the seafloor were surveyed using underwater torpedoes. An area of approximately 18 ha was covered (VIII. 30). An iron anchor from the Late Middle Ages was found on the seabed at a depth of 3 m, oriented east-west. The anchor was 1.20 m long, embedded in the rocks and well-preserved (fig. VIII. 31–VIII. 32). No other finds occurred. Not even fragments of ceramic vessels were visible.

The bottom was mostly sandy. Separate rocks appeared near the shore at a depth of 2 to 1 m.

Settlement in Dana Basan locality

Goranka Toncheva provides brief information on this site. According to her, there was a fortified Byzantine settlement in the locality of Dana Basan, about 3 km to the west of the village of Goren Bliznak (Toncheva 1951, 108–110). It was situated on a high plateau, naturally fortified from the north and west. G. Toncheva writes that only the fill (thickness 80 cm), consisting of coarsely broken stones, was preserved from the white mortar-bound fortress wall. The top layer of the fill consisted of fragmented Byzantine ceramics and 'large pots'. A resident of the village of Bliznatsi, whose field was

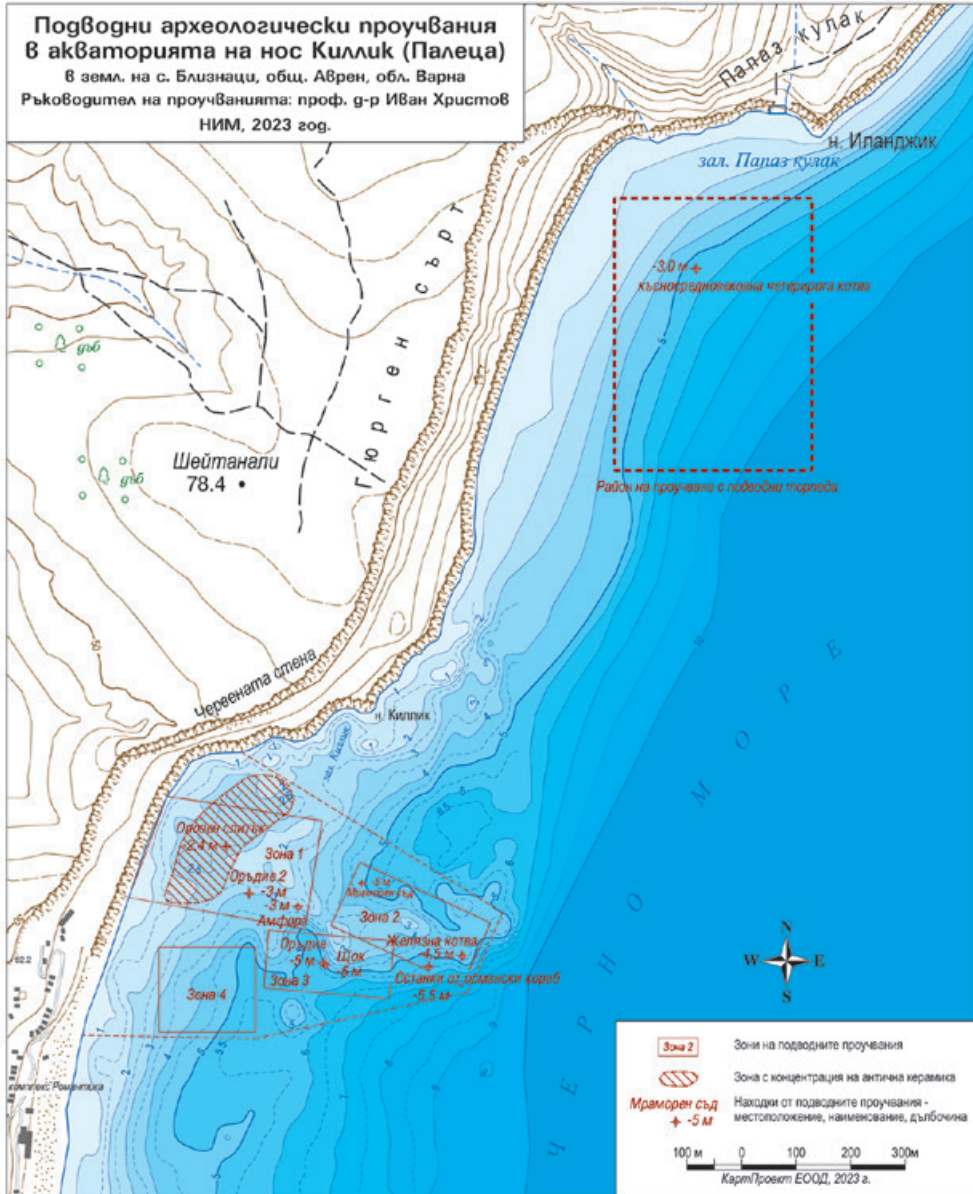
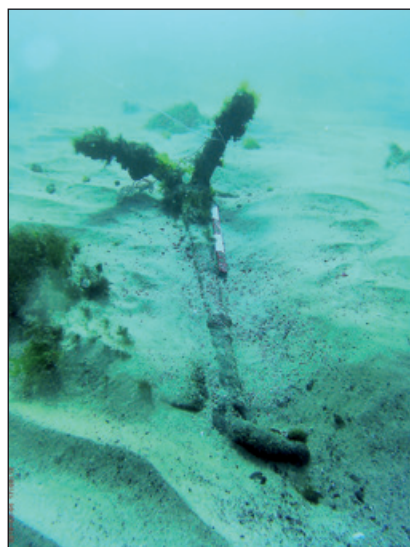
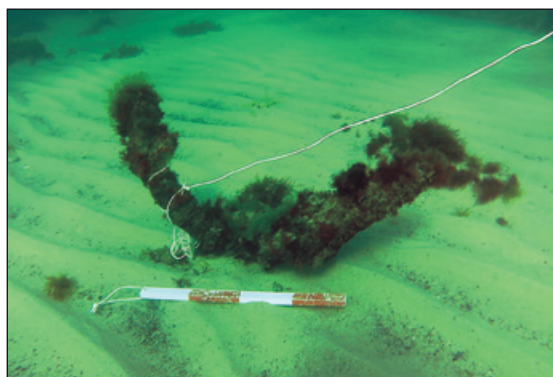

Fig. VIII. 30. Map of the underwater research area in the waters of Cape Ilandzhik
Карта на района на подводно проучване в акваторията на нос Иланджик

*Fig. VIII. 31–32. Iron four-armed anchor
from the waters of Cape Ilanzhik
Желязна четирирога котва
от акваторията на нос Иланджик*

within the boundaries of the fortress, while ploughing found a limestone slab with a relief image of a cross. Coins from the time of Emperor Justinian I were also found.

Settlement in the Lakite locality and Kashla Cheshme

Its localization is again the work of G. Toncheva (Тончева 1951, 108 – 110). She believes that the settlement was situated on a high terrace. Its necropolis included nine mounds, located to the left of the road to Burgas. Fragments of pottery recorded on the surface suggest that the settlement existed during the Roman and Byzantine periods.

Settlement in the Emishenliyata locality

There was information that nine prehistoric stone tools, a lamp, ceramic vessels, ceramic late antique lamps and a pot, as well as twenty coins from the time of the emperors Gordian and Justinian were kept until recently in the Goren Bliznak school collection. The spot check carried out on the place indicated that these objects had long been looted. When G. Toncheva walked around the mentioned area, in addition to a prehistoric mound, she noticed an old fountain located on the left side of the road, between the vil-

lages of Priseltsi and Goren Bliznak (Тончева 1951, 108 – 110). She noticed fragments of ‘Roman and prehistoric pottery’ on the mound’s surface. On the opposite high plateau, at a distance of 300 m in diameter, fragments of Roman and Byzantine ceramics were discovered.

Settlement in the Gyurgen Cheshme locality

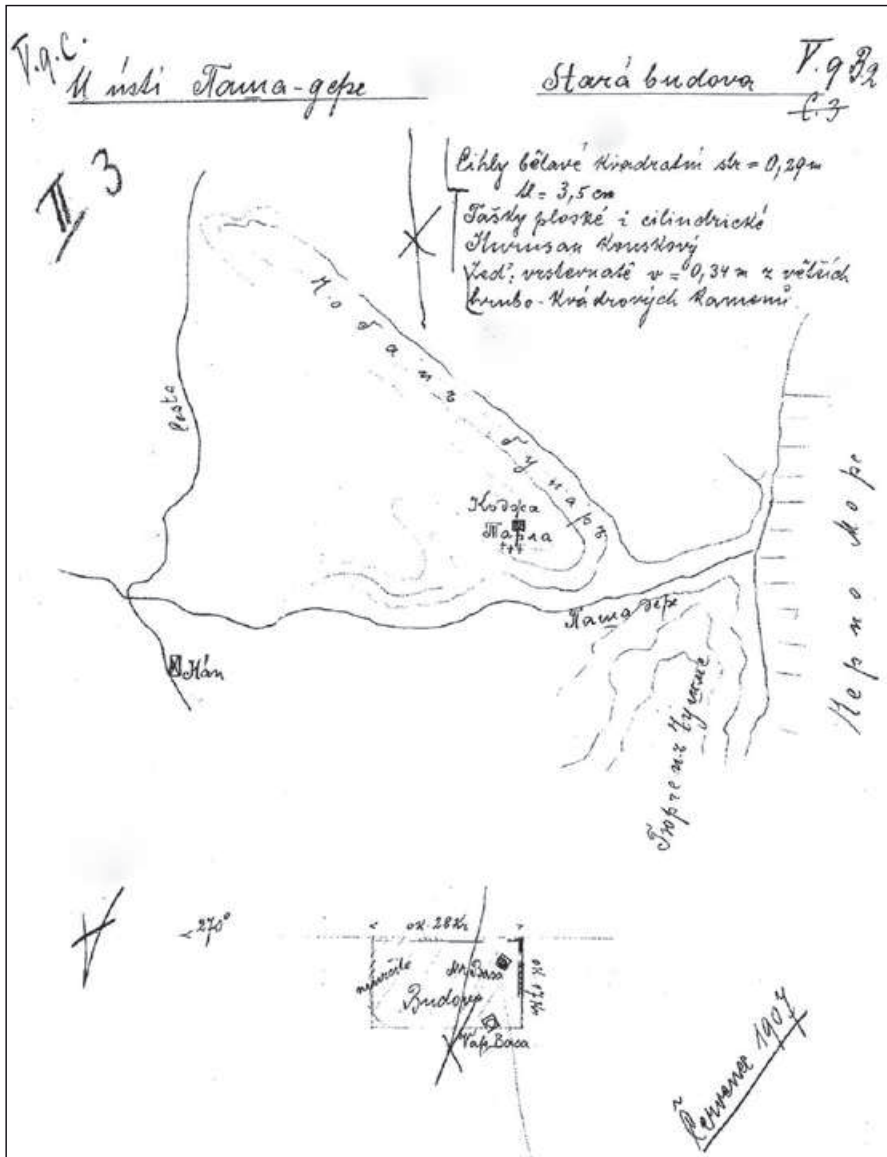
According to G. Toncheva, it is located north-east of the village of Bliznatsi (Тончева 1951, 108 – 110). More precisely, it is situated 800 m to the north-east of the mound necropolis in the *Mogilite* locality, at Cape Il-andzhik. The settlement does contain traces of building foundations and fragments of Roman pottery. To the south of the *Rodni Balkani* hut, on a high terrace, there is a settlement from the Roman period. After Chatal dere, also on high terraces above the sea, two more settlements from the Roman period are localised in close proximity. Observations made on the terrain identified traces of buildings, probably part of larger settlement structures to the north-east of the village of Bliznatsi in the direction of the *Rodni Balkani* military unit. They are located in *Bayram Bey* and *Teledzheta* areas. After these two localities, the valley of the river Pasha Dere run to the north.

Basilica in the Kodzha Tarla locality

It is located about 500 m to the north-west of the Pasha Dere mouth. It was recorded by K. Shkorpil as early as 1916. Until recently, the data about the basilica remained in the unpublished part of his archive (*now in the Varna Museum*). V. Tenekedzhiev, who prepared and issued the data, managed to identify its exact location on the base of the analysed old place names in the area (*fig. VIII. 33*). The church had three naves, a three-walled apse, an undivided wide narthex. Its roof was covered with tiles.

Judging by the preserved plan drawn by K. Shkorpil, the basilica had approximately the following dimensions: length 26.40 m, main width 15.80 m (*fig. VIII. 34*). V. Tenekedzhiev dates the temple in the second half of the 5th or the 6th century. It was probably destroyed during one of the Avaro-Slavic attacks at the end of the 6th century (Тенекеджиев 2016, 73 – 81).

Here I would specify that the basilica was built near the seashore, a

Скица на разположението на древна църква в района на Паша дере (по К. Шкорпил)

small bay and a small nameless cape in the Nankova Battery locality. There are no reports of underwater finds between the mouth of the Kara Dere creek and the cape.

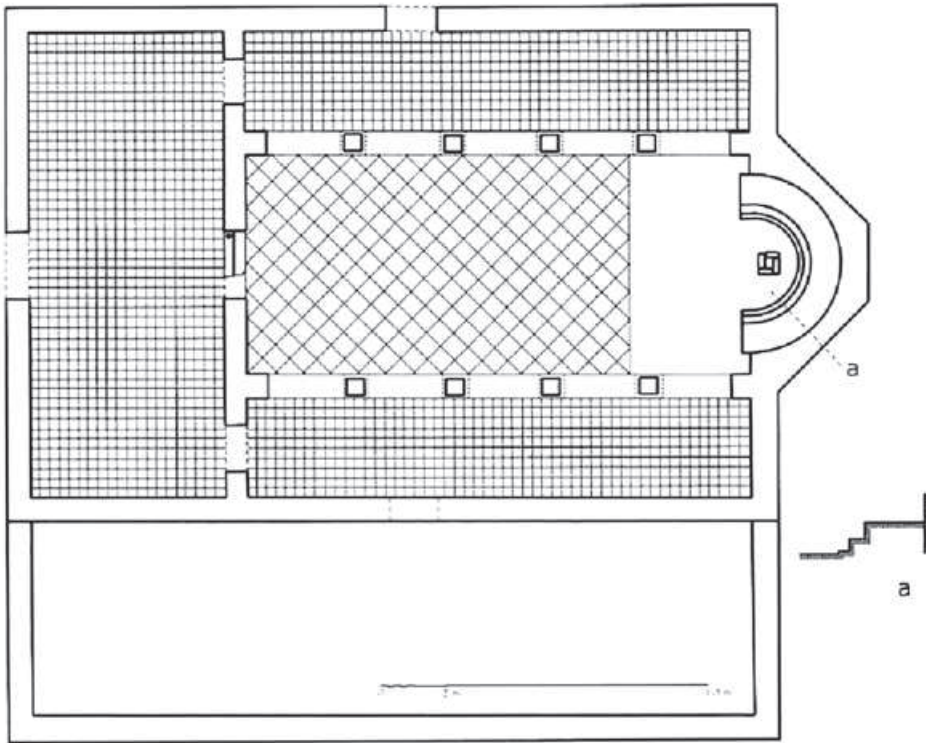

Fig. VIII. 34. Plan of the church in the area of the Pasha Dere River (after V. Tenekedzhiev)
План на църквата в района на Пашиа дере (по В. Тенекеджиев)

Ancient sanctuary and late antique site on a nameless cape north of the Kara dere mouth

An archaeological site was recorded on the cape during field surveys in the spring of 2024 (fig. VIII. 35). Two hewn stone quadrae, a large amount of fragmented construction and household ceramics were found scattered on the slopes of the promontory (fig. VIII. 36 – VIII. 37 – VIII. 38). The area with the concentration of pottery on the seashore was about 50 m long. It is not clear from what height the fragments had fallen on the shore, but there the coast was subject to strong sandstone erosion. The cape itself extended at least 20 m into the sea. Typical fragments from the pre-Roman period were collected, including Corinthian-type tegulae, Laconian-type imbrices,

*Fig. VIII.35.
The bay to the north of
the Pasha Dere
Заливът северно от
Паши дере*

*Fig. VIII.36– VIII.37.
Hewn stone blocks from
the foot of an unnamed
promontory to the north of
the Pasha Dere river mouth
Обработени каменни
блокове от подножието
на безименен нос северно
от устието на
Паши дере*

*Fig. VIII.38.
Fragmented ceramics
from the cape
Фрагментирана
керамика от носа*

fragments of black-glazed pottery and parts of amphorae. Chronologically next are the fragments from Late Antiquity, which include walls and handles of amphorae, Phocaean red-glazed pottery (*fig. VIII. 39 – VIII. 40*). The situation in the northern part of the Pasha Dere beach is very similar to that at the described Cape Killik near the mouth of the Kamchia River. It is very likely that another sanctuary inherited by an obscure object type from Late Antiquity had existed in this part of the coast.

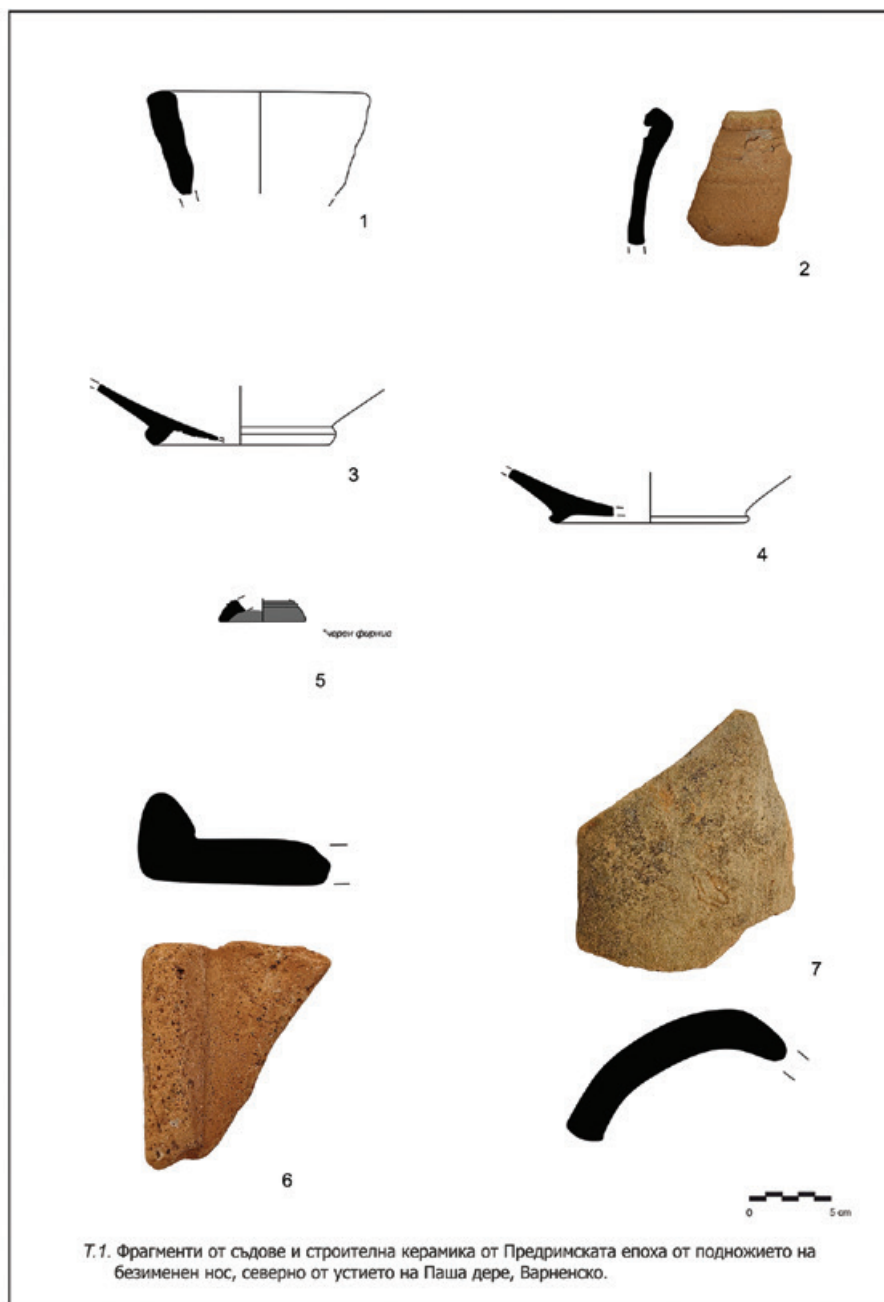

Fig. VIII. 39. Ceramic fragments from the pre-Roman period found at the foot of an unnamed promontory to the north of the Pasha Dere river mouth
Керамични фрагменти от Предримската епоха открити в подножието на безименен нос северно от устието на Паша дере

Fig. VIII. 40. Ceramic fragments from the late antique period found at the foot of an unnamed promontory to the north of the Pasha Dere river mouth

Керамични фрагменти от Късноантичната епоха открити в подножието на безименен нос северно от устието на Паша дере

IX

THE LATE ANTIQUE AND MEDIEVAL FORTRESS ON CAPE GALATA, HINTERLAND SETTLEMENTS AND THE HARBOUR ZONE OF THE ESKI BAALAK BAY

The medieval fortress of Galata, known from written sources, was situated on the terrace of the high cliff shore of Cape Galata, near the modern residential quarter of Galata in Varna (*fig. IX. 1*). Already in 1981, Alexander Kuzev (*Кузев 1981, 311–315*) presented a summary of all historical sources and documents known up to that year, as well as of the scarce archaeological information about the site. According to the author, the fortress was not distinguished by its large dimensions, but on the other hand it had a great strategic importance (*Кузев 1981, 312*). Notes on the history of the site are contained in Georgi Atanasov's publications (*Атанасов, 2009, 244, 245*).

More recently, Preslav Peev dwelled on the harbour system in the Varna Gulf, with data yielded by the geomorphological studies in the region being included in the study besides the archaeological information (*Peev, 2014, 179–186*).

The first mention of the Galata fortress under the name *Κάλαξος* was in connection with the campaign of the Byzantine general Michael Glabas Tarchaneiotes in 1278. The campaign was commemorated in a poem by Manuel Philes, in 1305. The fortress could have been erected in connection with the restoration of Varna as a significant centre on the Western Black Sea coast only after it was captured and devastated by Tsar Kaloyan (1197–1207) in 1201. The history of the fortress could be traced in several medieval

Fig. IX. 1. Cape Galata viewed from the east
Нос Галата-поглед от изток

written sources to the beginning of the 15th century. After the Battle of Varna in 1444, it was captured and destroyed by the Ottoman Turks and most likely abandoned (Атанасов 2009, 245).

All historians dealing with the history of Galata assume that today the fortress does not exist any more, as it most likely had fallen into the sea as a result of the active abrasion that destroys the coast. The Shkorpil brothers succinctly noted that the remains of the fortress were still visible ‘behind the lighthouse’ (Шкорпил 1923, 19, note 4) P. Peev recalls that until the early 20th century, according to some local residents (Иванов 2012; 2018, 414) all traces of the fortress structures had been still recognisable. The author assumes that today the fortifications are either completely destroyed or completely defaced against the modern terrain. It is assumed that the activities during the construction of the lighthouse on Cape Galata also contributed to the complete vanishing of the remains of the fortress.

And yet, there is indirect evidence that foundations of the fortress wall are still preserved under the modern asphalt and buildings on the promontory.

A supposed stone wall in front of the old lighthouse built in 1863 can be seen on a postcard from the first half of the 20th century kept in the Yaroslav Gochev collection (fig. IX. 2). On the postcard, to the south of the road leading to the cape and the lighthouse, there is a visible terracing and white contours that strongly resemble a wall. The section to the north of the wall has today collapsed down the slopes.

The local historian and reserve officer Trifon Trifonov is the only one who has seen the remains of the fortress wall ‘behind the lighthouse’. At the beginning of the 21st century, while digging out a large channel for a shaft, he noticed the wall and a portion of another wall perpendicular to it, probably part of a tower projecting from the fortress wall front. Trifonov has also made a drawing. According to him, the wall was built of hewn stones bound with white mortar. Two skeletons were found in front of it, the skull of one with a hole near the temple being photographed (fig. IX. 3 – IX. 3a).

Evoked by T. Trifonov’s information, engineer T. Angelov and me visited in February 2024 the lighthouse area accompanied by Trifonov. The

*Fig. IX. 2. The lighthouse on Cape Galata. A postcard from the first half of the 20th century.
The Yaroslav Gochev collection*

*Фарът на нос Галата. Картичка от първата половина на XX век.
Колекция Ярослав Гочев*

*Fig. IX. 3 – 3a. Human skull discovered in front of the fortress wall. Photo T. Trifonov
Човешки череп открит пред крепостната стена – снимка Т. Трифонов*

directions of the wall and the tower were geodetically outlined (*fig. IX. 4*). The wall was northwest-southeast orientated. Today, a portion about 40 m long should have remained of it. In this situation, although we are unable to determine what percentage of the area of the fortress has sunk into the sea over the centuries, we believe that the fortification had occupied an area of about 5–6 decares. It is important to mention here that fragments of and late antique ceramic vessels were found on the slopes of Cape Galata in 2024 (*fig. IX. 5*).

None of the historians and archaeologists who mention the Galata fortress in their writings admit that it functioned in Antiquity. Here I would recall the well-known fact that almost all sea-promontory fortifications on the west coast have a long history of use, particularly intensive during Late Antiquity. Besides, it should not be forgotten that the immediate vicinity of the cape and the village of Galata are saturated with traces of settlements from Antiquity, including from Late Antiquity.

As a parallel, I can point to the fortress on Cape Emine, where geophysical and archaeological surveys were conducted (*Xpucmoev 2020, 43–104*). A solid square tower with dimensions of 6.20/6.60 m has survived of the once large Emona fortress. Under the top thin humus layer there was a layer poor in finds from the Middle Ages, in which ceramic shards with sgraffito decoration were found. The research conducted on Cape Emine allows us to define the main periods in the habitation of the cape and the functioning of the fortress, the construction of which has to be attributed to the 5th century. That it functioned in the Middle Ages (*13th–14th centuries*) is beyond any doubt, which is also supported by the data of the written sources.

What is the fate of the Black Sea fortress? I would remind you that, like in the case on the Galata cape, the most exposed part of the Emine Mountain, as well as the water area of the cape itself, have been subjected to extremely aggressive geological processes over the millennia. The fortress on Cape Emine will remain another example of a seaside site slowly disappearing from the archaeological map of the Western Pontus. The lighthouse on the cape built in the distant 1880 will probably have the same fate. To date, the flat area of the cape, on which a fortress wall was built, as well as the

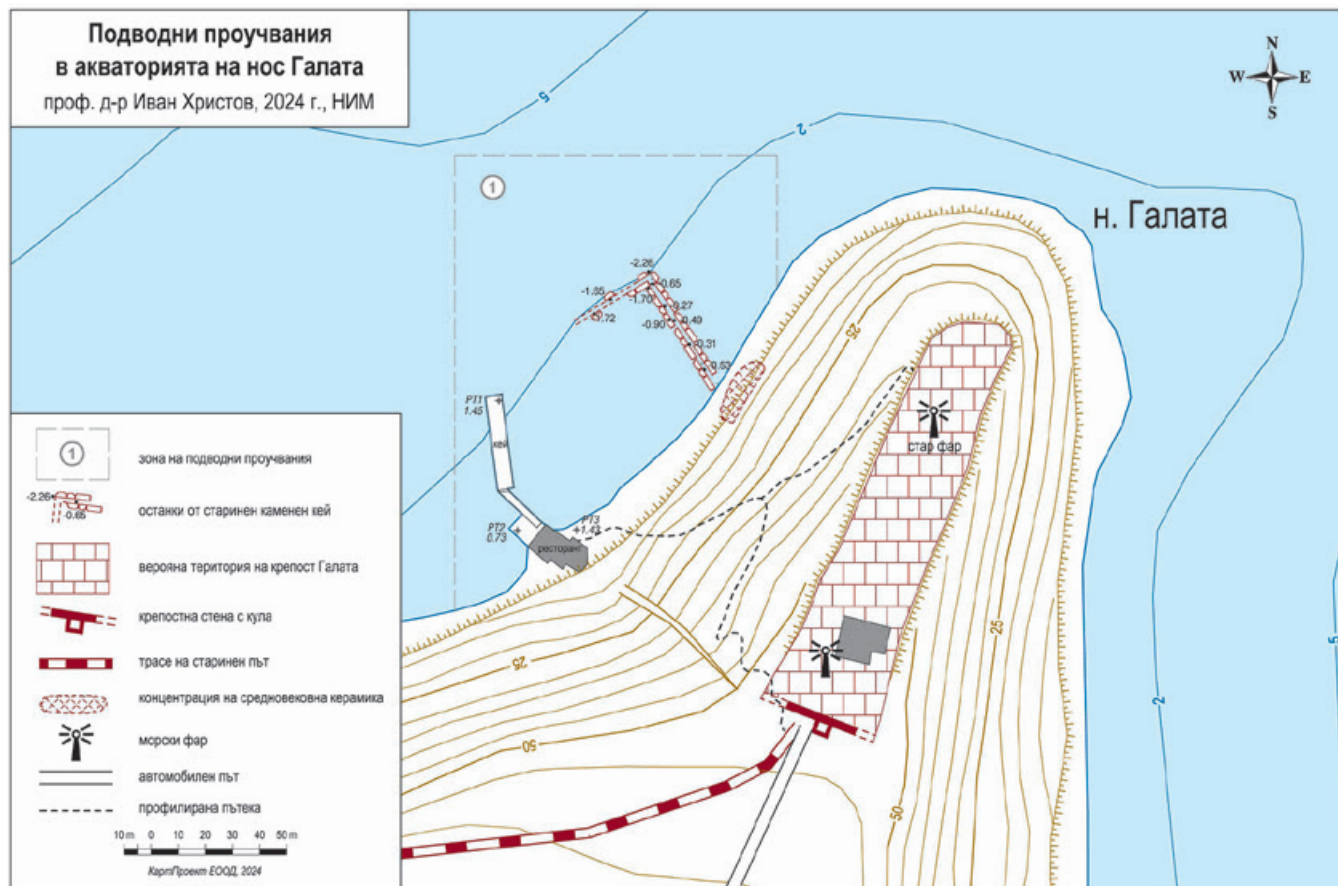

Fig. IX. 4. Plan of the Galata fortress and an ancient stone pier in the Eski Baalak Bay
План на крепостта Галата и древен каменен кей в залива Ески Баалък

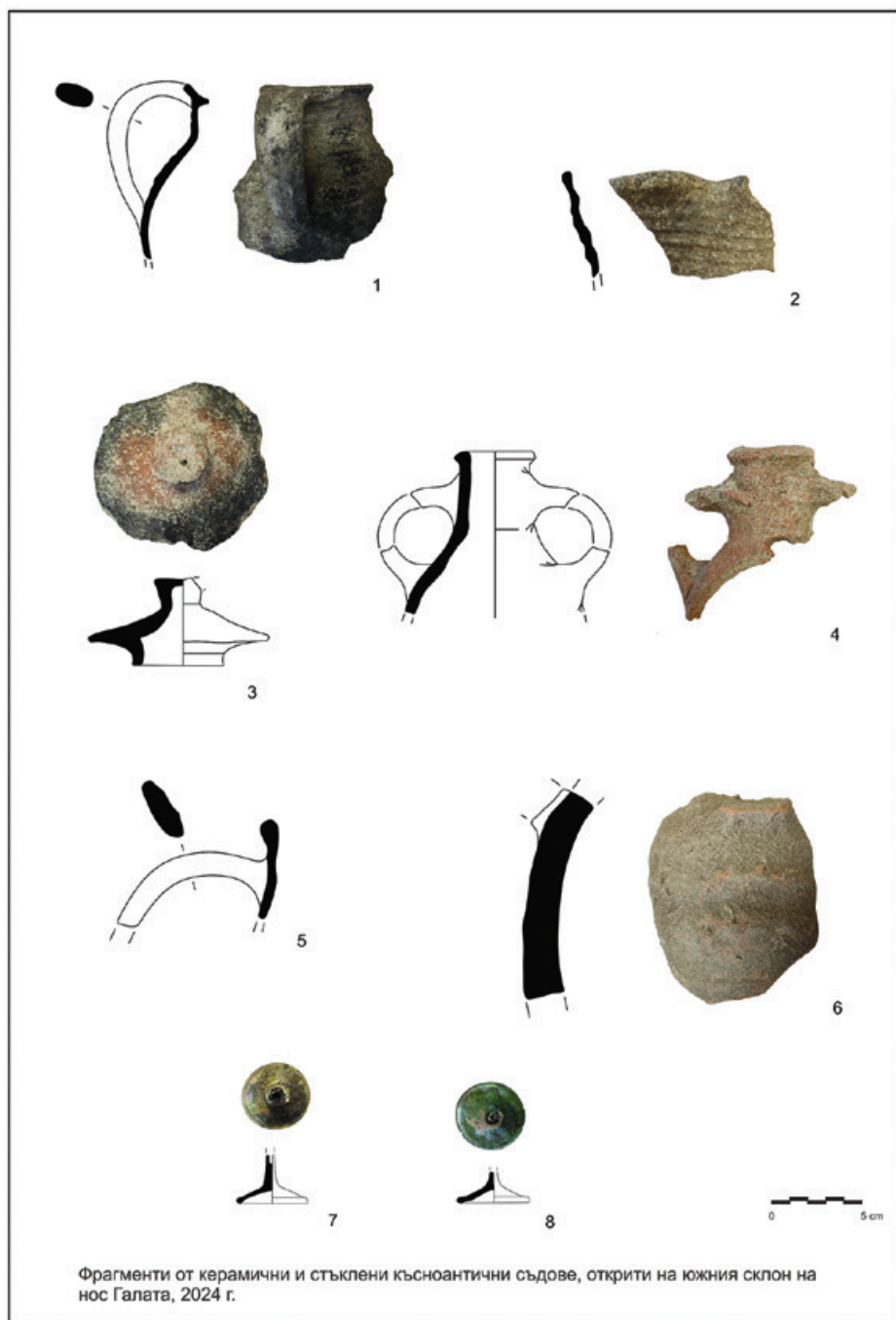

Fig. IX. 5. Fragments of late antique ceramic vessels from the slopes of Cape Galata
 Фрагменти от късноантични керамични съдове открити по склоновете на нос Галата

modern infrastructure, measures only 1.6 decares, while the coastline of the small Black Sea cape outlines an area of 15.8 decares calculated at the base.

Late antique settlements in the region of Galata

Back in 1910, the Shkorpil brothers mentioned the area between the village of Zvezditsa and the sea as very densely populated. They also said that ‘Now there are two villages here (*Zvezditsa and Galata*), and in the old days there were seven villages and one town in the area. The southern end of the field which separates the lake and the sea, has began to be settled in recent times.’ Prophetically, the Czech researchers wrote that ‘there is no doubt that a New Varna will arise here’ (*the Shkorpil brothers. Odessus and Varna. – ИБАД 3,*).

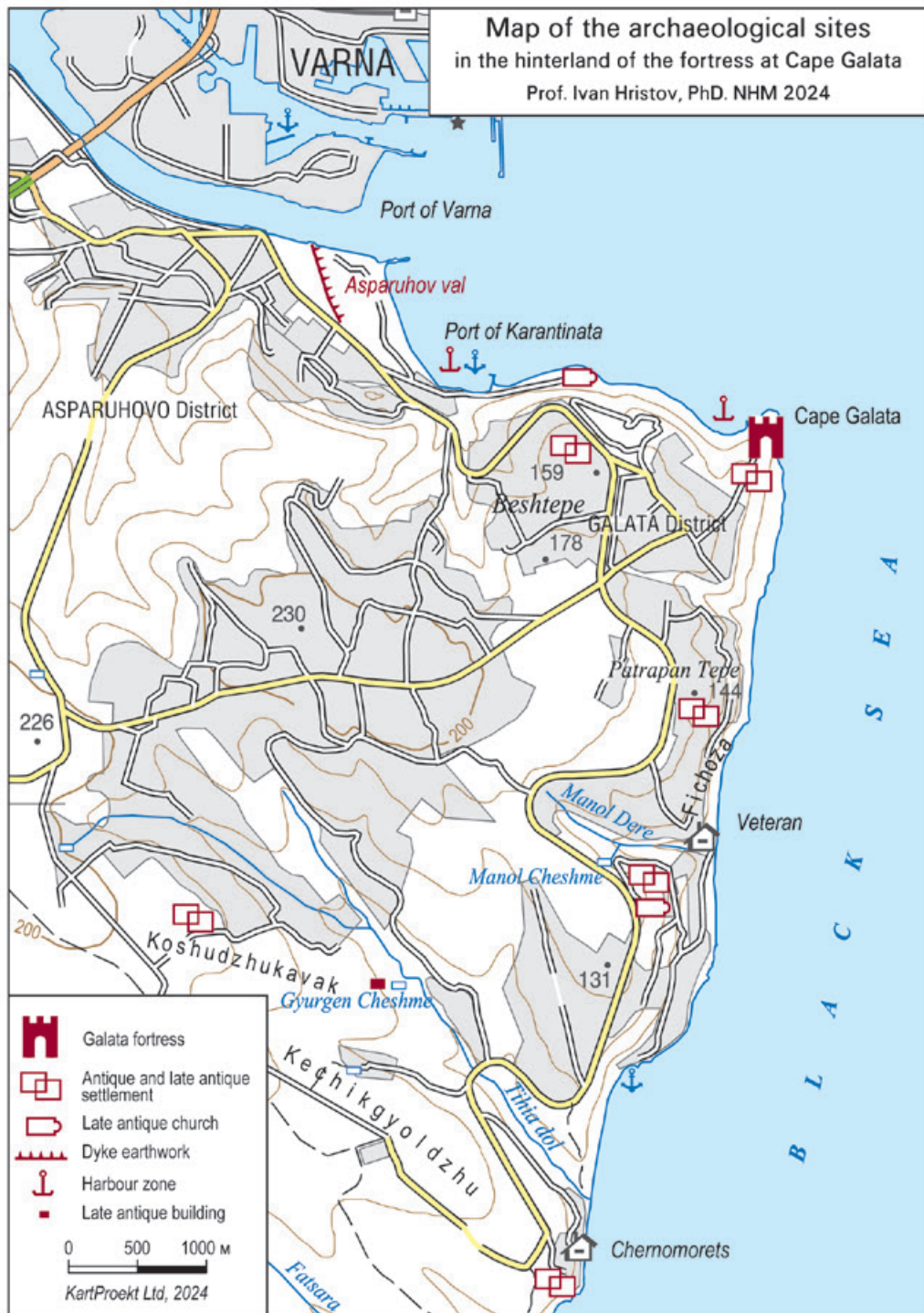
But let us go back to the past days of Galata and its surroundings. G. Toncheva wrote in 1950 that the People’s Museum in the city of Stalin (*now Varna*) planned and conducted an archaeological survey of the ‘Stalin District’ with the perspective of creating an archaeological map of this area. The researcher published the results of these studies, which covered an extensive territory of the coastal strip locked between the land of the then village of Galata (*today a district of Varna*) and the mouth of the Kamchia River. The following settlements are mentioned in the land of Galata, whose brief description I recall in the following lines (*fig. IX. 6*):

Settlement above the Karantinata locality

We know about this settlement thanks to the Shkorpil brothers who described it. Fragments of ‘Roman and Byzantine pottery’ were more than once found on the surface of the site. To the south of the settlement, set in the shape of an arc, were six mounds after which the place was called Pet Mogili (*Besh Tepe, i.e. five mounds*). The mounds were excavated in the 19th century. The necropolis of the settlement was in all probability below the Pet Mogili mounds, they also being part of the necropolis.

Settlement behind the Galata Lighthouse

Judging by the ceramics found on the surface, G. Toncheva assumes that the settlement existed during the Byzantine period and the Late Middle Ages.

*Fig. IX. 6. Map of the archaeological sites in the hinterland of Cape Galata
Карта на археологически обекти в хинтерланда на нос Галата*

Settlement in the locality of Patraban Bey Tepe

According to G. Toncheva, the settlement was situated about 15 km to the south of the village of Galata, on a high terrace above the sea. Shards of late antique and Roman pottery were found on the surface.

G. Toncheva also writes that on the bank of the Manol Dere river which is to the south of Patraban Bey Tepe, there were traces of a rectangular building, around which fragments of 'Byzantine (*coarse, incised*) pottery' could be seen.

Settlement in the Kayalaka locality

It is located about 3 km to the south of the village of Galata almost on the very high seashore and covers an area of about 3 hectares. It is bounded on the north by the deep Manol Dere valley, on the west by another small ravine, at the bottom of which is a fountain called Manol Cheshme, and on the east by the seashore.

Even before the Liberation of Bulgaria, stones were taken from this place to be reused in private and public constructions in the village. In 1931, an early Christian stone tomb was discovered at the southern end of the area. The votive tablets which were found there gave reason for excavations to be undertaken. The results yielded both by the excavations and by the studies were published in detail by Milko Mirchev (*Мирчев 1953,1 – 29*).

A three-nave basilica of east-west orientation, a semicircular apse and a narthex, with an overall length of 25.60 m and width of the nave 13.50 m. The walls of the building were 0.68 m wide. The building was masoned with quarried local limestone. Mirchev also mentions two studied late antique buildings.

Settlement in the locality of Kechi Gyoldzhu

It is located about 6 km to the south-east of the Galata village on a high terrace above the seashore. There were traces of rectangular buildings (*probably dwellings*) in the settlement. A 'storage container-pithos' with an 80 cm mouth diameter was found here. G. Toncheva also reports on the discovery of a coin of Emperor Justinian.

Sveti Iliya (Saint Elijah) Monastery

It is located to the south of the settlement in the Kechi Gyoldzhu locality, in the forest between the dry beds of the Sakama and Fasara rivers. It is a three-nave, one-apse basilica with the following dimensions: length 21.80 m, width 14.209 m. Its foundations were 0.60 m wide. The basilica was divided into three naves by two rows of three elliptical limestone columns each, which had intricately profiled limestone bases. G. Toncheva admits that the basilica served the population of the settlement situated in the Kechi Gyoldzhu locality or of some other nearby settlement which we have not yet established.

She points out that judging by its layout, the monastery of Saint Elijah reminds the basilica in Erite, which dates back to the 6th – 7th century. Probably the monastery of St. Elijah was built in the same period. The proximity of the settlement in the Kechi Gyoldzhu locality dated from the ‘Roman and early Byzantine periods’, and a fragment of Byzantine steel, which was found near the monastery, come to confirm this assumption of ours’.

Settlement in the Koshidzhi Kavaklar locality

It is located 7 km to the south-west of the Galata village, beyond the Gyundyuzha locality. Stones from buildings and fragments of Roman and Byzantine ceramics were found in the settlement. According to the accounts of the owners of the landed properties located within the boundaries of the considered site, there was an old (*now destroyed*) catchment in the valley below the settlement. Coins from the Roman period were also found there.

Traces of the foundations of a rectangular building are visible in the Girgen Cheshme locality. Here ‘fragments of large-sized jars and Byzantine pottery’ were found; the place where they were found, however, was a rather limited space. It was probably a homestead from the Byzantine period.

Harbour zone in Eski Baalak Bay (fig. IX. 7)

The place name Galata is found in almost all medieval and Renaissance maps from the 13th to the 17th centuries, and the promontory is always marked on them under the same name. According to A. Gordieiev, twen-

Fig. IX. 7. The bay at Cape Galata, view from the east
Заливът до нос Галата – поглед от изток

ty-eight variants are used in the available maps for the name of the harbour (Gordieiev 2015, 346). It is believed that the harbour at Cape Galata had an advantage over that of Varna, because it was deeper and better protected from the winds (Иванов 2018, 414). According to P. Peev, in addition to being the port of the Galata fortress, it also performed auxiliary functions to the large port. Larger ships docked there, whose goods were reloaded onto smaller vessels (*mauna/s*) and transported to Varna. The harbour continued to function centuries after the fortress had apparently been abandoned. In the 18th century, the Frenchman Claude-Charles de Peyssonnel described Galata as ‘*a very good harbour in the summer*’. Particularly detailed is the report by Brognard, the Austrian diplomat in Varna, from August 1786. It states that the Varna port is accessible only to shallow-draft vessels, while the large ships ‘*are riding anchor in the opposite roadstead of Cape Galata, because the sea there is deeper and more protected from the winds...*’ (Нукос 1931/1932, 35, 36). That it was really convenient for larger ships to dock at cape Galata is also mentioned in a 19th-century Pilot Books (Лоуця, 1851, p. 407), and there are also engravings that present in detail this situation in the Varna Gulf.

According to T. Trifonov and accepted as a hypothesis by P. Peev, the mooring place belonging to the Galata fortress was located in the bay to the west of the cape, which was called by the local population Eski Baalak, which translates as 'old mooring place' (Трифонов 2003, 35).

Arthur de Graauw includes the bay at Cape Galata in his catalogue of potential ancient ports on the Black Sea (Graauw 2016, 133). The geographical criteria used in this work are the existence of a cape, protection against the winds and waves, good anchoring qualities of the seabed, presence of fresh water near the cape, etc.

Fortunately, different researchers have conducted underwater surveys at Cape Galata. The first officially undertaken research around Cape Galata began in the summer of 1962 under the guidance of Yv. Kazakov. The team discovered a supposed ancient breakwater below the cape, which was mapped in the autumn of 1962 by G. Toncheva (Toncheva 1964, 22, 23; Роков 2012, 179). Unfortunately, she published the findings and her observations during the underwater archaeological surveys too generally. For the first time, a breakwater below the lighthouse stretching in the north-south direction is mentioned (fig. IX. 8). According to the researcher, it was made of large uncut stones and had almost the same shape as the breakwater wall

Fig. IX. 8. Drawing of an ancient breakwater (after G. Toncheva and T. Rokov)

Схема на древен вълнолом (по Г. Тончева и Т. Роков)

on the neighbouring Lazuren Bryag (*Azure Coast*). P. Peev recalls that although this underwater site is extremely interesting and attractive to maritime history and archaeology and has been mentioned more than once by researchers, to date not a single fully professional underwater archaeological survey has been conducted there for the purpose of filming and mapping the breakwater. Because of this, P. Peev suggests that it is quite possible that the breakwater was actually a natural reef submerged by the flooding waters of the Black Sea during the Early Nymphaeian transgression in the Middle Ages (Пеев 2008, 276). From the point of view of the subject under consideration and its chronological boundaries, it is important to note that G. Toncheva published photos of discovered late antique amphorae in the region of Galata (Тончева 1964, 16, obr. 11). She mentions the discovery of an intact antique amphora near the underwater facility.

Teodor Rokov published information about a discovered lead stock in the bay to the south-west of Cape Galata. A quern-stone, an iron four-armed anchor and a stone anchor with three holes were accidentally found over the years (fig. IX. 8a). Influenced by what T. Trayanov has written, T. Rokov reminds the information about the aerial photographing of Cape Galata in 1942. In his opinion, the dark silhouettes of three oblong-shaped underwater sites are clearly visible on the aerial photograph along the western coast of the cape (Роков 2012, 180). Two of them are located to the south of the

Fig. IX. 8a. Stone anchor with three openings
Каменна котва с три отвора

small pier at the cape. They are orientated northeast-southwest and lie parallel to each other. The third site is located to the north of the pier and is northwest-southeast orientated. These sites have not been archaeologically researched and there is no information about their origin. It was suggested by T. Trayanov that they most likely served as port facilities at the time when the level of the Black Sea was lower than today (Траянов 2008, 58).

In 2019, the Centre for Underwater Archaeology in Sozopol partially carried out a survey in the water area of Cape Galata in connection with the project for 'Modernization and reconstruction of the Karantinata fishing port, Asparuhovo residential district, Varna city'. During the survey, the bay to the west of Cape Galata was also geophysically photographed in which G. Toncheva located a breakwater. The elevation model based on the data provided by the multibeam echosounder shows that there are five to seven linear stone structures north-south orientated; they start from the shore and can be traced offshore to a depth of 4–5 m, after which they are lost in the sand. Obviously, these are geological structures characteristic of Cape Galata, and not anthropogenic facilities (Димитров, Велковски, Георгиев, 2020, 150–153).

Several aerial and underwater surveys have been conducted in the area to the west of Cape Galata in the waters of the Eski Baalak Bay. In 2021, remote observations were carried out with adequate underwater equipment – a side-view sonar and a multi-beam echo sounder, as well as a drone. These observations are part of the project 'Inventory of late antique and medieval ports on the Western Black Sea coast', financed by the Scientific Research Fund of the Ministry of Education and Science under Contract KP-06-Austria/.

Archaeological field surveys have been carried out several times, and the territory explored is between Cape Hamam Burun and the beach of the Galata district. During field walking, numerous fragments of antique and medieval ceramics were found, including luxurious tableware (Пеев 2022, 214).

P. Peev notes that in the analysis of the data obtained during the aerial surveys, an L-shaped facility is clearly visible to the east of the modern quay in the orthophotographic image (fig. IX. 9–9a). P. Peev assumes that it is most likely a part of the medieval harbour infrastructure of the Galata for-

Fig. IX. 9–9a. Stone pier. Drone photos, April 2024
Каменен кей – снимки с дрон април 2024 г.

truss, which served the docked vessels. As the closest parallel of similar facilities on the Bulgarian coast, he points to the one at the late antique fortress near Akra, Burgas region (Христов 2013, 95, 97). In 2022, it was concluded that the easy-to-dock bay of Eski Baalak was actively and almost continuously used from Antiquity to the 19th century, which has been conclusively confirmed by the archaeological and historical data. The results of the field walking suggested a high potential for further more detailed research, both on land and underwater. Such was conducted in the spring and summer of 2024 under the guidance of the author of this book. On the first day of the expedition, drone footage was taken of the water area of Cape Galata. The

filming was done by Dr. Bogdan Prodanov with the equipment of the Institute of Oceanology in Varna. The next stage of documenting a stone quay was related to geodetic surveying of its remains. Geodetic GPS and a total station were used for the purpose. In the water, a diode/device with a light reflector of a certain height was used (fig. IX. 10 – IX. 11). All the larger rock blocks upholding the base of the pier have been marked.

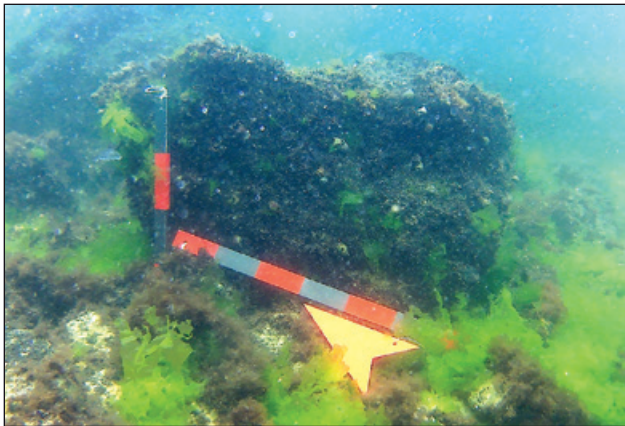
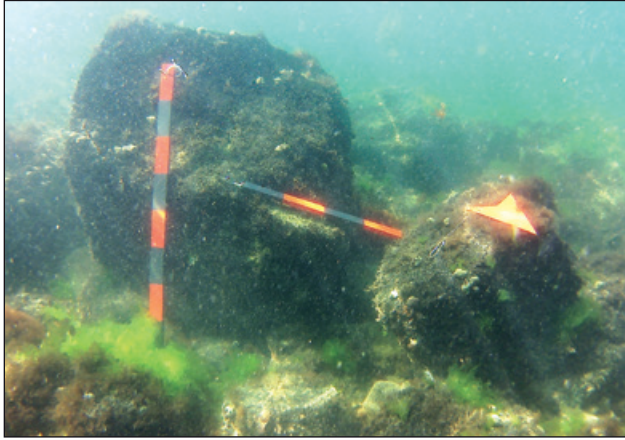
The largest stone blocks are about 80 cm high and 1 m long (fig. IX.12 – IX.14). Some of them are placed vertically. Between them, there are smaller blocks and rubble stones, which in some places are scattered on the bottom in the form of a 3 m wide spill. During the actual diving work, it was found that the quay had a length of 50 m measured in the northwest-southeast direction. The perpendicular extension in the northeast-southwest direction was about 20 m (fig. IX. 15). It should be categorically noted that the direction of the facility differs from the so-called breakwaters in the previous researchers' drawings. In terms of dimensions and orientation, the stone structure matches the old quay from the beginning of the 20th century and the modern ones in the bay.

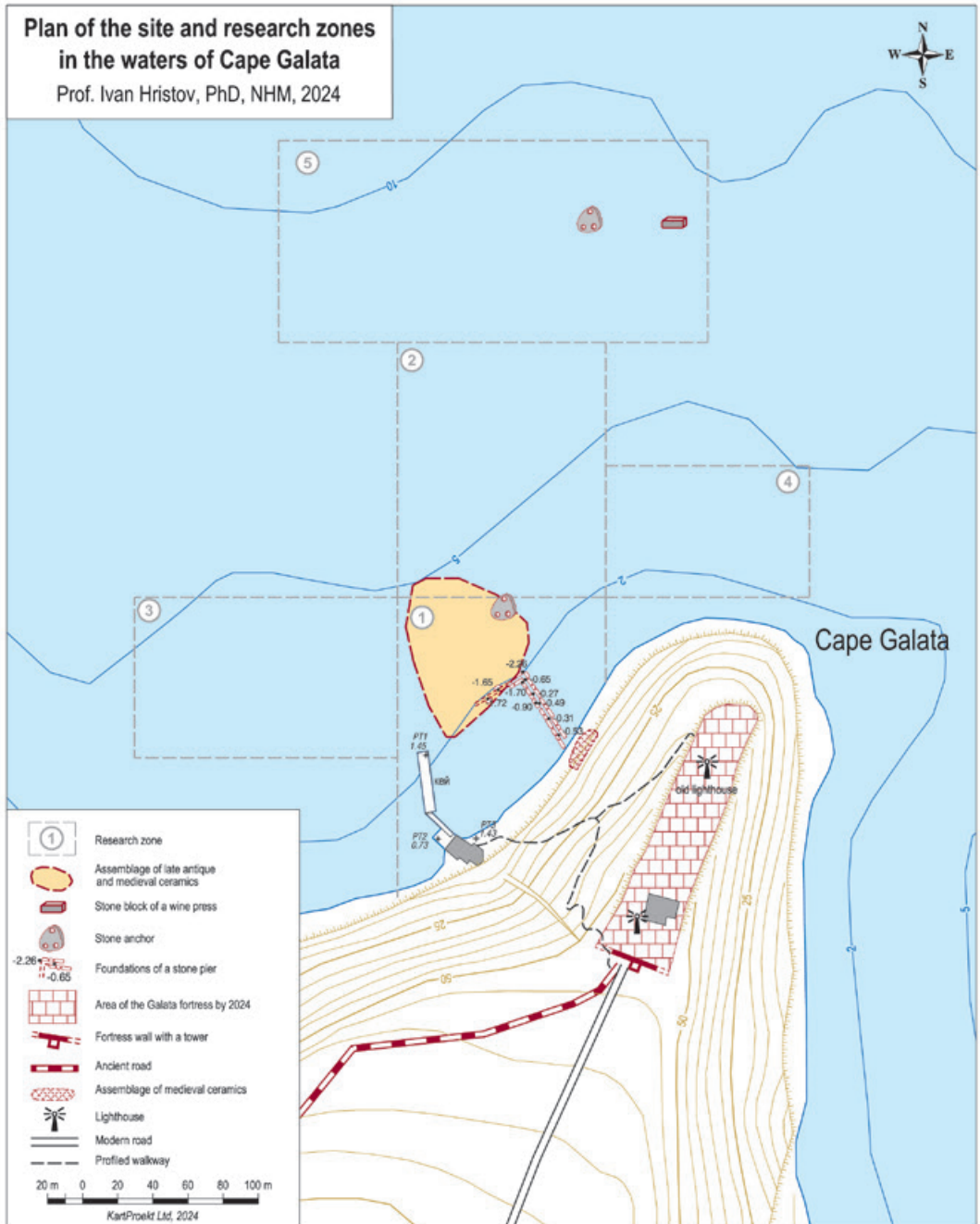
Fig. IX. 10. Working with a total station when mapping an ancient stone pier
Работа с тотална станция при картиране на древен каменен кей

Fig. IX. 11. Mapping work on an ancient stone pier
Работа по картиране на древен каменен кей

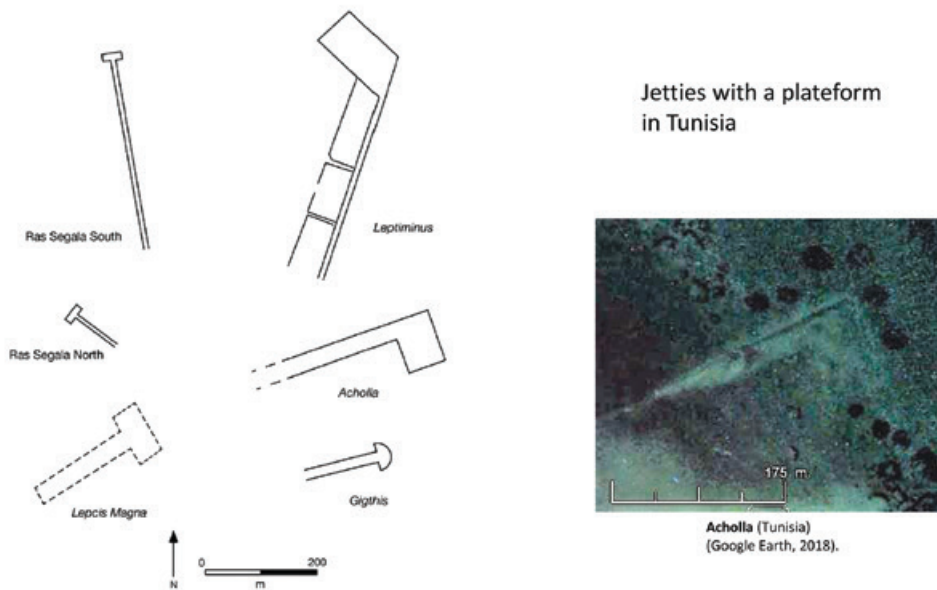
*Fig. IX. 12–14. Stone blocks from the pier
Каменни блокове от кея*

*Fig. IX. 15. Plan of underwater survey areas and an exposed structure
План на зоните на подводни проучвания и разкрита структура*

Without going into the details of the design of the Cape Galata facility, it is easy to see that the stability of the stone structure was primarily dependent on the size of the stone in relation to the wave force. According to Arthur de Graauw, who instead of quay walls writes about the so-called ‘submerged breakwaters’, exposed to storms acting on large areas and therefore causing high waves, they must have been built of larger stones. Based on the observations of a large number of similar sites in the Mediterranean, it is assumed that there is a relationship between some important parameters such as water depth, structure height, stone size and the equilibrium position of the ridge of stone spills subjected to long-term wave attacks (*Graauw 2024, 219; Rev. IX. 16*).

STONE JETTIES

STONE, D., (2016), "The Jetty with Platform: A Distinctive Port Structure from North Africa", *Antiquités africaines*, N° 56-2016, (p 125-139).

Ancient Port Structures – A. de Graauw ©2022

Fig. IX. 16. Port structures on the coast of North Africa – after A. de Graauw
Схеми на пристанищни структури от крайбрежието на Северна Африка – по А. de Graauw

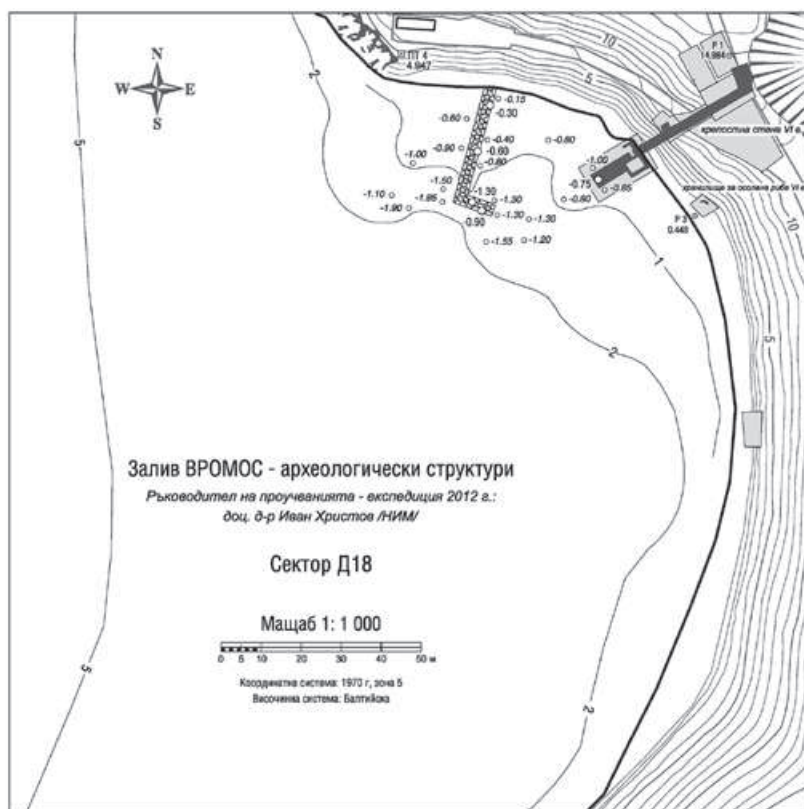

Fig. IX. 17–IX. 18. A stone pier in the water area of the early Byzantine fortress of Akra next to the town of Chernomorets

Каменен кей в акваторията на ранновизантийската крепост Акра до гр. Черноморец

The closest territorial parallel of the studied facility is the **underwater pier at the late antique fortress of Akra near the town of Chernomorets** (Христов 2013, 95, 97). There, a port facility is located 30 m to the west of the end of the Akra fortress wall, which is now flooded by the sea in the small Vromos Bay (fig. IX.17–IX.18). The structure in the shape of the letter Г is built from medium-sized blocks, without any mortar to bind them together (*dry stone masonry*). **The long side of the facility in the north-south direction measures a length of 28 m, the short side is about 10 m long and the preserved height is in places up to 2 m. The thickness is 2.80 m.** The described structure was probably a port facility designed to serve small ships and boats. It marks the relative boundary between the land and the sea during the early Byzantine period. An indication for the dating of the facility at this stage of the research is the assemblage of Early Byzantine pottery around the wall ruins.

After the underwater exploration in the water area of Cape Galata, the question arises as to how will we date the stone structure? The only dateable material which has a possible connection with the alleged structure is the ceramic. A ceramic assemblage at the end of the western extension of the quay is mapped here on an area of about 360 m. A large amount of walls, bottoms and necks of amphorae, walls of pithoi and jugs was collected (fig. IX.19–IX.20). It is noteworthy that pottery was found at a depth be-

Fig. IX. 19. The upper part of a red-slip amphora from Lesbos – 6th century BC.
Горната част на амфора от лeсбoска червеноглинена амфора – VI в. пр. Хр.

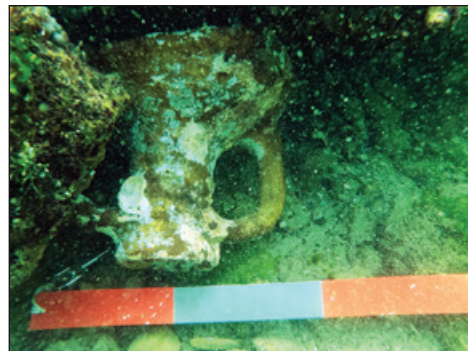
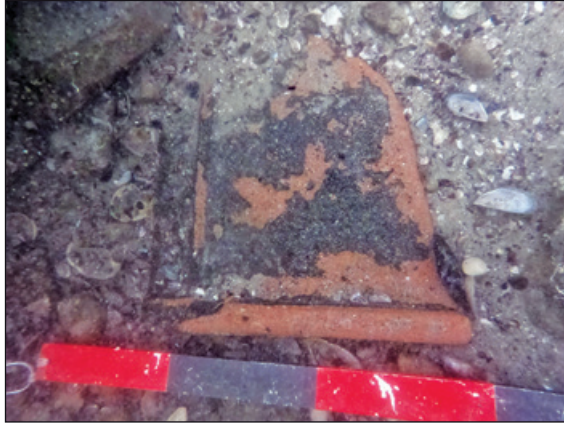

Fig. IX. 20. Fragment of a late antique amphora, type LRA 1
Фрагмент от късноантична амфора тип LRI

*Fig. IX. 21. Fragment of an
Hellenistic tegula
Фрагмент от
елинистически солен*

tween 3 and 5 m stuck between the stones to the west and north of the shorter wall of the quay and at a distance of 60 – 70 m off the shore. No fragments of building ceramics were found, except for fragments of Hellenistic tegulae (fig. IX. 21).

A small amount of ceramic fragments of vessels from the Pre-Roman period (5%) was collected during the exploration of the seabed. The earliest item is part of a Lesbos red clay amphora type I – A according to Sergei Monakhov (Монахов 2003, 260, табл. 30/1), dated to the 6th century BC (Монахов 2003, 48). Next as to their chronology are parts of late antique amphorae and pots. Also amphorae of type LR1 and LR2 have been identified. They occupy 35% of the total number of fragments (fig. IX. 22).

The most numerous of the amphora fragments are those from the Middle Ages (10th – 14th centuries) with the earliest medieval amphorae being of the Günsenin 4 type. They are placed within the chronological boundaries from the second half of the 10th to the 11th century. This type of vessel is recorded in nearby Varna, in contexts from the third quarter of the 10th century.

There is a large number of amphora fragments of Günsenin type 1. This type of amphora dates back to the 10th and 11th centuries. Its producing centre was probably Ganos and the islands in the Sea of Marmara. They were widespread in southern France, Italy, the Aegean and Black Seas, the eastern Mediterranean and even Russia (Günsenin 1989, 269 – 271). Amphora frag-

*Fig. IX. 21a. Ceramic fragments from the pre-Roman period
Керамични фрагменти от Предримската епоха*

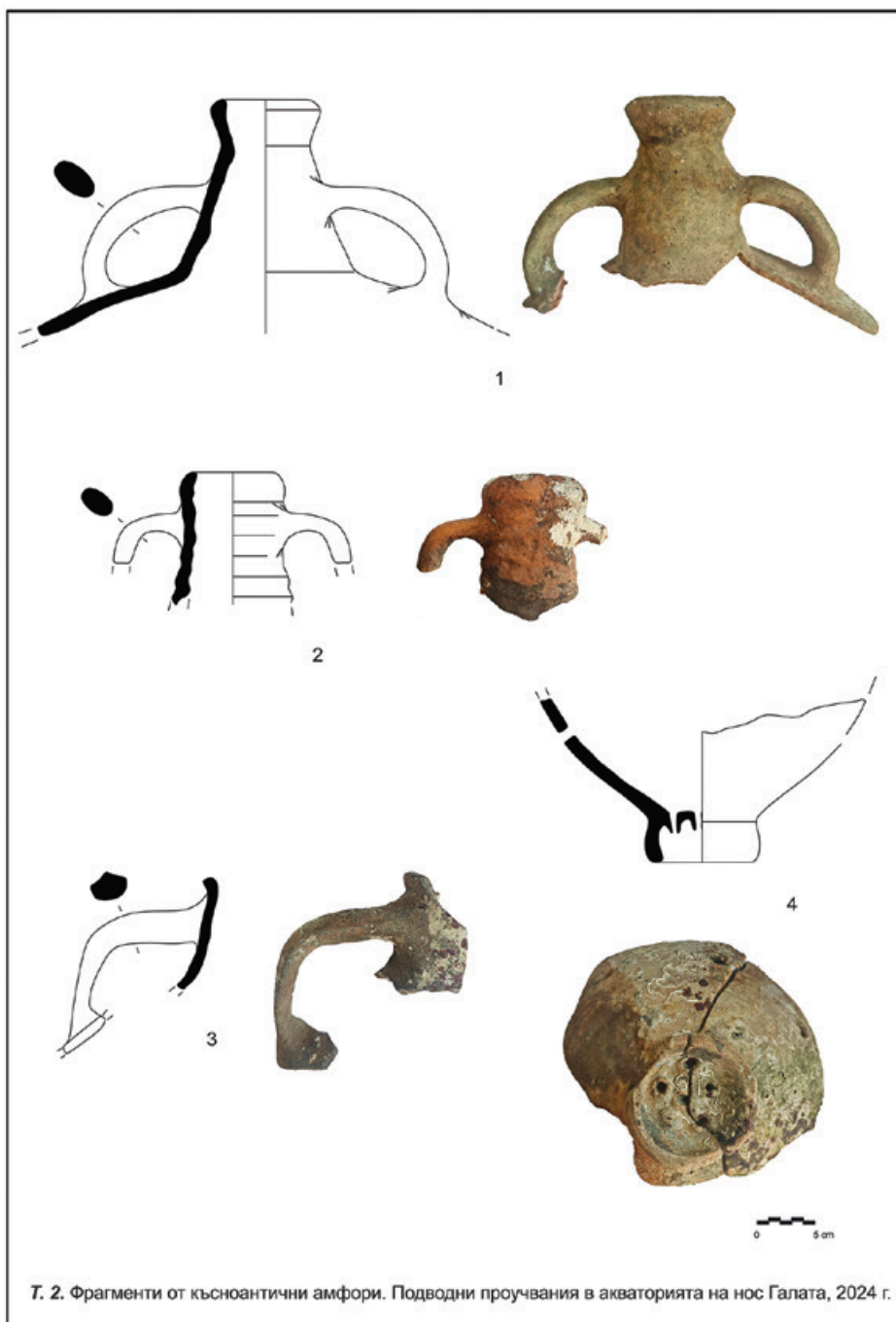

Fig. IX. 22. Ceramic fragments from Late Antiquity
Керамични фрагменти от Късната античност

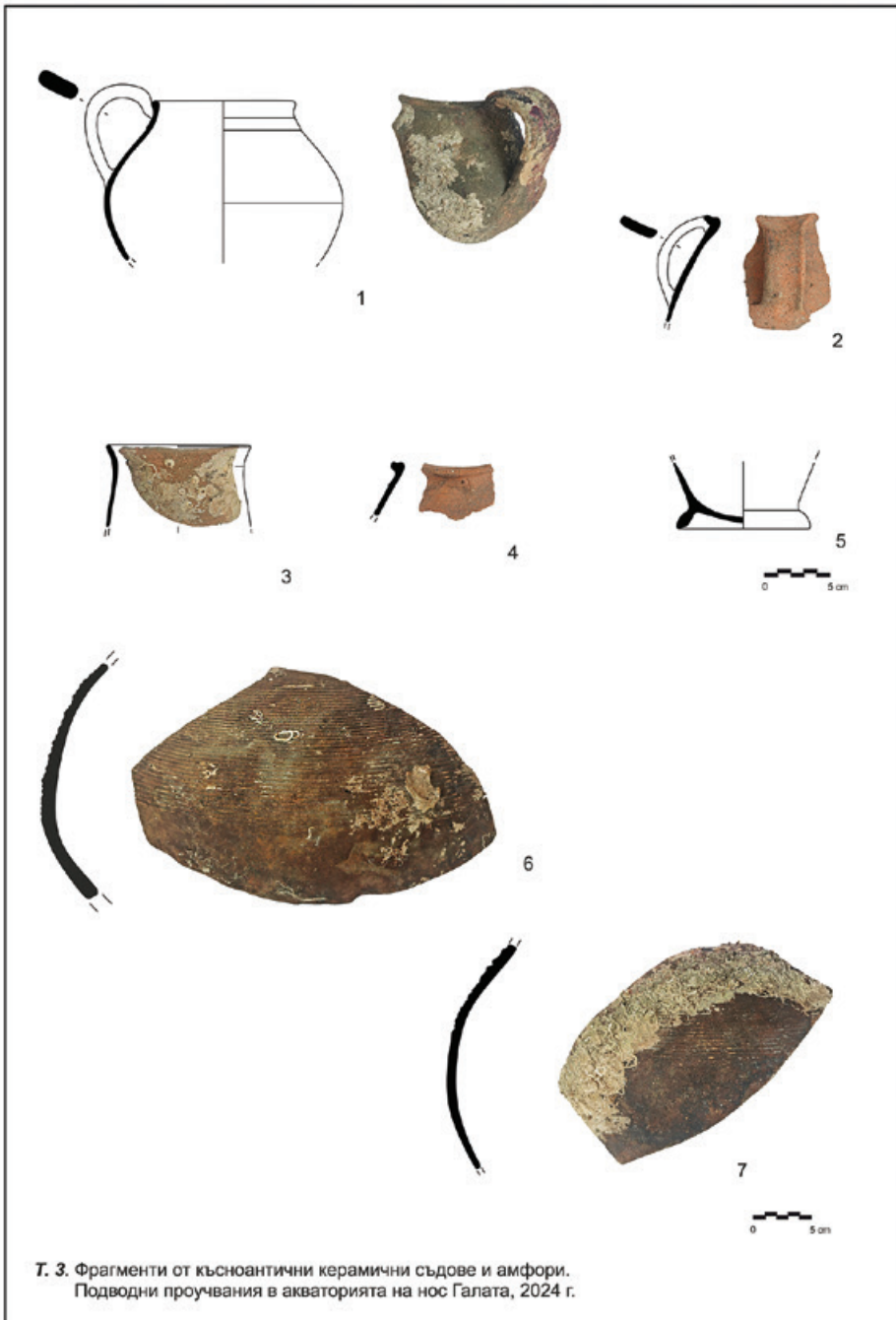

Fig. IX. 22a. Ceramic fragments from Late Antiquity
Керамични фрагменти от Късната античност

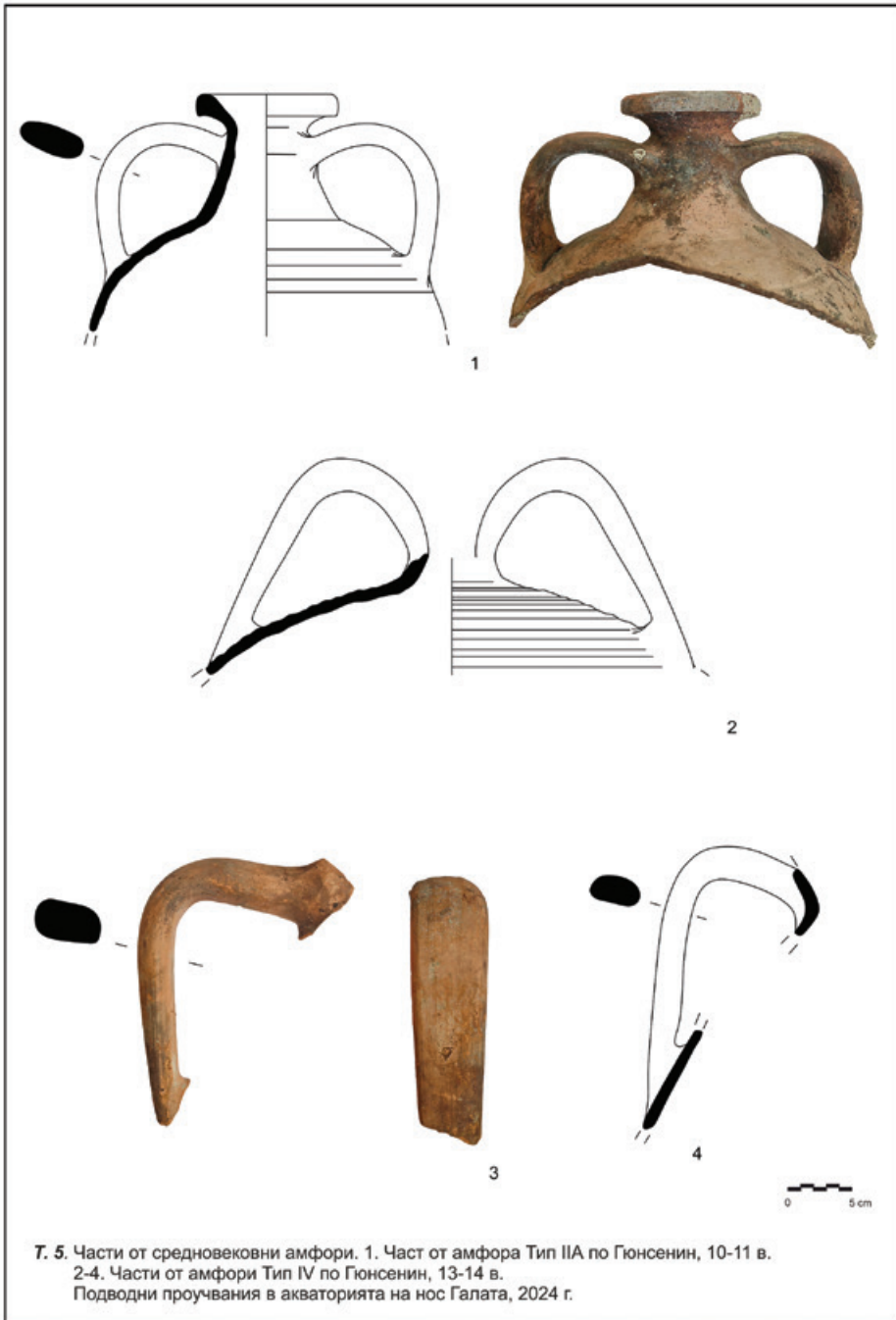

Fig. IX. 22b. Ceramic fragments from medieval vessels
Керамични фрагменти от средновековни съдове

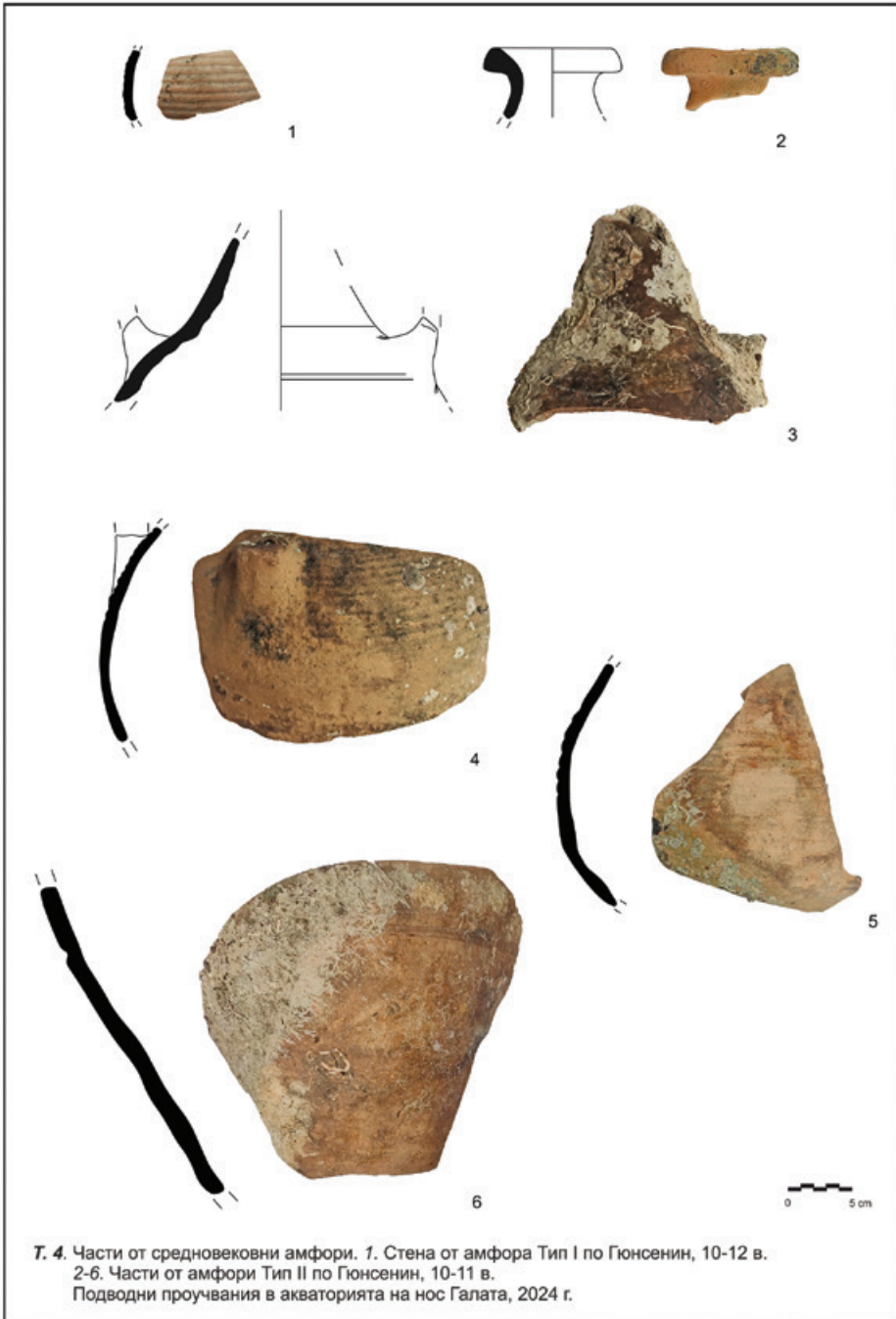

Fig. IX. 22c. Ceramic fragments from medieval vessels
Керамични фрагменти от средновековни съдове

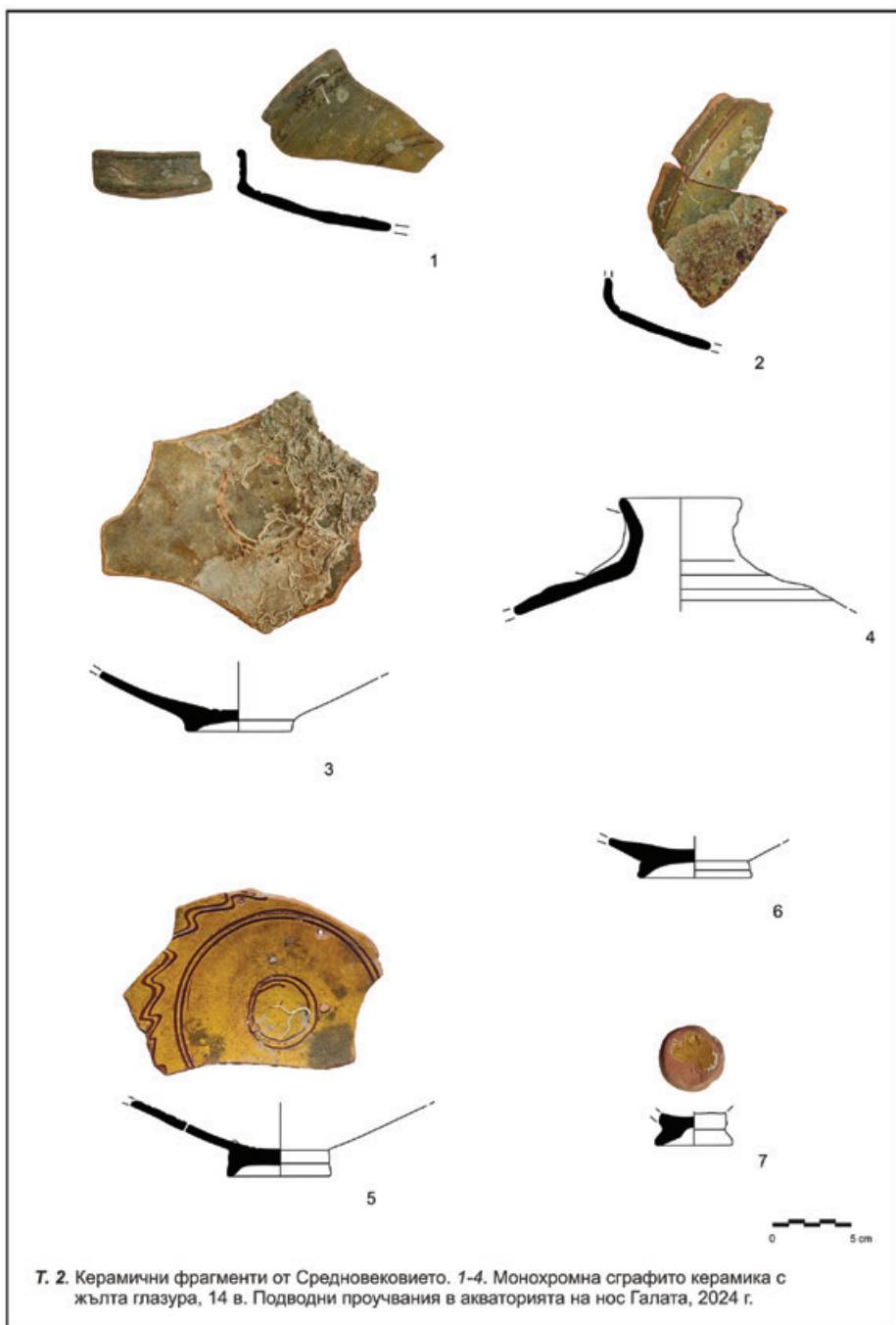

Fig. IX. 22d. Ceramic fragments from medieval vessels
Керамични фрагменти от средновековни съдове

Fig. IX. 22e. Ceramic fragments from medieval vessels
Керамични фрагменти от средновековни съдове

ments of Günsenin 2 type and one relatively complete Günsenin 3 type amphora were recorded during the excavations. Monochrome sgraffito pottery glazed in yellow and dating to the 14th century was also found in the area of the stone structure. Possibly made in Sozopol. The finds indicate that the bay continued to be used in the 10th – 14th century period.

One should mention the discovery of stone objects as well. The first is a one-holed stone anchor recorded at a depth of 7.6 m to the north-west of the bay (*fig. IX. 23*). The anchor measures 70/60/20 cm. It was left in situ.

The second object is again a massive stone anchor with a single hole discovered at the northern end of the quay at a depth of 4.4 m. The anchor is trapezoidal in shape 67 cm long (*fig. IX. 24*).

The third object is an element of a late antique lever-and-screw press. It was found at a depth of 9 m to the north-east of the bay. It is a large stone block with dimensions of 60/60/40 cm. It has a prismatic shape, a cylindrical open-

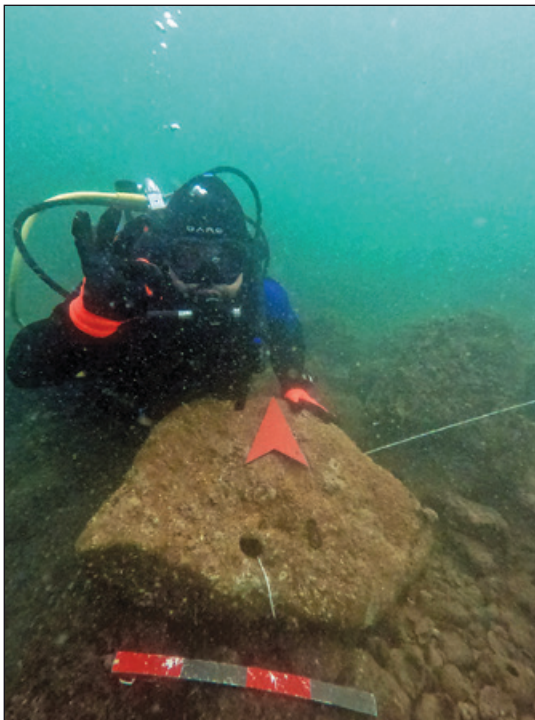
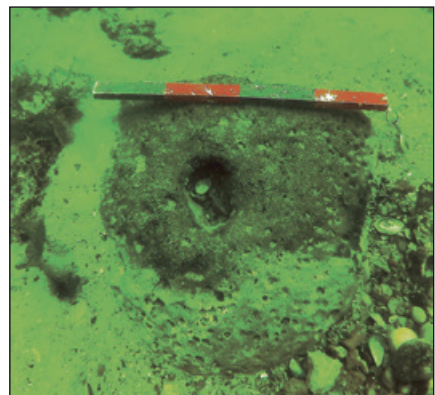

Fig. IX. 23. Discovering a stone anchor in zone No. 5

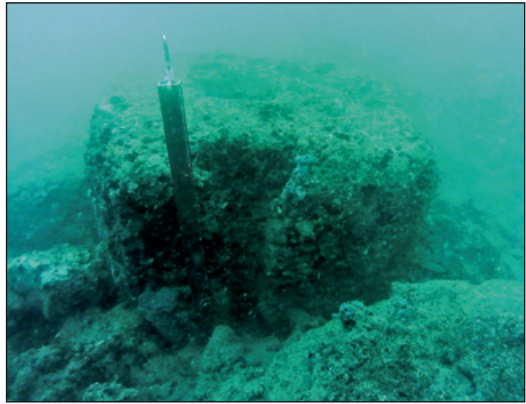
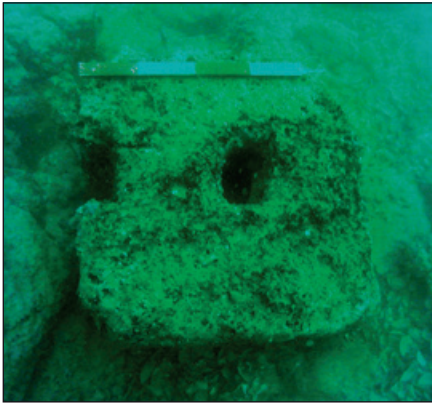
Откриване на каменна котва в зона № 5

Fig. IX. 24. Stone anchor in zone No. 1

Каменна котва в зона № 1

ing at the top and a groove carved on one side (fig. IX. 25 – IX. 26). The stone was the base of a mechanical wooden device, which consisted of a vertical screw with a handle, clamped to a stationary column, a horizontal beam. This construction is mentioned in Pliny's *Historia Naturalis*. The famous Roman scientist attributed its invention to the ancient Greeks, which is why it is also known as the 'Greek press' (*galeagra*). Similar objects were discovered during archaeological excavations in Varna, Byala and Nesebar (fig. IX. 27 – IX. 28).

*Fig. IX. 25–26. Stone block of a wine press. Zone No. 5
Каменен блок от винарска преса – зона № 5*

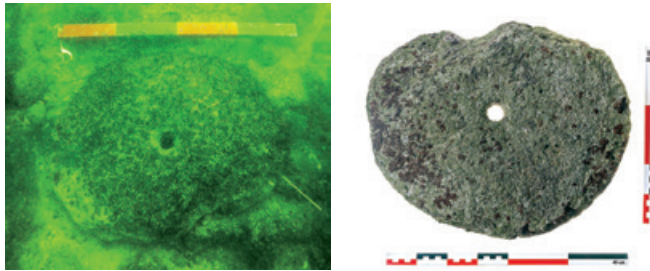
*Fig. IX. 27. Stone block of a wine press
from Nesebar
Каменен блок от винарска преса
открит в Несебър*

*Fig. IX. 28. Stone block of a wine press from Varna
Каменен блок от винарска преса открит във
Варна*

This is the second known case after Sozopol of finding a winery stone block in the open sea. Probably the object from the waters of Cape Galata was the cargo of a late antique ship passing by near the promontory.

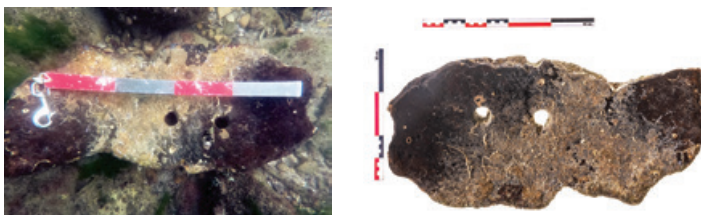
In 2024, a part of a stone quern, a stone fishing weight and the bottom of a pithos with two holes intended to be reused as a weight, were found during the underwater surveys in the waters of Cape Galata (fig. IX. 29–IX. 31a).

*Fig. IX. 29–29a. Detail of a quern
Детайл от хромел*

*Fig. IX. 30–30a. Fishing net weight
Каменна рибарска тежест*

*Fig. IX. 31–31a. Pithos bottom re-used as a weight
Преизползвано дъно на питос за тежест.*

X SETTLEMENT AND BASILICA IN THE KARANTINATA LOCALITY. HARBOUR ZONE

As it became clear in the previous chapter of the book, Goranka Toncheva briefly mentions the existence of an antique settlement in the locality known as Karantinata (*the quarantine*), noting, however, that the earliest information about it comes from the Shkorpil brothers. Fragments of Roman and Byzantine pottery are found on the surface of the settlement, as well as fragments of black glaze pottery dragged down in the lowlands by the flash floods. To the north, traces of buildings can be seen on the high terrace above the sea. The stones of the foundations of these buildings are bound with mortar. A. Minchev mentions the remains of a basilica located on the very high seashore above the locality of Karantinata. Now, for the most part (*if not entirely*), it has already collapsed into the sea (Минчев 2023, 264).

The place falls to the east of the new fishing port of the Asparuhovo neighbourhood in the Karantinata locality. Its current localisation was established by A. Minchev and V. Tenekedzhiev. According to them, a dirt track starts from the port, which rans parallel to the coast and not far from it. It passes along a relatively low terrace above the sea and reaches a modern building which is situated on a small headland. In the past, this promontory was called Hamamalta burnu (*the cape below the bath*) because on the nearby terrace there was a 17th century Turkish hammam used by the villagers of Galata (*Chukur Hamam*). The beach alongside the road, featured with many rocks in the sea (*some call it a 'reef'!*), bears the name Rosico. The barely noticeable stretch of beach under the cape itself (*Hamamalta burnu*) is today called the Zelenika sea beach.

According to A. Minchev, 30–40 years ago, in the shallows of the sea

to the north of the cape, parts of walls in opus mixtum could still be seen. Based on this is the assumption that the church (*probably a basilica*) had a mixed construction – alternating belts of small stone blocks and courses of bricks. The few marble details currently housed in the Archaeological Museum of Varna, allude to its interior design. These are: a small part of a column and a fragment of an altar column, recovered from the sea nearby, and a large Ionic impost capital found collapsed on the slope of the promontory. With the courtesy of V. Tenekedzhiev, these interesting architectural details are published for the first time here.

The Ionic capital is excellently preserved (*fig. X.1*). A raised Latin cross with flaring arm terminals stand out on one chamfered side of the capital. The marble from which it was crafted was probably from the island of Prinkipos in the Sea of Marmara. Its dimensions are: width 71 cm; length 100 cm; height 35 cm; diameter 42 cm.

The pillar of the altar partition has is square-sectioned (*fig. X. 2*) and is made of marble. At its upper end, a small column base is shaped. Given

Fig. X. 1. Ionic marble capital (photo by V. Tenekedzhiev)
 Йонийски мраморен капител (сн. В. Тенекеджиев)

Fig. X. 2. Marble pillar from altar partition (photo. V. Tenekedzhiev)
 Мраморно стълбче от олтарна преграда (сн. В. Тенекеджиев)

the appearance of the break off, the column was probably fused with the pillar. The object has identical relief decoration (*inscribed rectangles*) on two opposite sides. The third side has a vertical groove for mounting a partition panel. The fourth side (*opposite the grooved one*) is badly damaged. However, it shows the bottom of a deep hole for a metal mounting pin. The dimensions of the pillar are as follows: preserved height 99 cm; side width 21.5 cm.

Based on these data and mainly on the capital, it is assumed that the basilica had an impressive size and rich decoration, but unfortunately, the chances to study it are rather restricted. Due to the lack of other specific data, it can generally be attributed to the 5th – 6th centuries, with the 6th century more likely to be the time of its construction.

Harbour zone

It is located between Cape Kum Tepeler (*the sand mounds – Trifonov 2003, 55; 98*) and Cape Hamamalta burnu. It is associated with the mentioned land antiquities and probably had a local significance in contrast to the great port of Odessus. In a publication of his, T. Rokov adduces general data about this harbour zone (*Рокков 2012, 174 – 179*).

According to many medieval portolans and geographical maps, the medieval harbour of **Rosico** was located **in the Lazuren Bryag – Karantinata area**. Later, the place was named Karantinata, because by the end of the 19th century the ships, the crews and passengers of which were suspected of eventually being infected with plague or cholera, had to drop anchor there. In fact, the Lazuren Bryag locality corresponds to the Karantinata locality, the latter being known under this name since the 19th century. Now this is the more popular name of the locality, in contrast to Lazuren Bryag, the name introduced in the middle of the 20th century. The place is rich in water, with the Chatal Cheshme water spring located nearby (*Трифонов 2003, 102*).

The history of the underwater research in this water area has been traced in detail by T. Rokov (*Рокков 2008, 175 – 179*). He mentions that in the distant 1960, fishermen recovered an entirely preserved amphora from the seabed in front of Lazuren Bryag – Karantinata. Also during training in 1962, paramedics from the Nikola Vaptsarov High People's Naval School in

Varna discovered a large amount of amphorae on the sea bottom in the same area. Obviously, the interest in the area increased parallel to such discoveries and prompted the commencement of underwater expeditions.

The first expedition was conducted in the summer of 1962 under the guidance of Goranka Toncheva. During this expedition, an ancient breakwater wall was discovered underwater. The Naval Museum in Varna was included in the research, organising a series of dives by divers with the aim of surveying the discovered breakwater. They were held in the autumn of 1963 under the direction of Ivan Kazakov and Vladimir Pavlov. In the same area a new expedition of the Archaeological Museum of Varna was held in the following year led by G. Toncheva.

In 1989, on the initiative of the Naval Museum of Varna, a geophysical survey of the area was carried out with sonar. Judging by the brief descriptions of G. Toncheva and her drawings, the breakwater in front of Lazuren Bryag – Karantinata has an irregular shape and a length of about 250 m (fig. X. 3). It has an orientation along the north-south axis. Its southern end reaches an underwater reef. It is assumed that the wall was dry stone, i.e. built of oval medium-sized and small rubble stones without mortar. Its cross-section is a trapezoidal with rounded upper corners. In different sections, the height of the breakwater varies from 1 m to 5 m, and its highest preserved part being located at a depth of 2 – 2.5 m.

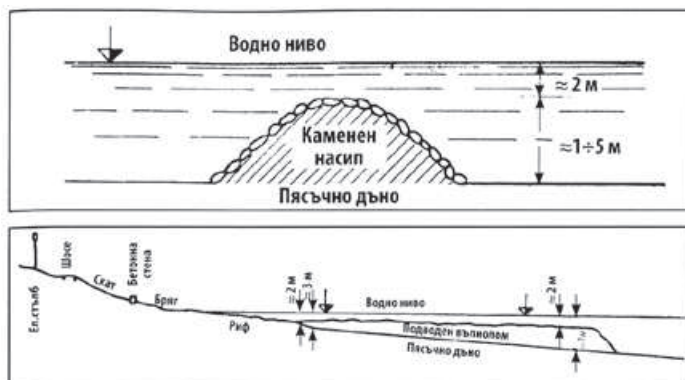

Fig. X. 3. Plan of an ancient breakwater in the water area of the Karantinata locality (according to G. Toncheva and T. Rokov)

План на древен вълнолом в акваторията на м. Карантината (по Г. Тончева и Т. Роков)

An large assemblage of amphorae – about 380 – of which 15 were recovered intact, were located 13 m to the north of the underwater reef and 10 m to the south-west of the breakwater wall. Other types of whole and fragmented ceramic items (*a ceramic lamp, red-glazed import bowls*) were found in the same place as well.

A. Minchev defines mainly two types of amphorae from a supposed sunken ship (*Minchev 2007, 143 – 159; fig. X. 4*). The amphorae of the first

*Fig. X. 4. Late antique amphora fragments from the waters of the Karantinata locality (after A. Minchev)
Фрагменти от късноантични амфори открити в акваторията на м. Карантината (по А. Минчев)*

type are made of yellowish clay with some quartz inclusions (*pyroxene, mica?*). They are relatively smaller in size. Amphora fragments, mostly of necks, as well as neck and shoulder fragments, most likely belong to the Torone III/Opait CII – 2 type. The type is believed to be of Aegean origin and its earlier variation has been recently dated to the 4th century AD, while the later version is believed to date from the 5th to the 6th century AD. According to Minchev, these amphorae are well attested by finds in the Mediterranean and the Black Seas. The type is also attested further inland, in the Balkan Late Roman provinces of Moesia Secunda and Scythia Minor.

A. Minchev assumes that the second type of amphora is represented by numerous fragments. This type of amphora has an egg-shaped body. They are very large (*up to 1 m high*) and could transport between 60 and 80 litres of liquid or a similar weight of other goods. Most fragments of amphorae belonging to this type, collected from the so-called shipwreck and now in the possession of the Varna Archaeological Museum, have additional carved graffiti. As noted by A. Minchev, it is intriguing that their number is unusually large compared to the number of ordinary fragments. They are all written in Greek, in capitals or italics, and vary greatly in handwriting, size, and meaning. In addition to the religious symbols, such as the incised crosses mentioned above, several Christian invocations were scratched on the necks of the amphorae. On one block-monogram, Minchev reads an abbreviation of the personal name of someone called Theodoros, who might have been the owner of the cargo or of a part of it, or even naukleros.

The establishment of the supposed shipwreck chronology, and further that of the amphorae, may be facilitated by some other related finds. They are either part of the ship's equipment or most likely of the crew's personal effects. These are a late Roman red-glazed bowl with stamped decoration from ca. 380 – 600 AD and an Ephesus terracotta lamp (Кузманов, Минчев 2018, 117 Табл. XXXVI, инв. ном. II.1369). It is suggested that the shipwreck may have occurred sometime in the (*early?*) 6th century AD, while the amphorae may have been produced some time earlier, i.e. at the end of the 5th century AD.

Both discoverers and authors commenting on the finds from the bay

in question interpret the situation as the site of a late antique shipwreck. However, no one commented on the small depth at which they were found – according to G. Toncheva, only 2.5 m. This is a critically small depth, which, especially after the 5th century, was on the border between the then land and the sea. Judging by the cargo, the supposed ship was not small and could not have reached the then alleged flooding zone of 1 – 1.5 m. However, it is possible that a primitive harbour facility had existed right in the research area – a pier where a small vessel carried out loading and unloading operations from and on a larger ship anchored in the deeper waters.

T. Rokov recalls that during the underwater archaeological research, three iron anchors were found near the amphora assemblage – one two-armed and two four-armed anchors (Роков 2008, 177).

From the perspective of the considered subject and period, the fragmented iron anchor of type D according to G. Kapitän's typology, draws the researchers' interest. There are no data on the dimensions and the place where the anchor is kept (Плетньов, Пеев 2010, 505 – 524; Роков 2008, 177). A photograph of the anchor taken out of the sea appeared in several publications (fig. X. 5). A drawing of a similar anchor was also included by G. Toncheva in her first publication on the Lazuren Bryag finds (fig. X. 6). It is

Fig. X. 5. Iron fragmented anchor, type D after G. Kapitän
Желязна фрагментирана котва тип D по G. Kapitan

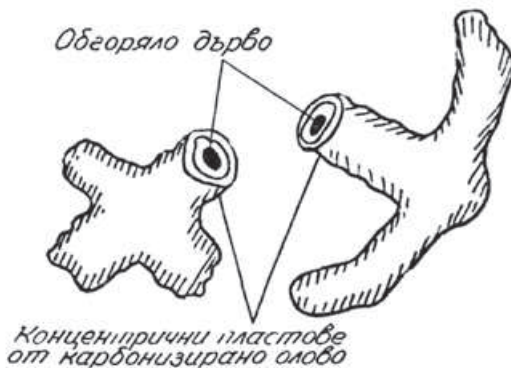

Fig. X. 6. Drawing of an iron fragmented anchor from the waters of the Karantinata locality (after G. Toncheva)
Скица на желязна фрагментирана котва от акваторията на м. Карантината (по Г. Тончева)

not clear whether it is the same anchor or if these are two anchors. Following the typology of G. Kapitän, this type of iron anchors (*type D*) is associated with the appearance in the middle of the 4th or the beginning of the 5th century of the so-called T-shaped anchors, which in the 7th century were already the most common type in the seas of the Eastern Roman Empire. The earliest finds of T-anchors from a well-dated archaeological context, were excavated at the Dramont F shipwreck, which dates to the second half of the 4th century. The classic example of well-documented T-shaped anchors, is from the underwater excavations of a sunken ship off the Turkish island of Yassı Ada in the waters of which the remains of numerous ships lie. The discovered vessel is from the 7th century and contains eleven cruciform anchors which have wooden and iron stocks (*Bass, Carlson, Polzer 2006, 145*).

Valuable information on the dating of T-shaped iron anchors is provided by the finds of the Çamaltı Burnu I shipwreck, discovered near Cape Çamaltı, off the north-west coast of the Marmara Island, during a survey led by Prof. Dr. Nergis Günsenin in 1993. The ship was excavated between 1998 and 2005 (*Günsenin 2001, 117–133*). The dating of the ship to the 13th century is based on the preserved 800 amphorae of its cargo. It is assumed that it sank with at least 35 iron anchors on board (*Turkmenoglu 2006*), of which 13 T-shaped and 18 Y-shaped. Another important discovery concerns the T-shaped anchors. New evidence provided by the Çamaltı Burnu I shipwreck shows that the T- and Y-shaped anchors were in simultaneous use up to the 13th century.

In summary it can be written that the use of T-shaped iron anchors was common throughout the Mediterranean, the Sea of Marmara and the Black Sea for a period of approximately 900 years, starting from the second half of the 4th century until the 13th century. At the beginning of this period they were present alongside curved iron anchors, and from the 10th to 11th centuries they occurred together with the Y-shaped, as evidenced by anchors from the Serçe Limanı shipwreck, dating to AD 1025 (*Van Doorninck 2004, 189*).

As regards the four-armed anchors, the images of which I have not seen, I can write that they are probably late medieval from the 17th – 18th century (*for their dating, see Xpучмов 2024, 28 – 54*) T. Rokov reports that a stone

anchor with three holes, accidentally discovered on the seabed in front of Lazuren Bryag-Karantinata, is listed in the collection of the Archaeological Museum of Varna (*inv. no. 116211*). Another anchor of the same type lies on the bottom off Lazuren Bryag-Karantinata; it was seen by T. Rokov, but was left *in situ* on the seafloor.

The stone anchors from the Bulgarian Black Sea are generally dated to the 3rd and 2nd millennia BC (Христов 2013q, 7–9). They were also used at the beginning of the 1st millennium BC (Лазаров 2004, 19–30; Порожанов 2012, 262). Other opinions about their use and dating have also been expressed, but they do not generally contradict the idea that the stone anchor appeared in shipping before the introduction of the wooden two-fluke anchor with a stock (Орачев 2007, 9–37). Of course, caution is needed here regarding both the context of finding and the dating.

I would note here that recently a number of researchers have expressed doubts concerning the existence of an antique breakwater in the waters of the Karantinata site. According to P. Peev, the cross-sectional profile of the so-called breakwater presented by G. Toncheva, is only an assumption (Пеев 2008, 274). The cross-section of the underwater wall made by G. Toncheva was not found by Preslav Peev during the underwater surveys of the site. It is very likely that this is not an artificial facility, but a natural reef, which today lies 2–3 m below the current sea level.

After the last underwater surveys in 2019 in the indicated water area, K. Dimitrov also expressed doubts about the existence of underwater facilities there (Димитров, Велковски, Георгиев 2020, 150–153). He is even more explicit regarding their absence. K. Dimitrov's team conducted the geophysical survey in a wider water area between the Asparuhovo beach and Cape Galata, where the breakwater structures described by G. Toncheva should be located. The information about the presence of a breakwater and shipwrecks to the east of the bridge in the Karantinata locality has been verified through diving surveys. The data of the bathymetric survey, the prepared terrain model and the diving surveys do not confirm the existence of an artificial linear facility. Only an irregularly shaped reef forming a north-south shoal was recorded. According to K. Dimitrov, there is no evidence

that this is an artificial structure. The researchers from the Centre for Underwater Archaeology write that the stone quadrae and blocks described by G. Toncheva were not detected, but upon inspection of the coastal cliff, it was found that the sedimentary rocks at this place are split into rectangular pieces. It is assumed that it is precisely such natural pieces that have been interpreted as artificial stone 'blocks'.

XI LATE ANTIQUE PORT CITY OF ODESSOS AND ITS HARBOUR

It is well-known fact that during the Late Antiquity Odessos rose as one of the richest cities not only in the province of Moesia Secunda, but also in the Diocese of Thracia (Белков 1959, 85). Its port, repaired probably in the 4th century, served without disturbance the commercial and military traffic even during the worst years of the Hun invasions. From the written sources we learn that Odessos took an active part in the revolt of Vitalian, who used its harbour for hostilities against the emperor. In the 5th and 6th centuries, a large number of Asia Minor immigrants, mainly merchants and shipbuilders, settled here. During this period, the city gained importance in the Eastern Roman Empire and became the centre, as I mentioned above, of the quaestura exercitus set up by Justinian. There is no evidence that the city was captured by the Huns and the Goths, but it was further fortified in the 6th century. It remained in Byzantine hands at least until the first two decades of the 7th century.

We can judge what the late antique city looked like primarily from the results of the archaeological excavations, which several generations of specialists from the Varna Archaeological Museum have carried out and have been carrying out for more than a century.

From these studies, it becomes clear that the main town-planning scheme and street network of Odessos from the Roman period was generally preserved in Late Antiquity. A general study on the history and archaeology of Odessos in the considered period is the work of Alexander Minchev, therefore I would here summarize the most important of it (Минчев 2023, 167–197).

Al. Minchev draws attention to the fact that during Late Antiquity, due

to major damage to the pavement, or during the construction of new buildings, some of the city's streets that had existed until then were raised to a higher level and paved again. This change is noticeable in a number of places in the city where the width of the streets had been reduced due to the construction of new, mostly large, public buildings important for the city.

It is assumed that during Late Antiquity the population of Odessos increased, which necessitated the construction of another aqueduct in the newly built-up area of the city. The large Roman baths, built at the end of the 2nd century, were probably badly damaged by an earthquake sometime in the last decades of the 3rd century, which explains the appearance of a new bath in Odessos in the 4th century. The new city bath was located at the corner of Primorski Blvd. and the 8th November Street, in close proximity to the former cult area (*temenos*) of Odessos and the temple of the Thracian god-Horseman – Heros Karabazmos from the 1st century BC (Минчев 2023,173). Another important public building typical of the period is the horreum – the granary. It was discovered during excavations in the eastern part of Odessos – between the Ioan Exarch and Knyaz Dondukov streets. Its total length is estimated at about 100 m. It was used at least until the 6th century.

The early Christian churches are the other public buildings, constructed on a large scale in the city during Late Antiquity and mainly in the 5th and 6th centuries.

According to Minchev, the 4th – 6th century civil architecture in Odessos is relatively poorly studied, and the better excavated buildings have not been yet published in detail. In some cases, they generally repeat the characteristic plans of the peristyles of the Roman architecture – several larger and smaller rectangular rooms with residential and economic functions, which are located around a central courtyard, which is most often paved with stone slabs, and a continuous porch formed with a colonnade (Минчев 2023,184).

It can be definitely written that there is more data about the late antique fortress wall of Odessos. It is believed that due to the increase in the population towards the 4th century, the territory of the city also increased in size. Therefore, it was necessary to make changes in the fortification system and

to expand the defended area of the late antique city. Some parts of the Roman fortress wall were abandoned and at some distance from them the new late antique wall was built, which had mostly triangular towers.

The new fortification system of Odessos covered a larger area than that of the Roman city, which, according to A. Minchev, is calculated at more than 27 hectares (fig. XI.1 – X.2). Compared to the earlier one, the new city wall of Odessos was now significantly more massive, wider (*and perhaps higher*). In most sectors, where it has survived also in superstructure, it is 3.20 m wide and there are many more towers, of which more than five triangular and one rectangular are known.

Fig. XI.1. Plan of the late antique Odessos (after A. Minchev)
 План на късноантичен Одесос (по А. Минчев)

ЗА УКРЕПИТЕЛНАТА СИСТЕМА НА СРЕДНОВЕКОВНА ВАРНА

Обр. 14. Реконструиран план на античния Одесос (Архив на РИМ – Варна) с добавки относно външното укрепление на средновековна Варна (по автора). Легенда: I. Големи римски терми; IA. Новооткрита късно-антична сграда (Хореум); II. Малки терми; III. Средновековна цитадела в чертите на Кале-ици; IV. Късноантична крепостна стена на Одесос (светлосиньо оцветяване); V. Външна крепостна стена на Варна (тъмно-синьо оцветяване; със стрелка мястото на порта I от север; в бежов цвят предполагаеми очертания на укрепления средновековен град, по Кузев и Плетньов)
 Fig. 14. Reconstructed plan of the ancient Odessus (Archive of RMH-Varna) with additions concerning the outer fortress of medieval Varna (after the author). Legend: I. Large Roman Baths; IA. Recently found Late Antique Building (horreum); II. Small Baths; III. Medieval citadel within the Kale içi; IV. Late Antique fortress wall of Odessus (light blue print); V. Outer fortress wall of Varna (dark blue print; arrow pointing to the location of Gate I from the north; the beige print showing the hypothetical outlines of the fortified medieval town, after Kuzev and Pletnirov)

Fig. XI. 2. Plan of the late antique Odessos and medieval Varna (after G. Atanasov)
 План на античен Одесос и средновековна Варна (по Г. Атанасов)

The increase of the city area is an extremely important fact, which contrasts with the decrease in area of some late antique cities along the Pontic litoral. A typical example in this regard is Deultum, whose fortified area shrank to 4.3 ha in the second half of the 5th century.

The reduction in size of the fortified areas of late antique and early Byzantine cities is a historical and cultural phenomenon registered in Byzantium as early as the 6th century (Георгиев 2019, 106 – 107). As P. Georgiev writes, the late antique Odessos did not feel the need to reduce its fortified area during, but also immediately after, the reign of Emperor Justinian I (527 – 565). On the contrary, at that time it expanded its urban territory to 34 – 35 ha and continued to exist for several more decades within its walls.

It has been established that during the next two centuries, i.e. the 5th and 6th centuries, the fortress wall of Odessus underwent additional reconstructions and repairs in different places. According to Hr. Preshlenov this fortification was definitely repaired during the time of Emperor Justinian (Прешленов 2002, 64, *obr. 1*). So far, it is generally known that the new fortress wall was shifted in the north-west and south-east direction by an average of about 30 to 50 m.

It is believed that during Late Antiquity, a special, large water facility of a cylindrical shape and a brick floor was built next to the line of the fortress wall uncovered at Ivan Vazov Street. This is the so-called *castellum aquae*, a water tower through which the water from one or more water pipes coming from outside Odessos was diverted to the different districts of the city. From this water tower to the interior of the ancient city, a wide masoned aqueduct goes, which is plastered in the inside with waterproof mortar and has a brick covering on the floor (Кызов, Рокков 2012, 141 – 153, *obr. 1 – 6*).

As to the eastern fortress wall, V. Yotov believes, bearing in mind examples in Romanian Dobrudzha (*Argamum, Istria, Calatis*), that there was no need a fortress wall to be built on the high bank, or at least on a larger part of its length. Although the publication of this idea is forthcoming, here I am posting what V. Yotov shared with me. The researcher gives an example with the fortification of Varna in Ottoman times. The Turkish fortifications in the 19th century ended, so to speak, at Cape Varna and then seemed to break off

(fig. XI. 3). Yotov believes that along the entire length of the modern Central Beach of Varna in the north-northeast, due to the high coast no fortification wall was needed, at least until the time of the large-scale modern constructions and, respectively, the changes to the coastline.

Based on the information obtained from drawings in the archive of K. Shkorpil (*undeservedly neglected, but rediscovered for science by Dr. Y. Yotov in the archive of the BAS*), on the archaeological diggings carried out by M. Lazarov in 1982, as well as on his own in 2021, V. Yotov proposes another interesting hypothesis for subsequent analysis (fig. XI. 4). According to him,

Fig. XI. 3. Cape Varna in the 19th century / Нос Варна през XIX век

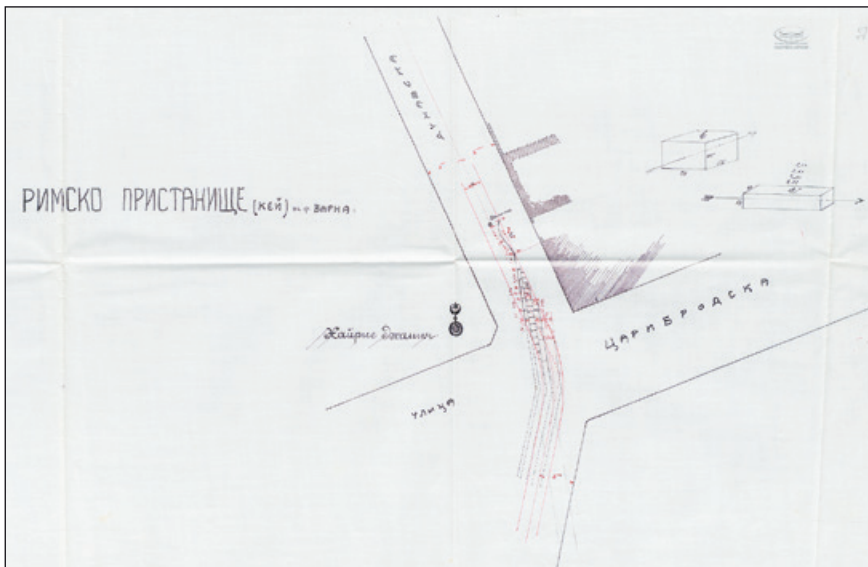

Fig. XI. 4. Drawing of the Varna port. The Shkorpil Brothers Archive, BAS.
Скица на Варненското пристанище. Архив на братя Шкорпил – БАН

about 100 m to the south of the considered eastern fortress wall line is the bed of the Devnya River (*Varna*). It is likely that the fortress wall rested on the 'possible' solid bank of the river. He assumes that steps from the high shore led to the water area of the Roman – late antique port (*these structures remained under the NTS building*). This supposed port is about 150 m maximum off the river mouth (*widening normally somewhere towards today's custom house*).

This situation would be quite natural due to the need for direct and quick access to the sea, where small and large vessels would be waiting to raid.

The late antique fortress wall of Odessos served for the defence of its inhabitants until 614/615 (*Лазаренко 1998 – 1999, 150–166*). The coins of Emperor Heraclius (610 – 641) found during archaeological excavations in the city confirm this. The hypothesis may be supported by the situation noted elsewhere, namely that many frontier fortresses and towns of the Diocese of Thracia witnessed a cessation of the flow of fresh currency around this date. At Odessos, coin hoards and supporting archaeological material provide a snapshot of life in that city around 615, when goods and monetary payments were still sent to the cities and the smaller settlements along the Black Sea coast, and hoards could still be found during what historians describe as the end of Antiquity in the Balkans.

However, this may be a misleading conclusion, as it is well known that the production of the Constantinople mint decreased significantly after 615 (*on the issue see Gandila, Hristov 2023, 133 – 157*). Even by this date, most of the newly-issued coins (*of Heraclius ?*) were struck onto previous issues of the emperors Maurice (582 – 602) and Phocas (602 – 610), thus suggesting a mintage crisis. Because of the loss of Byzantium in the Persian War, the economic situation worsened and the minting of bronze coins became more chaotic. The Propontic mints of Nicomedia and Cyzicus were closed during the war, therefore Constantinople remained the main supplier of currency to the eastern provinces until 630. Looking at the finds from Saraçhane and Kalenderhane in Istanbul, we notice a complete absence of coins dating from the 620s, despite the mint of Constantinople with its five *officinae* issu-

ing bronze coins.

A similar gap is visible in a review of finds from Illyricum and Pontus and many individual cities of the Byzantine world show a similar pattern, even those where coin circulation continued into the second half of the 7th century. Indeed, early 7th century hoards are rare in the Diocese of Thracia and the Black Sea. To the extent that life in Odessos continued after this date, it is quite possible that the existing coins in circulation continued to serve as a medium of exchange, even in the face of a much reduced influx of new coins. Coins from the 630s may turn up in future excavations, but for now their absence despite the relative increase in mint production in that decade may indicate that Odessos was no longer connected to the coin circulation mechanisms along the Black Sea littoral.

Then, due to the impossibility of defending the lands to the north of Haemus (*Stara Planina*) from the constant barbarian attacks, Emperor Heraclius (610 – 641) decided to abandon the Danube border of the empire. He withdrew the remnants of his garrisons there to the recently built long and powerful system of fortresses along the ridge of the mountain. This forced the population of the few remaining unscathed towns in the region between the Danube and Haemus to abandon them and move southwards. Under the threat of the advancing united forces of Avars and Slavs, the inhabitants of Odessos also left their city and moved southwards – to the far safer lands there, also owned by the emperor. It is quite possible that most of them settled in the other cities along the Western Black Sea coast such as Mesembria (*Nesebar*), Sozopol, etc., while others may have preferred the capital, Constantinople.

Harbour zone of the port city of Odessos

Undoubtedly, a significant industry related to shipbuilding and shipping developed along the Black Sea coast of the province of Moesia Secunda (Велков 1958, 119). Among the cities here, a special place is occupied by Odessos, whose good harbour did not stop working even during the most devastating Hunnic raids. V. Velkov recalls that some of the numerous early Christian inscriptions from Odessos mention persons who were engaged

in shipbuilding and navigation (Белков 1958, 120). We know of one *naukle-ros* shipbuilder and shipowner, immigrant from the Pele Island. There was a great activity of ships in the harbour of Odessos, especially when the city became the centre of the new *quaestura exercitus* when a continuous traffic was required between Cyprus, the Cyclades on the one hand and Odessos on the other.

Numerous naval units are mentioned in the three Black Sea ports, namely Odessos, Anchialo and Sozopol, in connection with the revolt of Vitalian (512). As such ships were scattered in these harbours, it is evident that there were workshops primarily for restoring and repairs.

Where was this port located? The shortest answer is somewhere in the Varna Gulf between Cape Sveti Georgi (*St. George*) in the north and Cape Galata in the south.

According to M. Lazarov and P. Peev, the port was located in the same place since the creation of Odessos in the 6th century BC (Лазаров 2009; Пеев 2014, 16). Observations on some excavation works for the construction of buildings carried out during the improvement of the new port established the opinion that the old port was located in the area of today's underpass of the railway station, the Transport Police building and the gas station, to the west of the currently non-existing Cape Varna (Пеев 2008, 272). The place seems to have remained unchanged until the end of the 19th century.

Goranka Toncheva mentions dozens of finds related to ancient shipping and trade by sea. For example, during dredging the area of the Georgi Dimitrov old shipyard, 'amphorae from the Hellenistic, Roman, and early Byzantine periods' were taken out from the sea, 150 m to the east of the shipyard and at a depth of between 3 and 5 m (Тончева 1964, 7–17). G. Toncheva photographed a marble slab from a sarcophagus, some architectural elements and ceramic vessels found near the so-called Dry Dock.

The site of the old city harbour was naturally protected by Cape Varna. According to P. Peev, the cape currently represents the beginning of the breakwater wall of the Marine Station, protecting the modern Port of Varna. This cape closes a small bay, poorly protected from the northern and north-eastern winds (Пеев 2008, 272). Peev's opinion is supported by A.

Minchev, who also believes that the main quay was to the south of Cape Varna, which was largely destroyed during the construction of the breakwater for the new port at the beginning of the 20th century. In fact, until the end of the 19th century, boats docked there, but the bay was already silted up. It is not accidental that during the Ottoman period, the ‘red lantern’ (*the lighthouse*) of Varna was there (*fig. XI. 5*).

The ancient coastline is traced along the places where the old warehouses were built – large stone buildings from the time of the Ottoman rule. The cliffed coast can still be traced along Primorski Blvd. to the Naval Museum and in the direction of the Aquarium. North of the Aquarium, the cliffed coast is traced from the Black Sea Casino along the edge of a high sea terrace.

Fig. XI. 5. Cape Varna with the fortress wall and Kum Kapu. Drawing by Jiří Knob 1912. The wall is directly in front of the Small Roman Thermae. Through this gate, the metropolitan came out to throw the cross at the Epiphany. In the foreground the old quay
Нос Варна с крепостната стена и Кум капу. Рисунка Иржи Кноб 1912 г. Стената е непосредствено пред Малките терми. През тази порта е излизал митрополита да хвърля кръста на Богоявление. На преден план стария кей

Today, the entire water area of the ancient port of Varna was filled in during the construction of the quay facilities and port warehouses of the modern city port. According to V. Pletnyov and P. Peev, the port of Odessos and later of Varna was never located in Lake Varna (Плетньов, Пеев 2015, 30). According to the two authors, it was located to the south-west of the gate of the medieval fortress, where today is the square behind the train station. **The northern part of the sand-clogged port was discovered during the excavation works for the Varna collector, next to the Danube street and the Hayrie mosque.**

There is information that in the vicinity, a little further to the west, dozens of pillars from the harbour pier were discovered in the 1990s, during the excavation works for the construction of a new filling station (*currently OMV*) next to the Varna train station, under the route of the Devnia Street. Fragments of antique and medieval vessels were found next to them. K. Shkorpil also mentions a similar pier even further west at the above-mentioned 'stilt building'. V. Pletnyov and Pr. Peev remind us that during the digging for the canal, on an area of nearly 10 decares, densely driven three-metre stakes – piles – were discovered. On top of them was a network of horizontal beams and the foundations of a massive building (*actually just its corner*). In the neighbourhood, the route of a road and the remains of a bridge were discovered. The piled stones formed a ford over which the 'old river was crossed by waggon'. According to the Shkorpil brothers, '*this stilt building – in ancient times was located near the ancient shore of the sea, next to the silt and sand-clogged ancient port.*' This assumption was based on the fragmented pottery found there (Шкорпил 1910, 11–14; Шкорпил 1921, 49–50). It should be remembered that at the beginning of the 7th century, the sea level was almost a metre higher – the onset of another Black Sea transgression (Плетньов, Пеев 2015, 21 – 34).

Significant and irreversible changes in the coastline and the natural hydro- and lithodynamic regime of the gulf occurred as a result of intensive anthropogenic activity in the 20th century. Until the digging of the old sea-lake canal in 1909 (*5 m deep*) and the new one in 1976 (*12 m deep*) Lake Varna was fresh-watered and its level was 1.4 m higher than that of the sea.

In 1923, Lake Varna was connected to Lake Beloslav by a canal. Until then, swamps and narrow marshy drains occupied the area between the two lakes.

Pr. Peev draws attention to the Mako Sheri rock bank located in the northern part of the Varna Gulf – in front of the Pantheon in the Sea Garden (Пеев 2008, 255 – 256). According to Peev, in the centuries when the level of the Black Sea was lower by several metres, this shoal came to be above the sea and featured land and a cape which closed the small Varna beach from the north. The minimum depth of this rock bank today is 1.5 m.

According to T. Trifonov, the name of the rock bank (*Mako Sheri*) means ‘the long loop’ (Трифонов 2007, 62) and probably came from the name of the nearly 800 m long shoal. The first research in this water area was carried out in the autumn of 1965 by the Naval Museum in Varna with a team led by Radi Boev (fig. XI. 6). The aim was to study the ‘archaeological

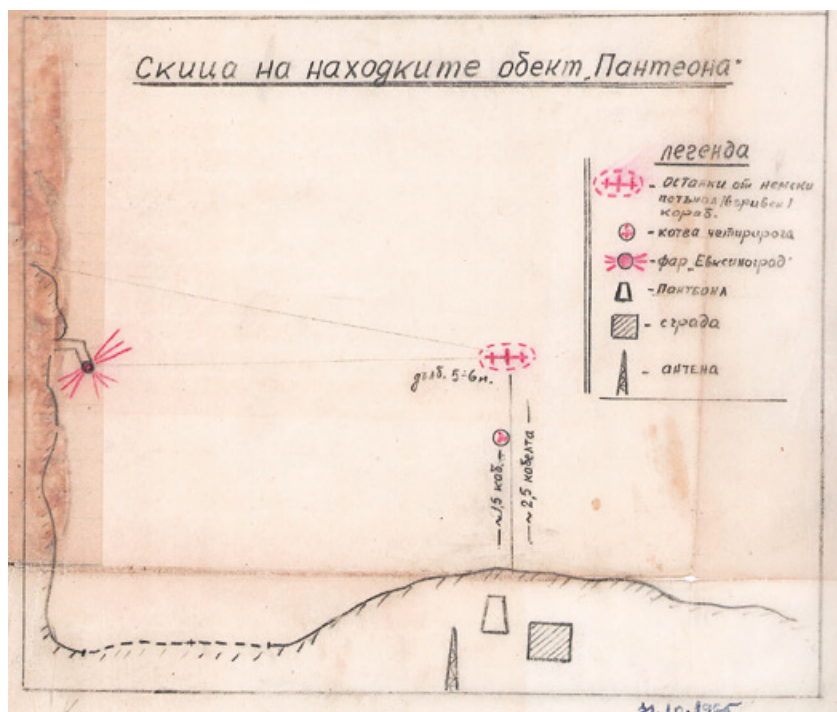

Fig. XI. 6. Underwater finds from the waters in front of the Pantheon in Varna (Scanned images from a journal of underwater explorations of Mako Sheri bank (in front of the Pantheon), Varna, 1965; BMM, HA, IV)

Скица на подводни находки пред Пантеона във Варна (Сканирано изображения от дневник от подводни проучвания на банка Мако Шери (срещу Пантеона), Варна, 1965; BMM, HA, IV)

setting' in the Varna Gulf (*Scanned images of journal entries from underwater explorations of the Mako Sheri Bank (opposite the Pantheon), Varna, 1965; VMM, NA, IV*). The expedition journal on the daily surveys mentions the discovered remains of a sunken German ship, an iron four-armed anchor and a lead stock of a Roman anchor. According to Pr. Peev, during these archaeological campaigns, two lead stocks with a hole for a bolt and a missing keep pin were discovered and removed from the seabed, as well as fragments of ceramics. Currently, a lead stock is listed in the Naval Museum collection, which, with the courtesy of the director Dr. M. Krasteva, is published here for the first time (*fig. XI. 7 – XI. 7a*), as well as photos of a lead stock (*In. No. VMM, 165 – 1965 and inv. No. VMM, 17, 206*), which was found in the water at Mako Sheri Bank (*opposite the Pantheon*). It has the following dimensions:

length, measured along the arc – 80 cm;

maximum width – 9 cm;

diameter of the hole – 3 cm;

weight – 11.6 kg.

This type of lead stock features Type IV B according to the David Haldane classification. It is dated to the middle of the 2nd century BC – end of the 3rd century AD. (*Haldane 1984, 13; Порожанов 2012, 262*).

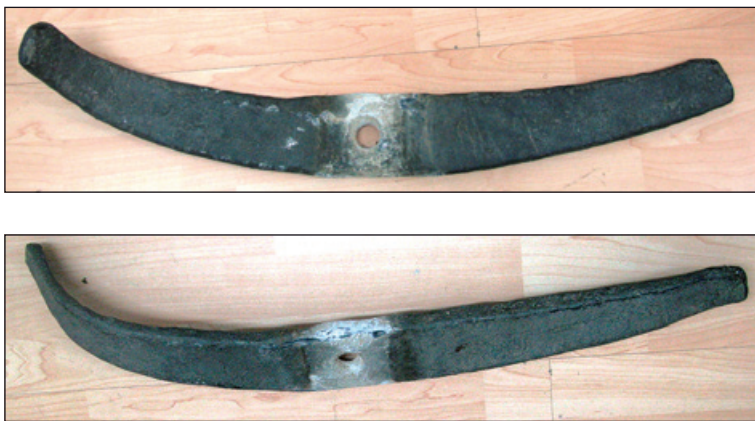

Fig. XI. 7 – 7a. Lead anchor stock discovered at the Mako Sheri bank (inv. No. VMM, 165 – 1965 и инв. № VMM, 17, 206)

Оловен щок открит при банка Мако Шери (Вх. № VMM, 165 – 1965 и инв. № VMM, 17, 206)

The rock bank appears to be promising area for underwater exploration. At least for now, the archaeological material does not allow us to say with confidence that there was a pier/wharf or some kind of temporary ship berth in the area of Mako Sheri, but with the accumulation of data it may turn out that Varna had another port area in the Varna Gulf.

Here, once again, I will use the so-called secondary indicators pointing at the existence of a harbour zone. The vast water area of the gulf, respectively the harbour zone, is described very precisely in an anonymous French portolan from the end of the 16th century (*Todorova 1985, 28*). Translated by Elisaveta Todorova, it literally says the following: '*Varna is a small bay and to the south-west of the cape (Galata) there is a fortress and a city, and this is Varna, and to the north-north-east there is (another) fortress called Kastritsi. And passing around the promontory, you will reach the place where Varna is situated, and you can drop anchor at 2 cables from the inns that are outside the city walls, in front of which you will have to find a bottom from 3 to 5 feet (of depth). Varna has walls and in the middle of the city there is a fortress that looks like a ship and looks very ruined if you come from the outside (that is, from the sea)*'.

The idea that creeps from the text in this portolan is that the harbour zone of Varna, apart from being large, was probably a complex of several places for ships to anchor before they reached their main destination at the main port of the city. This hypothesis is supported also by the Austrian diplomat Wenzel von Brognard who wrote down his impressions of Varna in 1786.

Besides, we should not forget that on the Bulgarian Black Sea coast, the Varna Gulf is the second largest after that of Burgas. It was so in Late Antiquity as well. The distance between the two capes (*Sveti Konstantin and Ilandzhik*) is 3.5 nautical miles. The length of the coastline is 14 km, the maximum depth of the gulf is 18 m, and its approximate area is 20 sq. km.

Unfortunately, the sites available for underwater archaeology today are a limited number, some places being prohibited or very dangerous due to the active ship traffic.

XII THE LATE ANTIQUE FORTRESS OF KASTRITSI AND ITS HARBOUR ZONE

The name and location of the Kastritsi fortress are marked on numerous nautical charts from the 14th to the 18th century in different ways – Kastritsa, Katritsi, Katrichi, Kastrizi, Castro, Kastri, etc. (Плетньов, Стефанова, Вълчев 2007, 112 – 125).

The fortress itself is located on the sea coast, 8 km to the north-east of Varna, on a small cape at the northern end of the Gulf of Varna. South-west of it there is a shallow bay protected from the north-easterly winds (fig. XII.1). At the end of the 19th century, the fortress was known among the local population as the Chatal Tash kalesi, after the name of a large split rock, then located 70 m in the bay. Furthermore, it was evident that the wall blocked a small promontory in the east-west direction known as Sveti Yani,

Fig. XII.1. The Kastritsi fortress / Крепостта Кастрици

which gives the fortress the other name AI – YanI – kalesi. In 1899 Karel Shkorpil visited the fortress and partially described it. He made a plan of the visible sections of the wall and conducted small test digging in front of the gate. At that time, the part of the wall facing east towards the sea had not yet been dredged as it happened during the shore strengthening works in 1903 – 1910; apparently, however, this section of the fortress wall had already almost disappeared, so K. Shkorpil, although debatable on its exact positioning, indicates the approximate configuration of the fortress as well as the location of the port gate.

During the archaeological research carried out since 2004 until now, it was found that a fortress wall with a length of more than 200 m, a height of up to 3 m in places and a thickness of 1.80 m to 2 m has been preserved. It completely encloses **Cape Sveti Yani** in an approximately east-west direction. The wall is built of hewn stone blocks, arranged in regular courses, with pink mortar as a binder. In places, the coating of the joints is clearly visible. In height, the researchers of the fortification have noticed numerous repairs, the courses being levelled with broken bricks and tiles and courses of rubble stones. Along the curtain there are five U-shaped (3/4) tower-bastions with a diameter of approximately 3.5 m (fig. XII. 2).

Fig. XII. 2. The Kastritsi fortress / Крѣпостца Кастрици

The data we have obtained so far show that the fortress was built probably in the 5th century and destroyed in the second decade of the 7th century during the Avaro-Slavic incursions. The two sides of the fortification walls dating from Late Antiquity were faced with dressed quadrae and the space between them filled with emplekton, bound with pink mortar (*small stones, mortar, broken bricks*). The construction of the fortress wall features parts of this antique masonry faced with variously shaped stone quadrae preserved in height, as well as medieval Bulgarian and early Ottoman reconstructions of quarried and roughly shaped stone mixed with remains of the mentioned antique quadrae.

The restoration of the walls, the partitioning of the citadel and the additional construction of the square towers is connected with the entry of Venice and Genoa into the Black Sea in the second half of the 13th and 14th centuries. At that time the port also became distinguishable. The remains of the antique buildings were cleared away to the substructure, and the stones were reused in the building up of the new warehouses and dwellings, with the typical of the Middle Ages dense construction. (*fig. XII.3*). According to the material excavated so far, the fortress was probably captured during the Tatar campaign of Aktav (1399) and gradually abandoned in the first decade of the 15th century. The last coins found are those of Emir Suleiman (1402 – 1410).

However, in the course of the latest excavations carried out by Igor Lazarenko, it was established that the place was inhabited since the Chalcolithic period (5th millennium BC). V. Pletnyov also discovered Hellenistic coins and a burial from the 4th – 2nd century BC. A particularly rare and valuable is the Lysimachus-type gold stater, minted in Callatis (2nd century BC), found during the excavations undertaken in 2012 (Плетньов, Пеев, Лазаренко 2013, 419–421).

It seems that the territory of the future fortress was also used during the Roman period, and this assumption is evidenced by the discovery of individual fragments of Roman red-glazed pottery, as well as by dozens of Roman coins from the 2nd – 3rd centuries (*coins of the emperors Hadrian (117 – 138), Odessos, end of the 2nd – beginning of the 3rd century; Roman*

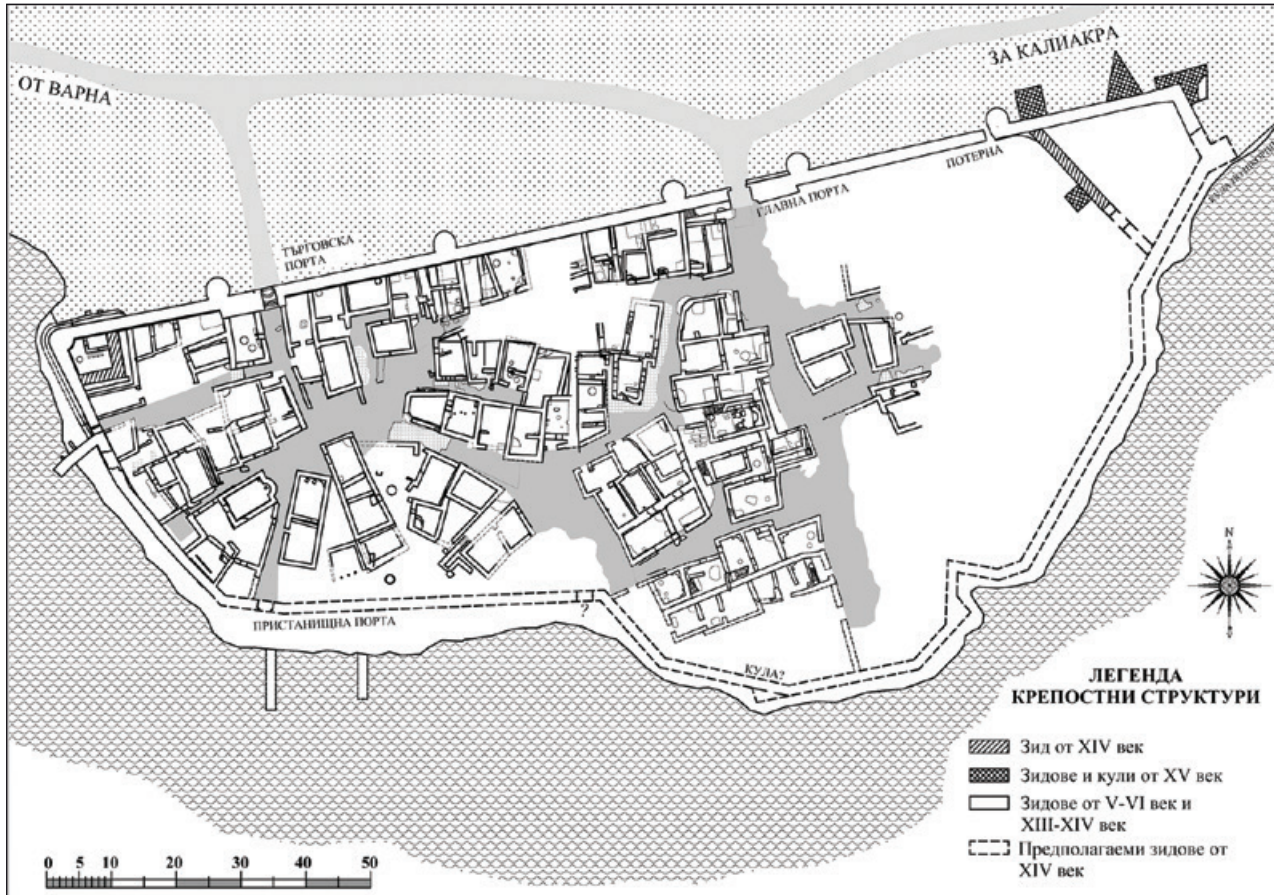

Fig. XII. 3. Plan of the late antique and medieval fortress of Kastriți (after N. Tuleshkov)
 План на късноантичната и средновековна крепост Кастрици (по Н. Тулешков)

(*Republican denarius (1st century)*) Septimius Severus (193–211), Gordian III (238–244), Marcianopolis – Alexander Severus (222–235), antoninianus of Probus (276–282). Found were also coins from the 4th and 5th centuries bearing the images of the emperors Constantine II (314–340), Licinius I (308–324), Constantine I the Great (307–337), Crispus (317–326), Constantius II (324–361), Julian II (355–360), Theodosius I (379–395), Valentinian II (375–392), Arcadius (383–408), Marcian (450–457), Valentinian I (364–375), Valens I (364–378), Theodosius I (379–395), Arcadius (383–408), Honorius (393–423), Theodosius II (408–450).

What has survived from the late antique fortress? Quite naturally, it can be assumed that most of the ancient structures from the period were affected by the medieval construction activity, especially active in the 12th–14th centuries. And yet, in certain sections inside the fortified site, remains from the 6th to 7th century period have been recorded. For example, in 2009, a small square east of a medieval church was uncovered, formed by the streets which met there – two coming from the east, two from the north and one from the south (Плетньов, Кузов, Лазаренко, Пеев 2010, 532–535).

The archaeologists found that the mentioned streets were 1.80 to 2.50 m wide and paved with cobblestones. According to them, the presence of a square and the absence of medieval construction within its outlines explains well why a better-preserved antique building was revealed beneath it. Its northern half was fully excavated. It was divided into two parts, partitioned almost in the middle by a transverse wall, with an entrance between the two rooms in the northern part. The walls of the building were 0.80 m thick, the masonry was of hewn stones bound with yellow sandy clay. They were preserved up to a height of 1 m. In the northern part of the eastern room there was an entrance 1 m wide, leading to the north. Stratigraphically, two floor levels were uncovered inside the building. Six small egg-shaped amphorae with round handles were found lying in a pile on the 'upper' floor of the eastern room, as well as lots of ashes and coins of the emperors Phocas and Heraclius from 614. Two heavily smashed jars and two large spherical amphorae were found in the western room.

Both the entire building, as well as the two partially exposed buildings

to the north, were covered by a 0.50 m thick layer of broken and whole tegulae and imbrices, mixed with yellow clay and pieces of charred beams.

In the following 2010 archaeological season, the researchers of the fortress found out that the medieval constructions were in line with the then available ancient street network (Плетньов, М. Манолова, Пеев, Лазаренко 2011, 471 – 474).

In the same year after a routine clearing of the topsoil layer, the southern half of a two-part building, overlapped by medieval buildings was delineated. The entrance to the building was 1.2 m wide. The floor level was of rammed yellow clay mixed with lots of charcoal and ash, pieces of charred beams, individual late antique coins dating from the end of the 6th century and fragments of amphorae decorated with comb patterns. The entire southern half of the building was destroyed by the later medieval construction.

During the excavations of Kastritsi, a fragment of a marble plate with an incised decoration of Christian motifs was discovered, which deserves attention because of its distinctive appearance (Тенекеджиев 2016а, 173). The plate was found in 2009 in the remains of a late antique building, preserved under the small square of the medieval Kastritsi fortress. Considering the context in which the fragments of the plate were found, it can be assumed that it was secondarily used in the roofing of the building alongside the tiles. The other materials found in the building include coins, whole and fragmented small-sized amphorae and a large number of glass vigil lamps of several types. All mentioned finds are dated to the 4th – 6th centuries. The brief review of similar items shows that the plate from Euxinograd is decorated in a very specific and rare way. The design of production is quite primitive and the relief is most likely the work of a local craftsman, who, perhaps, used as a model a plate produced in some of the leading stone workshops of the empire.

According to A. Minchev, the marble plate suggests the presence near the fortress walls of a Christian temple from Late Antiquity (Минчев 2023, 276), which has not yet been discovered.

The late antique coins from the 6th – 7th centuries found there bear the images of the emperors Justin I (518 – 527), Justinian I (527 – 565), Jus-

tin II (565–578), Tiberius II Constantine (578–582), Maurice Tiberius (582–602), Phocas (602–610), Heraclius (610–641) with issues up to 614.

According to the team of researchers, this dating corresponds to the time of an devastating campaign of Avars and Slavs in the autumn of 614, generally deployed to the north of Haemus (Лазаренко 1998–1999, 150–166; Плетнёв 2008, 64). The analysis of the available numismatic material found on the territory of Odessos and the region, as well as in the cities of Moesia Inferior and Scythia Minor, show a very tragic picture of settlement life. It has been established that the latest coins found in the mentioned settlements belong to Emperor Heraclius himself (Торбатов 2002; Gabriel, Irina 2013, 320–331; Плетнёв 2008, 58–59). The findspots are indicative as well: Sukidava (615/616); Ulmetum (614/615); Halmyris (613/614); Istros (613/614) – (Плетнёв 2008, 62).

Harbour zone of Kastritsi

Kastritsi is the northernmost port in the water area of the Varna Gulf. The harbour basin is located to the west of Sveti Yani, a few metres from the south-western fortress wall (fig. XII. 4). P. Peev opines that this port is the only one in the gulf that is perfectly protected from the north-easterly winds, unlike Varna and the ports on the southern coast (Karantinata and Galata; Peev 2008, 273).

Wenzel Edler von Brognard wrote in August 1786 that 3 miles to the north of Varna there was a village called Soganlu with a large and convenient bay for large commercial and military ships (Ников 1932, 18).

According to Shkorpil's sketch-plan, in the 19th century the cliff shore was about 7–9 m wide only in the section of the pier in front of the fortress wall. On both sides it even narrowed to about 2–3 m. K. Tuleshkov writes about a pier which occupied the area between the barrier wall and the rocky coastline narrowing to the north (Тулешков 2019). Probably in front of the port gate there were two or more wooden piers for mooring and loading and unloading the ships, which had to wait for their turn at an internal raid in the bay to the south of the gate. To the east, the pier abutted the suggested triangular tower, in front of which again hypothetically there should also have

*Fig. XII. 4. The bay in front of the Kastritsi fortress
Залив пред крепостта Кастрици*

been a second gate connecting the western end of the city with the port. It is possible that there was also a stone structure built on the pier. Of course, if this pier ever existed, it would have been smashed over the centuries and washed away by the waves.

M. Lazarov published a photo of a stone anchor fragment with a secondarily incised cross, reused as a tombstone in the nearby fortress. The anchor seems to have had a single hole, so its being used in the Pre-Roman period by a resident of a nearby antique settlement can rightly be assumed (Лазаров 2009; *fig. XII. 5*).

On October 20, 1963, Ivan Kazakov, director of the Naval Museum, conducted a one-day re-

*Fig. XII. 5. Stone anchor fragment with a
secondary cut cross (after Lazarov, 2009)
Фрагмент от каменна котва с вторично
врязан кръст (по Лазаров 2009)*

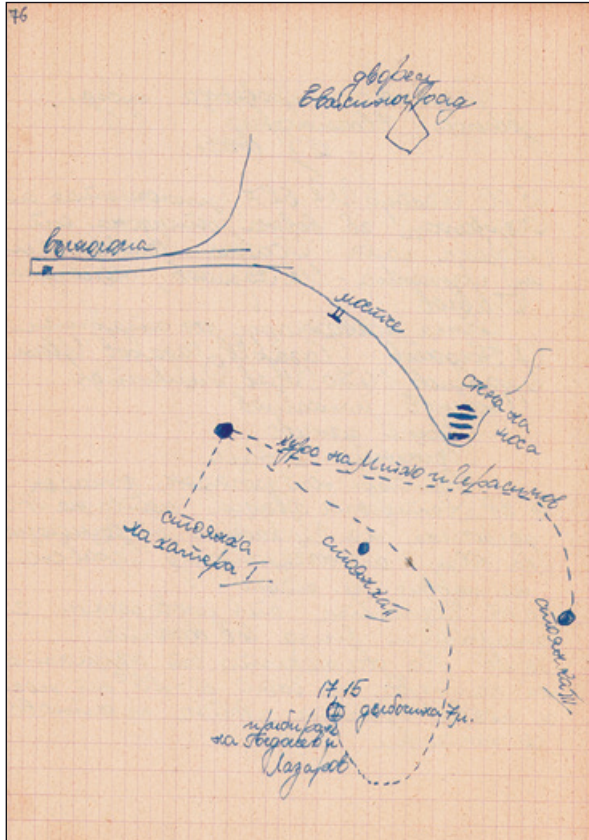

Fig. XII. 6. Drawing of the underwater survey area around the Euxinograd residence (entries from the journal of the underwater surveys in Euxinograd, 1963, ВММ, НА, IV, 1)

Скица на района на подводни огледи около резиденция Евксиноград (записи в дневник от подводни проучвания през Евксиноград, 1963 г., ВММ, НА, IV, 1)

search expedition in the bay between Cape Sveti Dimitar (St. Demetrius) and Cape Sveti Georgi (Траянов 2020). The survey team was equipped with a boat provided by the Navy Hydrographic Service. The surveys were conducted with the use of compass on northeast – southwest profiles, parallel to the coast. One of the participants in the research, T. Trayanov, reported that numerous fragments of amphorae and a marble frieze measuring 20 x 20 x 30 cm were found.

Unfortunately, the expedition's journal, which is now kept in the archives of the Naval Museum in Varna, does not contain information about the finds (journal entries from underwater explorations in Euxinograd, 1963, ВММ, НА, IV, 1). A sketch of the underwater survey area is attached in it (fig. XII. 6). Divers reported about a flat sandy bottom in places with single stones and rocks. The observations took place at a depth of up to 6 m.

*Fig. XII. 7. One-holed stone anchor, 2024
Каменна котва с един отвор – 2024 г.*

According to Damyan Damyanov, during the construction of the building in front of the current government residence, assemblages of amphorae from Late Antiquity and the Middle Ages were recorded. Nowadays the medieval harbour, or at least a large part of it, does not exist, as it was filled up during the construction of the artificial beach to the west of Cape Sveti Yani. Subsequently, the deposition of sand on the bottom of the bay began since the 1970s, after the construction of the breakwater. Because of the anthropogenic intervention, there is a change in the course of the Euxinograd alluvial flow and according to the observations of the team of archaeologists studying the fortress, the beach grows every year by about a metre (Пеев 2008, 273).

The deceased scientific director of the Kastritsi excavations, V. Pletnyov, believed that there could be anchors, coins, and amphorae under the thick layer of accumulated sand, but their discovery is now almost impossible.

*Fig. XII. 8. Iron four-armed anchor
Желязна четирирога котва*

The hypothesis of V. Pletnyov about the presence of finds under the water was confirmed during diving training of employees of the National Guard. The earliest object they discovered is a stone one-holed anchor found 6 m to the south-east of the modern quay in the bay at the fortress (*fig. XII. 7*). The anchor weighs more than 150 kg. It is 64 cm high, 65 cm wide in places and of 25 cm maximum thickness of the stone. The diameter of the hole is 10 cm. Judging by the shape and the rather rough and at the same time heavy block, I can assume that the anchor can be dated to the beginning of 1st millennium BC. Chronologically, the next find is an iron four-armed anchor dated to the 17th – 18th centuries (*fig. XII. 8*). It evidences the functioning of the bay in the Late Middle Ages, too.

XIII THE LATE ANTIQUE FORTRESS NEAR THE ALADZHA MONASTERY

The late antique fortress is located in the Harman Yeri site, on a nameless flat-topped highland of an elevation of 260.4 m. The fortress is about 300 m to the north-east in a straight line from the Aladzha Monastery. It was built on the very plateau above the monastery (fig. XIV. 1).

The site has been known since the end of the 19th century, but until the beginning of the 21st century, it was not studied archaeologically. Describing the Aladzha cave monastery, the Shkorpil brothers mention that the foundations of an *'ancient four-sided fortification in which the monastery inhabitants defended themselves'* were still visible on the rocks above it. According to a legend, the 'Rome Pope' (*Imri Pop, Rim Papa*) lived in the fortress. Once a year he would wake up, go out into the surrounding areas and ask the first person he would meet: *'Is there still a stick for riding a horse in Hachuka, are the cows still calving and are the women giving birth?'* When the person answered that all this was happening, the Pop would say: *'There is time yet.'* Then he would close his eyes and get lost again. This he would do until one day the beautiful Hachuka forest was uprooted.' (Шкорпил 1921, 71 – 72).

Already at the beginning of the 20th century, K. Shkorpil sounded the alarm about the practice the natives of the nearby village of Kestrich (*today Vinitsa residential district of Varna*) to constantly remove stones from the fortress walls.

The fieldwalking survey carried out in 1995 under the project on composing the Archaeological Map of Bulgaria yielded additional information about the fortress. In the summer of 2001, under the scientific direction of Alexander Minchev and Igor Lazarenko, excavations were carried out on a limited-scale. The reason for their undertaking was the repeated looters'

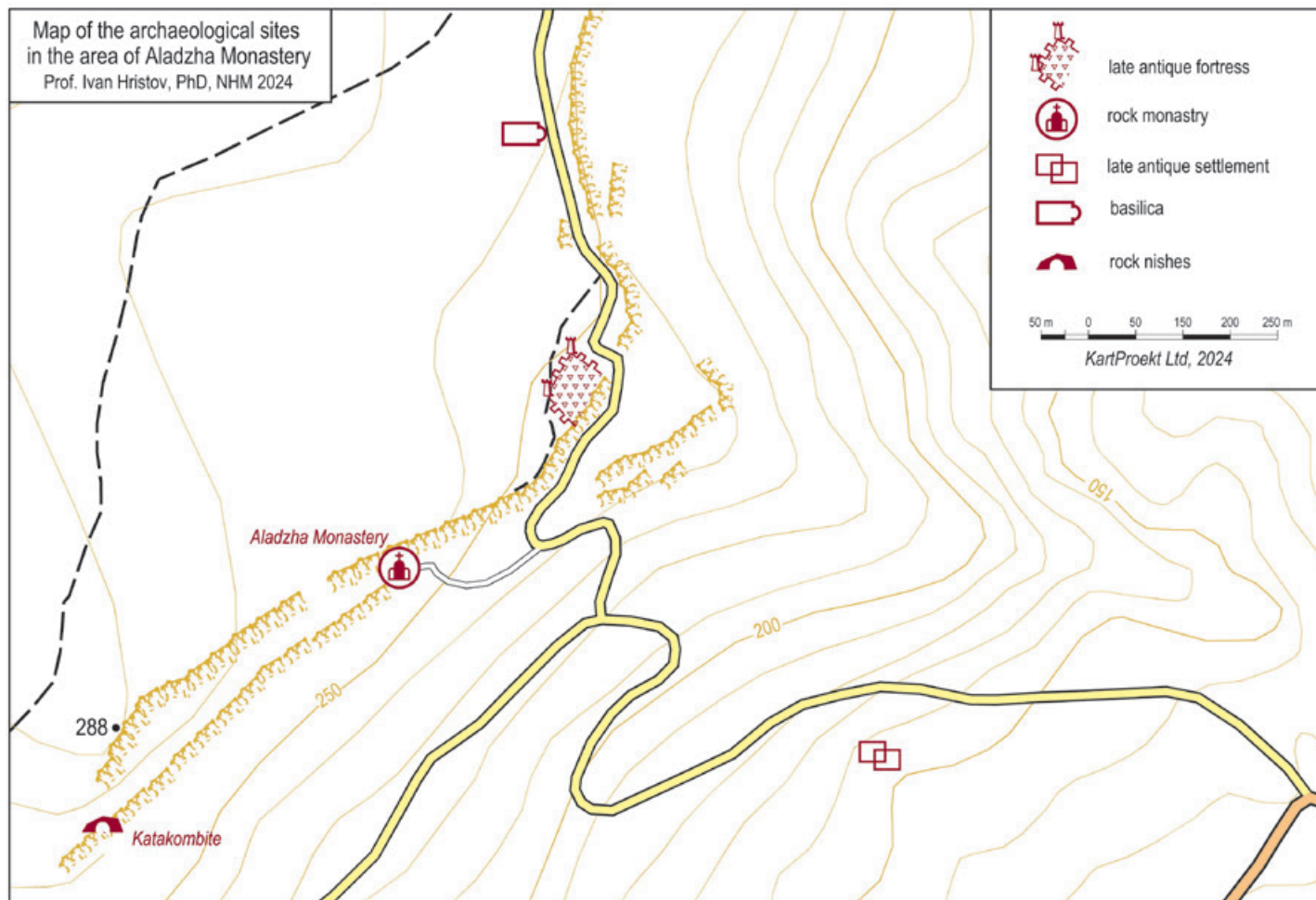

Fig. XIII.1. Plan of the late antique fortress in the Harman Yeri locality
План на късноантичната крепост в м. Харман ери

raids, during which pits of different sizes were dug out in many places. According to Igor Lazarenko, some of the pits caused serious destruction along the route of the fortress walls, others damaged the buildings inside the fortress. The purpose of the excavations was to clarify the chronology of the fortress, the cultural contexts, the method of construction and the dimensions of the fortress walls, the possible connection with the cave monastery and the extent of destruction caused until then, by trial trenching in five different places.

Thanks mainly to field observations, it was established that the fortress had the shape of an irregular rectangle, its longer side north-south orientated. The eastern and western walls were each 40 m long, and the northern one was 50 m long. No traces of a fortification were recorded in the south, this absence being explained by the fact that right there the southern edge of the plateau was steep and high. According to the archaeologists, the northern wall was the best preserved. At its two corners there were towers, the shape of which was not distinguishable on the surface. People who visited the site in 2000 say that there was an excavated pit near the north-eastern tower, where pieces of clay water pipes were visible. No traces were recorded evidencing the use of crushed bricks in the mortar, neither the use of bricks in the construction of the fortress wall or in the construction of the fortification. Apparently, only stones were used in the masonry as the area around abounds in them.

In 2002, the not quite clear outlines of remains of at least five buildings were identified in the interior of the fortress. Their walls, preserved at different insignificant heights, were hardly observable above the modern terrain. Pits of various sizes were seen in most buildings, the walls of which being damaged by some of the pits. Judging by the fragments of construction ceramics found on the surface, it became clear that tiles – tegulae and imbrices – were used in the roofing of the buildings.

During the field surveys, the remains of a late antique settlement were discovered about 500 m to the south-east of the fortress in the catchment area, which has remained a water supplying zone to this day.

Trial trench No. 1. After the removal of the upper about 0.20 m thick soil layer, a stone accumulation was discovered, which was formed due to the collapse of the walls of the building. The researchers of the site found among the stones fragments of early Byzantine household ceramics, including amphorae with comb decoration, as well as fragments of glassware. During the digs in the trial trench, a room was outlined, with walls preserved at a height of 0.60 m, built directly on the sterile yellow soil of the terrain. Natural slab stones of irregular shape bound with mud were used in the wall masonry, of which two to six courses had been preserved. A hearth with a thick layer of ash was recorded in the southern part of the room, and many fragments of domestic pottery were found near it. On the western wall, immediately next to the south-western corner of the room, there was an entrance 0.80 m wide. The width of the walls measured 0.60 – 0.65 m. The work in trial trench No. 1 allowed the following dimensions of the building to be determined: length of the eastern wall – 10.40 m, of the western wall – 10.30 m and of the southern wall – 5 m.

Trial trench No 2 was excavated to the north of first trial trench, where the northern wall was supposed to be. Unfortunately, it turned out that it had not been preserved, being most likely destroyed in the past during quarrying, as the terrain slopes to the north and there the wall was seen on the surface. Numerous fragments of roof tiles and iron nails from the roof structure were found near the supposed route of the wall. The floor of the room was of rammed yellow earth, with no traces of a flooring. The following more important artefacts were found on the floor and among the stones of the collapsed walls, namely an excellently preserved bronze censer from the 5th or 6th century (*fig. XIV. 2*), the bow of a late antique iron fibula, an iron square buckle, a single bronze wire earring, a black stone spindle whorl, two five-nummi coins of Justin II, an iron chest or cabinet fastener, and an iron angle bracket. In addition to them, fragments of glass cups, window panes, various ceramic vessels – amphorae, pithoi, pots, pot lids, lamps, as well as a fragment of an Asia Minor red-slipped pot were found in the room. In fact, these finds give the clearest idea of the time when the fortification was used – the 6th century.

*Fig. XIII. 2 -3. Detail of the fortress wall (photos Ig. Lazarenko)
 Детайл от крепостната стена (снимки Иг. Лазаренко)*

Trial trench No 3 was positioned 21 m from the western wall of the room excavated in the first two trenches. By digging this trench, the researchers of the site set themselves the goal of following the course of an outer western wall of the same or a second building which appeared above the surface. During the clearing of the top soil, numerous fragments of roof tiles were recorded immediately under the humus. The wall turned out to be 0.80 m wide with a preserved length of 18.80 m. The structure had survived at a height between 0.60 and 0.20 m. It was built of roughly hewn stones, some of which measured 0.60 – 0,70 m of length and 0.30 – 0.40 m of width. Apart

from the fragments of tegulae and, more rarely, of imbrices, no other finds were recorded.

Trial trench No. 4 was excavated within the presumed north-western tower. The purpose of the team was to determine the thickness of the wall, the method of construction and possibly the shape of the tower. The width of the unearthened, preserved part of the wall was 3.50 m, which suggests that its original width had been about 3.60 – 4 m. Igor Lazarenko hypothesizes that the structure in the specified corner of the fortification was not a tower but possibly a bastion.

Trial trench No 5, the fifth and last trial excavation measuring 5 x 1 m was located 4.30 m to the west of the outer wall of the room in trenches Nos. 1 and 2, in order to trace a wall in a north-south direction visible above the surface. It was 0.60 m wide and could be traced to a length of up to 4.60 m. Its preserved height was 0.40 m. The wall was built in the same way as the walls of room No. 1, i.e. of small limestone slabs bound with mud.

After the excavations were completed, Igor Lazarenko offered several preliminary conclusions about the nature of the site, which, with his permission, I publish for the first time in this book.

According to him, the archaeological site is single-layered. It represents a late antique fortress in which there was at least one civilian residential building of a rectangular shape. Its approximate dimensions – 40 m x 50 m make its total protected area about two decares. This applies also to the small fortifications located along the Black Sea coastal road, which during Late Antiquity performed mainly military and police functions. Probably, in case of need, the population of the neighbouring small settlements, such as were found nearby, sought refuge there. The fortress was erected on a very strategic height, which apparently had a visual connection with the large late antique fortresses above the village of Kranevo and at Cape Kaliakra, and the observation to the south-east, without the current dense forests, could have reached unhindered to Varna (*ancient Odessos*). According to Al. Minchev, a small church was built inside the fortress, and indirect proof of this is the discovered bronze censor (Минчев 2023, 276).

In the studied parts of buildings, no repairs or secondary changes of the plan are evident. There are also no traces of fires, which, together with the few and generally insignificant finds of quality and value, suggests that it was not captured, but deliberately abandoned. The ceramic shards and coins refer exclusively to Late Antiquity, with those from the 6th century predominating.

Igor Lazarenko believes that the final abandonment of the fortress most likely happened sometime towards the end of the 6th century during one of the successive Avar incursions in the region. Its inhabitants evidently left the fortress, taking with them most of their most valuable possessions. Perhaps, having looted the rest, the Avars partially damaged the fortress, after which it began to crumble due to the time only, and finally our ancestors and contemporaries 'contributed' to its complete destruction.

There are no reliable data on the connection of the fortress with the inhabitants of the early Christian cave chambers (*so-called catacombs*) located to the west of the Aladzha Monastery, although such connection would be quite natural. A. Minchev mentions that a basilica was located near the fortress, 0.5 km to the north-east of the rocky Aladzha Monastery (Минчев 2023, 273). According to him, it is a three-nave, triple-apsed church with a narthex. It was probably part of a complex with the fortress and the so-called 'catacombs', recesses hewn into the rock to the south of the cave monastery, which is known to have been used in the 6th century as well. By the way, a wide

*Fig. XIII. 4. Bronze censer from the fortress in the Harman Yeri locality (photo by Al Minchev)
Бронзова кадилница от крепостта в м. Хараман ери (снимка Ал Минчев)*

opening in the rock led from the third level of the catacombs to the plateau. Judging by some finds (*fragments of ceramic ware, a glass cup, chains for a polycandelon; coins from the time of Emperor Justinian*), the catacombs themselves were used in the 4th – 6th century period (Атанасов, Чешмеджиев 1990, 136).

It is accepted that in the current state of research on the cave monasteries in the northeastern Bulgarian lands, the ‘catacombs’ near the Aladzha Monastery are the only caves with indisputable evidences of life from the early Byzantine period. G. Atanasov and D. Cheshmedzhiev launch two hypotheses explaining the origin of the caves. The first hypothesis is that they were the work of early Christians from Odessos, who sought a safe haven in this secluded area during the persecution against them in the 2nd – 4th centuries. Later, with the triumph of Christianity in the 5th – 6th centuries, a large basilica was built not far away.

The second possibility is that the ‘catacombs’ were hewn into the rock simultaneously with the basilica in the 5th – 6th centuries as auxiliary religious premises (Атанасов, Чешмеджиев 1990, 137).

As to the temple itself, the Shkorpil brothers write the following: ‘*Remains of an ancient church, which has not yet been excavated, are seen in the meadow; apparently it had three altars. A more charming picture is revealed from the meadow than from the monastery. With a teary eye, we look at the town of Balchik and the nearby coast of Dobrudzha as far as the Gelareto Cape... To the south-west we can see the end of the Balkans with Cape Emine, and when the weather is clear we can see the mountains to the south of the Burgas Gulf.*’ (Шкорпил 1921, 71 – 72).

XIV

KOKODIVA ANTIQUE SETTLEMENT NEAR CAPE KAVAKLAR, NORTH OF VARNA

The *Kokodiva* site is located about 10 kilometres to the north-east of Varna and is now part of the St. Constantine and Elena Resort Complex. (fig. XIV.1) Alexander Minchev describes the site as an extensive sloping terrace that descends towards the coast in an east-west direction and ends with a promontory slightly protruding into the sea (Минчев 1985, 11 – 14). To the west, the locality is bounded by the elevation called Molla, and to the north by the high plateau Dyus Gyurgenlik (*the flat place with elms*). Its southern boundary is a narrow valley with a raging creek, the upper part of which bears the name Buruk Dere, and the lower one, closer to the sea is called Kokodiva Dere (*the Kokodiva Creek*). Beyond the valley, on the high ground, is the Kavaklar locality (*the Poplars*). Its low coastal part was known in the past as Kokodiva Kumu (*the sands of Kokodiva*); the people of Varna now call it the Sanatorium, because until recently a children's sanatorium for patients with bone and joint tuberculosis was situated there.

Again the Shkorpil brothers were the first to mention the settlement (Шкорпил 1907, 28.) They wrote verbatim the following: 'An old settlement called Kokodiva is located by the sea between the monasteries of Aladzha and of Sveti Kostadin (St. Constantine). Bricks, coins, large pots, foundations of buildings, marble stones, etc. are found in the settlement. According to the coins that have been found there, it will be understood in which times the town existed. Apparently, it was inhabited in **Thracian, Roman, Byzantine and Old Bulgarian times.**'

Kokodiva was inhabited as early as the **Chalcolithic**. There is also a Chalcolithic necropolis at this place and A. Minchev believes that the set-

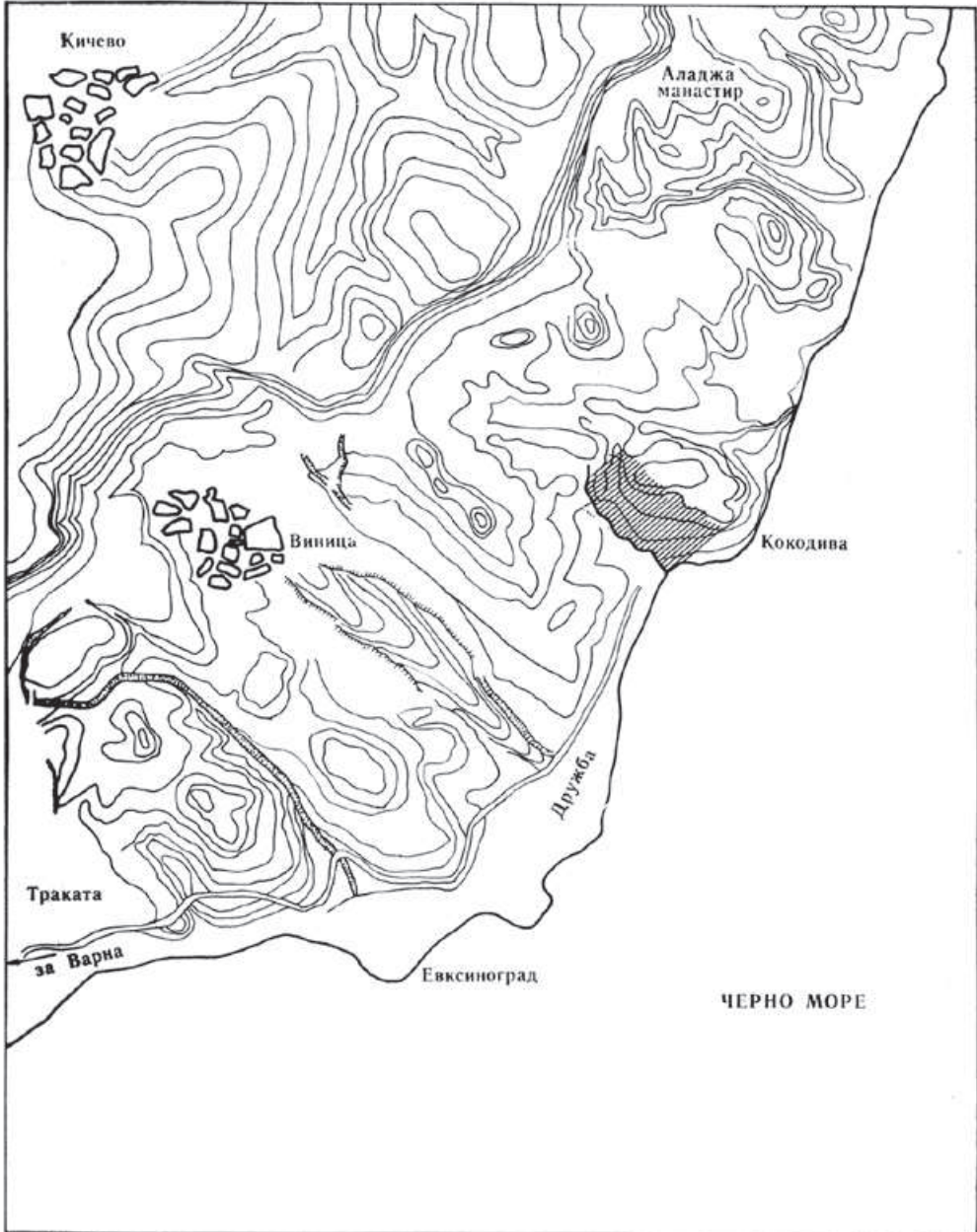

Fig. XIV.1. Location plan of the ancient settlement of Kokodiva near Varna (after Al. Minchev)
 План на разположението на древното селище Кокодива до гр. Варна (по Ал Минчев)

tlement associated with the necropolis should be looked for nearby. It seems that a Thracian settlement from the pre-Roman period also existed in Kokodiva. During field walking, among the numerous ceramics from the Roman and early Byzantine periods collected there, several fragments of Thracian pottery from the early Iron Age were also found. Fragmented ceramics from the Late Bronze or Early Iron Age were uncovered during excavation works undertaken in the same area. It seems that the settlement grew in the 2nd–4th century period. Several lamps dated to the 2nd–3rd centuries, coins bearing the images of Emperor Caracalla with Julia Domna and of Emperor Alexander Severus originate from the site. The ‘marble stones’ mentioned by the Shkorpil brothers might also be attributed to the same period. A marble votive tablet of Heracles was also found in Kokodiva, and a small cemetery was located at the beach strip in the Sanatorium locality. Here in 1973–1977 Al. Minchev conducted excavations.

The necropolis was used from the 2nd century onwards. Towards the end of the 5th or the beginning of the 6th century, the necropolis was abandoned, judging by the brick firing kiln dated with a coin of Justin I (518–527) excavated at its northern end. **It seems that during the 4th–6th centuries the settlement at Kokodiva flourished**, as most of the ceramics found on the surface date from that time. The same picture emerged during the construction of the new road to the Aladzha Monastery, when the foundations of the settlement’s buildings were partially damaged. The large number of pithoi, some of them containing remains of charred wheat, suggest that agriculture was one of the main occupations of its inhabitants.

The name of the area where the settlement is located is Kokodiva. According to A. Minchev, it is a Thracian name. This hypothesis of his is connected with the meaning of the second word in the compound noun – Diva (*Deva*), which means city, settlement, fortress. For the reliable interpretation of its first component word, Coco, we are helped by an inscription on the votive tablet of Heracles, which I mentioned. The dedicator bears the name Κωκκους (*Kookus*), a very rare Thracian name (*Dečev* 1957, 538). In D. Dechev’s opinion, it is a parallel form of the name Sosa, kokkoc; in our country, apart from Kokodiva, it is recorded just once more – in the Latin

form Cocus on a votive tablet of the Thracian horseman from the sanctuary at Glava Panega. It can be assumed that the occurrence of this rare name in the settlement was connected with the name of one of its founders and therefore it was handed down to the generations to come by tradition. If we accept this a priori, then the decipherment of the name Kokodiva (*Kokodeva*) will be 'Kokus's town' or 'Kokus's fortress' after the name of its actual or mythical founder.

Proposed harbour zone

First A. Minchev writes that the beach next to the settlement is convenient for berthing. Cape Kavaklar is steep, but since the area here is prone to landslides (*the last major landslide occurred in 1942*), it is very possible that in ancient times it continued more gently into the sea (*Минчев 1985, 11 – 12*). Indeed, the cape offers a very good protection against the northerly winds. It forms a small bay convenient for docking similar by its size and suitability to the bays at the capes of Cherni Nos (*Kanarata*) and Ilandzhik.

Nearby to the south is the so-called Chingene Liman. According to T. Trifonov, the name is present on the English nautical chart #2285. No underwater surveys have been conducted. Today, they are almost impossible and pointless considering the breakwaters and the changed coastline (*Трифонов 2003, 104 – 105*). The coast in the described area is of the so-called technogenic type with all the negative manifestations affecting the underwater terrain as well.

XV GERANIA? ARCHAEOLOGICAL SITES IN THE LAND OF THE VILLAGE OF KRANEVO. KRANEVO – A QUADRIBURGIUM

Gerania of Antiquity is a known place with an approximate location. It is also mentioned by Pliny the Elder as an oppidum (*urban centre*) similar to the fortification at the mouth of the Kamchia River. As Gerania occupies the last place in the list of the oppida, citing them from north to south, it follows that it was situated very near the mouth of the river Zyras. **The Zyras River itself is today identified with the Batova River** in Dobrudzha (*Янакиева 2009, 70–71*). The only record of this hydronym is found in Pliny the Elder: ‘Nunc habet Dionysopolim Crunon antea dictum, adluit Zyras amnis’ (*Plin. NH 4, 44*). It is on the basis of Pliny’s arrangement of the geographical sites along the Black Sea coast, in which the Greek colonies are correctly listed from north to south, that the river was identified with today’s Batova River. The hydronym was defined as Thracian by V. Tomaschek, who associated it with the Armenian word džur, meaning water (*Tomaschek 1894, 2; 98*). The Thracian origin of the hydronym is also accepted by D. Dechev, who assigns Zyras to the Thracian linguistic remnants (*Detscew 1957, 196*).

It is worth noting that the Zyras River appears as a regional boundary, since in the quoted passage Pliny the Elder deals only with the coast of Dobrudzha, from Istropolis (*Histria*) to Dionysopolis-Krounoi and Gerania; he does not mention Odessus, which he will speak about in another paragraph.

Rado Vulpe identifies Gerania with the present village of Kranevo, which is situated in an area dotted with Greco-Roman vestiges and whose name, whether in the modern Bulgarian form Kranevo or the Turkish form

Ekrene, is only a derivative of Gerania after passing through the medieval variant Cranea (*Vulpe 1943, 14 – 29*). According to the Romanian historian, Gerania, which was located on the present site of Kranevo, belonged to the territory of Dionysopolis and therefore to the province of Scythia.

In the Middle Ages, again according to Vulpe, the Byzantines built two fortifications by the Zyras River, the remains of which are still preserved in the vicinity of the village of Osenovo (*previously Dishpudak*) and on the high hill just above the modern village of Kranevo. In Byzantine sources, Vulpe says, the first of these fortresses was called Gerania, the second one Cranea. A hypothesis has been proposed that the two names are related to the ancient prototype Gerania: the first by written re-creation, the second by natural alteration, Cranea being the corrupted form of Gerania. (*Vulpe 1970, 33 – 46*).

In the more recent scholarly literature, Gerania, albeit with some conventionality, is rather associated with the land of the village of Kranevo and the discovered and partially explored antiquities near the seashore. The settlement and the fortification are recognised rather as belonging to the territory of the province of Moesia Secunda than to Scythia (*Ivanova 2012, 130 – 131*). Several interesting ancient monuments originate from the area of the village of Kranevo.

The first monument is a relief of Artemis and Apollo with a dedicatory inscription dated to the period from the 1st century BC to the 1st century AD. (*Шаранков 2024, 158*). The monument is housed today in the Istanbul Museum. Another grave stone with an image of a Thracian horseman and a partially preserved inscription from the 2nd century is now in the Varna Museum (*Шаранков 2024, 183*). Again from the Kranevo village land originates a late antique inscription first mentioned by V. Beshevliev, but unfortunately lost meanwhile (*Beshevliev 1964, 56 – 57*). Since he did not complete its reading, N. Sharankov assumes that the text is obviously a quote from Psalm 120 and should be completed like this:

D(o)m(i)n(u)s custodia[t introi]-
tum tu<u>m et [exitum]
tuum. Ame[n]

'May the Lord guard your going in and your going out. Amen.'

It is noteworthy that N. Sharankov adduces as the best parallel an inscription on a block from the upper frame of a church door at Bulla Regia in North Africa, containing a slightly longer quotation from the same psalm, even with the same spelling error in part of the quote (Шаранков 2024, 185).

It is assumed that the epigraphic monument was from the upper frame of a church door considering the text of the inscription and the shape and dimensions of the stone (Шаранков 2024, 184). The inscription is written on a limestone block on which three relief crosses stand out, occupying the entire height of the block, decorating the left side, the middle and the right side of the front surface (*according to the drawing, the right cross appears to be broken/obliterated*). The inscription is positioned in the spaces between the crosses. It is dated according to the paleographic study to the second half of the 4th – 5th centuries AD. (fig. XV. 1)

Fig. XV.1. Late antique inscription from the land of the village of Kranevo (V. Beshevliev)
Късноантичен надпис от землището на с. Кранево (В. Бешевлиев)

Quadriburgium

The first archaeological site, which successfully fits into the considered issue about the eastern coastal periphery of the province of Moesia Secunda, is located about 1 km to the south-east of the village of Kranevo, in the yard of the former Pioneer camp (fig. XV. 2). Today it stands about 800 m to the south of the mouth of the Batova River, the bed of which has changed over the centuries. The archaeological research here was carried out on a small area. The results obtained are commented in an article and briefly in the Archaeological Discoveries and Excavations series but mainly in the field journal of the archaeologist R. Boshnakov (Бошнаков 1977, 90).

*Fig. XV.2. Map of the location of a late antique quadriburgium in the land of Kranevo
Карта на разположението на късноантичен квадрибургийум в землището на с. Кранево*

The first excavations were undertaken in 1951 by G. Toncheva and her team (Toncheva 1953, 81 – 87). She excavated the south-western round tower and part of the western wall of a late antique fortress. According to her records, the tower was seven-walled from the outside, and round from the inside (Toncheva 1964, 29). Lamp moulds dating mainly to the 6th century were found inside the said round tower. Toncheva writes that part of the northern side and the eastern side of the fortification continued into the sea, which had swallowed up a large segment of the land.

In 1976, R. Boshnakov proceeded with the excavations prompted by the construction activities undertaken in the yard of the pioneer camp, which was opened at that time. The expedition journal now kept in the NAIM with BAS archive makes it clear that the studies were carried out in three sectors:

- I. A late antique fortress wall
- II. A late antique building defined by the researcher as ‘public’
- III. Medieval buildings.

The fortress wall, as the preserved archival photos evidence, had a face built of rusticated stone quadrae. It was 2.60 m thick (fig. XV. 3 – 3a).

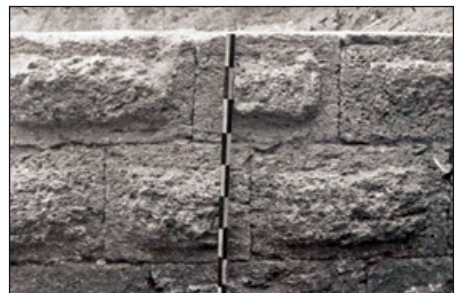

Fig. XV.3 – 3a. Detail of the wall of a late antique fortification in the land of the Kranevo village (R. Boshnakov archive)

Детайл от крепостната стена на късноантично укрепление в землището на с. Кранево (архив Р. Бошнаков)

The masonry technique of the uncovered parts of the building was *opus empletum* with five belts of brick courses. The wall of this building was impressively wide – 2.45 m. A part of it, 15 m long, was unearthed (fig. XV. 4– XV. 5).

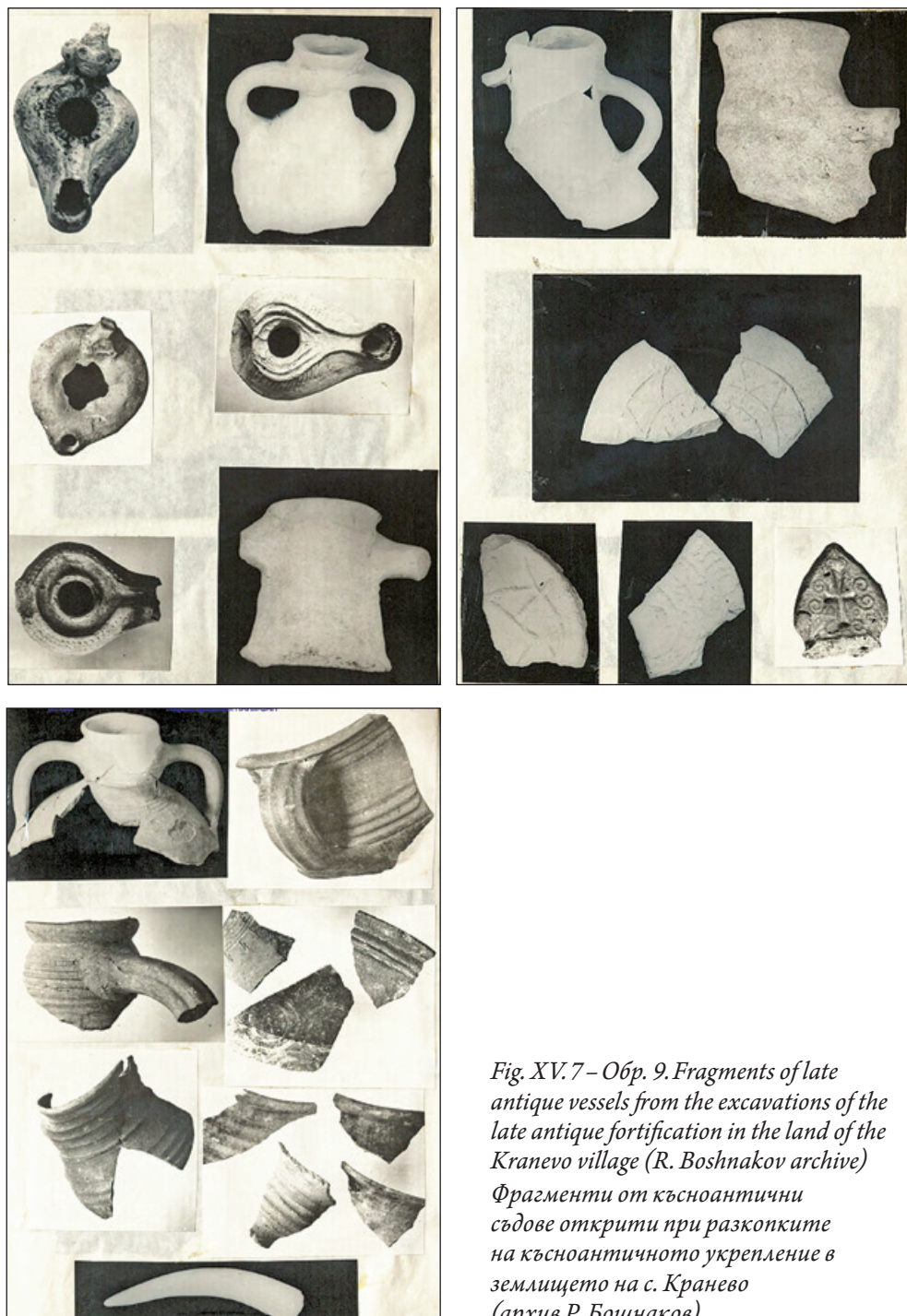
Another building with masonry of broken stones bounded with mud was discovered at a depth of 1.20 m. It had a separate entrance 70 cm wide and a stone threshold. The structure

had survived up to 60 cm of height (fig. XV. 6). An abundant amount of late antique fragmented pottery and

Fig. XV. 4–6. Building foundations of the late antique fortification in the land of the Kranevo village (R. Boshnakov archive)

Основи на късноантични сгради от късноантичното укрепление в землището на с. Кранево (архив Р. Бошнаков)

*Fig. XV.7 – Обр. 9. Fragments of late antique vessels from the excavations of the late antique fortification in the land of the Kranevo village (R. Boshnakov archive)
Фрагменти от късноантични съдове открити при разкопките на късноантичното укрепление в землището на с. Кранево (архив Р. Бошнаков)*

building ceramics was found (*fig. XV. 7–9*). One whole building and two separate parts of two buildings belonging to a medieval settlement were excavated, as well as a large amount of related fragmented household ceramics characteristic of the 13th–14th century period (*Йомов 1997–1999, 155–161*). The buildings were arranged in a chain in a north-south direction. K. Boshnakov explicitly writes that the foundations of these rooms were recorded at a shallow depth of up to 20 cm; they were laid on the destroyed foundations of the late antique fortress wall. The thickness of the walls was 60 cm. The one fully explored medieval room had dimensions of 4.60/2.70 m. It is noteworthy that medieval pottery shards are still found today in the extreme north-eastern corner of the walled private property that inherited the former pioneer camp. The localisation of the fortification remains and the approximate location of the 20th century excavations was carried out in the winter of 2024 based on preserved photos of buildings in front of which the structures were located. The map of the archaeological sites in the land of the village of Kranevo provides a relatively accurate localisation of the site/sites for the first time.

Here is the place to propose the hypothesis that the end of the late antique fortified settlement near the village of Kranevo probably occurred during the powerful natural cataclysm described in the sources. As Theophanes the Confessor writes in his *Chronography* in 544, the Black Sea ‘has flooded Thracia up to 4 miles and covered it in the regions of Odessus, Dionysopolis and Aphrodision. And many were drowned in the waters’ (*GIBI, 2, 1960, 239*). According to the geologists Y. Evlogiev and D. Evstatiev, the high wave that was formed as a result could have penetrated thus far into the land (*up to 6 km*) only via the Varna Liman and the Batova river valley (*Евлогиев, Евстатиев 2016, 23*).

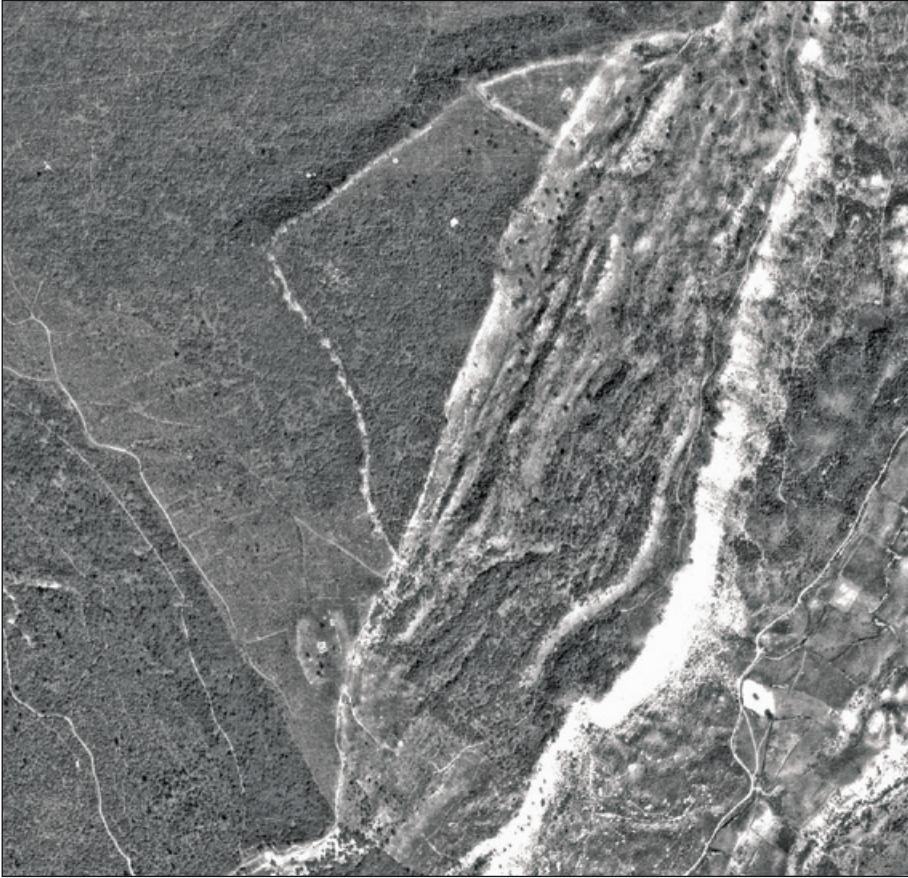
The second fortress near the village of Kranevo is on a hill situated above the sea shore in the most north-eastern outcrop of the Franga Plateau and is 24 km to the north of Varna. It is located about 1 km to the south of the mentioned village on the difficult-to-access hill called Kaleto and well away from the old road from Varna to Balchik (*fig. XV. 10–10a*). A successful description of the Kranevsko Kale site was published by Ivan Sotirov (*Сотиров 1993, 169–187*). The fortification covers a freestanding hill with steep slopes, overhanging the sea and the Batovo river valley, connected in

*Fig. XV.10. The Kaleto Mount Fortress on a 1947 aerial photograph
(Military Geographical Service archive)*

*Крепостта на връх Калето върху въздушна снимка от 1947 г.
(архив на Военно географска служба)*

its southern part by a lower, narrow and elongated neck to the massif of the Franga Plateau. Its highest part, with an average altitude of 250 m, is almost flat and has the shape of an approximately isosceles triangle, the blunt apex of which points to the west. Iv. Sotirov draws attention to the fact that under the steep and inaccessible eastern slope above the sea, two stepped terraces has formed, with an elevation difference of 20 – 30 m relative to each other,

*Fig. XV.10a. The Kaleto Mount Fortress on a 1947 aerial photograph
(Military Geographical Service archive)*

*Крепостта на връх Калето върху въздушна снимка от 1947 г.
(архив на Военно географска служба)*

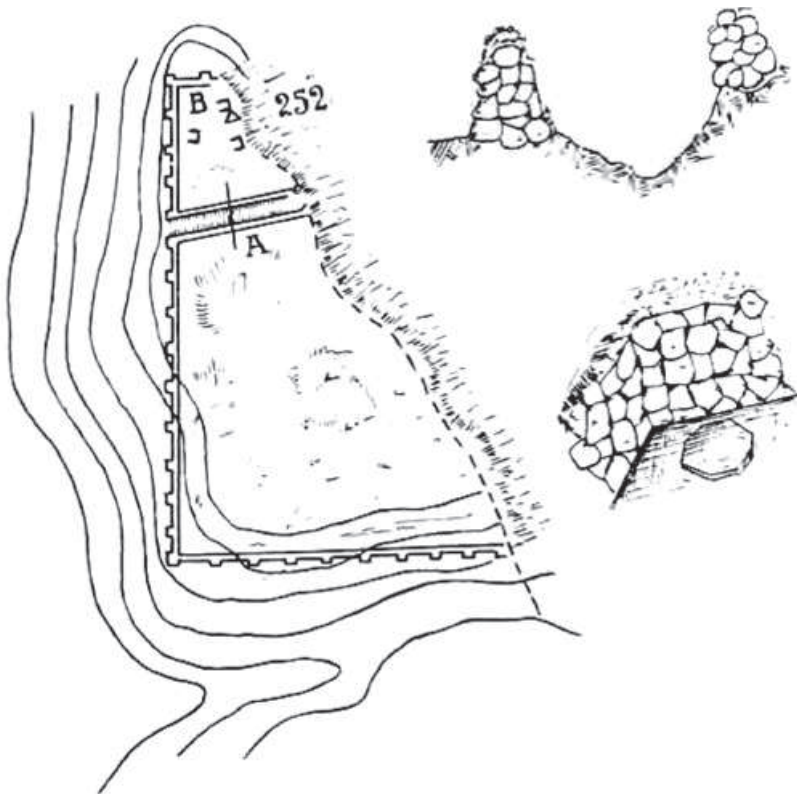
accessible only from the northern slope of the hill gently descending towards the village of Kranevo. In fact, these terraces are also the visual link between the fortification and the late antique quadriburgium described above.

The fortress above the village of Kranevo has been visited by very few researchers and regular archaeological excavations have not been carried out there. For the first time, the fortress was visited by the Romanian archaeologist Ion Kalinderu in 1913, when Southern Dobruzha and, respectively, the land of the village of Kranevo fell within the borders of the Kingdom of Romania. Then Romanian soldiers from the 71st Reserve Regiment came

across the ruins of the fortress. The Romanian archaeologist wrote that near the village of Ekrene, on the hill with elevation No. 252, several large stone walls in a state of ruin could be noticed, which ‘appear to be the traces of old fortifications.’ The latter is said to be ‘the Thracian-Byzantine fortress of Cranea.’ In 1913, a detailed plan of the fortification was drawn up (*Kalinderu 1913, 135 – 139; fig. XV.11*).

For the second time in 1958, the Varna team fieldwalked the Kranevsko Kale area. This was the last free access of specialists to the fortification, as a military unit was stationed there shortly after. Actually, high-quality old photos of the massif where the fortress was built were taken by the Bulgarian military aviation in 1947. The configuration of the fortress walls is clearly visible on them.

Another archaeologist who commented on the preserved antiquities above the village of Kranevo is Alexander Kuzev. It is not clear whether he

*Fig. XV.11. Plan of the fortress on the Kaleto Mount (after Kalinderu, 1913)
План на крепостта на връх Калето (по Й. Калиндеру – 1913 г.)*

visited the site, but he apparently based his description on the extensive Romanian plan of the fortress from 1913, as well as on the field journal of the Batova expedition. Al. Kuzev adopted and further developed the localisation of Cranea on the commented hill made by the Shkorpil brothers, and later by the Romanian scholar R. Vulpe (Кузев 1981a, 286–292). Al. Kuzev thinks that ‘judging by the construction, dimensions and numerous towers, it can be assumed that this fortress was built in the 5th or 6th century at the latest.

In 1979 and 1980, with the assistance of the Ministry of Defence, Ivan Sotirov and a team visited the Kranevo fortress several times, carrying out small trial excavations. According to Iv. Sotirov the fortress walls surrounded a well-guarded area of 95–100 decares (fig. XV. 12). I will not repeat Sotirov’s expressed critical remarks regarding Al. Kuzev’s research, but I will note that the facts observed on the site are quite different from the picture presented by Al. Kuzev in his special study, and contradict in a number of

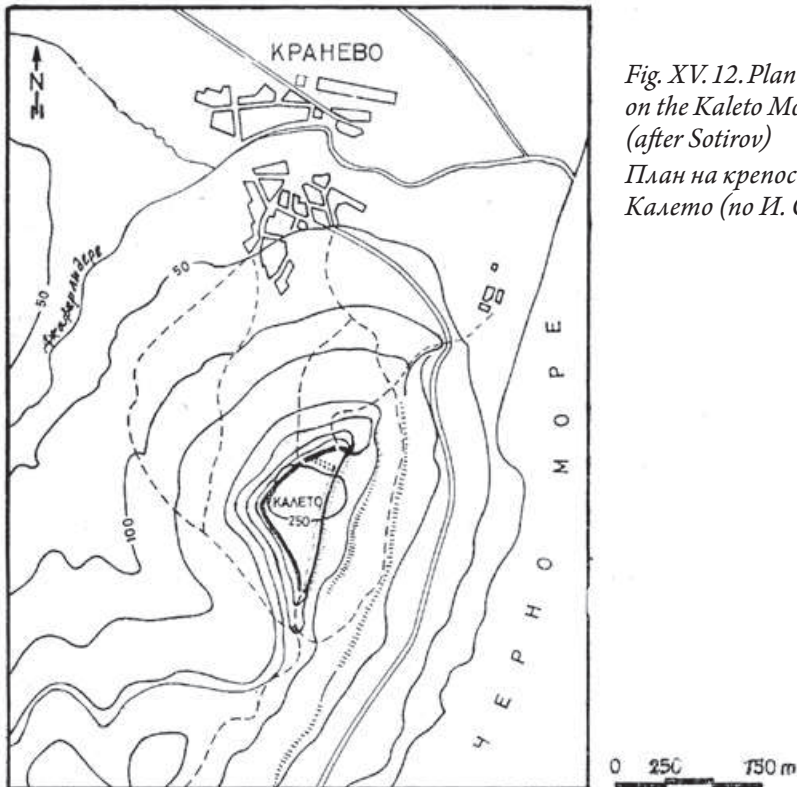

Fig. XV. 12. Plan of the fortress on the Kaleto Mount (after Sotirov)

План на крепостта на връх Калето (по И. Сотиров)

points the conclusions drawn there. Sotirov wrote categorically ‘*about a last and complete construction and existence in the period between the 11th and 14th centuries.*’ As he said, along its entire route the fortification was built of rubble stones with crumbly white mortar used as a binder. In many places, the beds from the levelling *santrach* timbers, and also the remains of solid square towers, playing rather the role of buttresses, were still seen. According to the archaeologist, his team was nowhere able to find large smoothed limestone quadrae or other evidence, which would lead to the conclusion that ‘*the fortress was built in the 5th – 6th century at the latest.*’ The fortress wall was 2.10 m thick. The number of towers today cannot be established without excavations (*according to Kuzev, they were 35, and according to Kalinderu’s plan – 25*), as the plateau was not fortified on the eastern inaccessible side .

It is interesting that the inner territory of the fortress was relatively sparsely built up. The numerous excavations for modern military facilities clearly attest to large areas without traces of any older construction activity. Remains of buildings, some quite massive, can be seen mainly in the area of the citadel and in the central part of the fortress, called by the locals ‘The Tombs’, where probably the city’s cult centre was. What is extremely exiting, but not definitely proved, is the so-called ‘*proper town (sub-town)*’ located on the two large terraces (*about 150 decares in total*) on the eastern slope below the fortress about which Ivan Sotirov writes. In his opinion, these are the same naturally inaccessible and wind-sheltered terraces where, at the beginning of the century, the Shkorpil brothers saw the remains of a large settlement, and where the pits of half-buried and above-ground dwellings can still be seen today. If we have to be precise, the comment of the Shkorpil brothers is the following ‘next to the village of Ekrene there is a large settlement, which was, apparently, a suburb of the large Ekrensko Kale fortress, located on the nearby heights (*Hachuka*).’ That is, the comment of the Czech historians is laconic and has no definite connection with the terraces in question described by Ivan Sotirov.

Unfortunately, I have to write that all three archaeologists Kalenderu, Kuzev and Sotirov have overexposed in places the facts which facilitate the verification of one or another thesis.

I will continue the brief review of the fortress research history with the comment of V. Dinchev, who does not claim to have visited the site (Динчев 2009, 414–448). According to him, the presence of another ‘late antique’ fortress in the vicinity – in the valley of the Batova River (*below the hill with the Ekrensko Kale*) – raises questions about the chronological correlation and functional connections between the two fortresses. To the extent that their synchronous construction is less likely, in view of their location and also of the fact that in and around the site of the lower fortress there are materials from the 2nd – 4th centuries, its earlier appearance seems more logical. This suggests that the appearance of the Ekrensko Kale fortress occurred around or after the beginning of the 5th century. Dinchev’s assumption is based on general fortification principles inherent in fortress construction during Late Antiquity. For example, the new large centres of Scythia and Moesia Secunda had powerful fortresses with thick curtains, many towers, well-built and protected gates, etc. According to V. Dinchev, the fortified centre below today’s Obzor or the already described Great Ekrensko Kale (*Cranea?*) probably appeared after the end of the 4th century and had an area and fortification power comparable to the fortifications of Ibida, Zaldapa or Abritus. It is very likely that the idea for their construction was the same as in the case of the last mentioned ones, namely the creation of new large centres with military garrisons, food bases and opportunities to shelter people from their surroundings in case of need. The development of the fortified centre under today’s Obzor and the Great Ekrensko Kale is still unclear, but in any case they are not among the officially recognized bishoprics of Moesia Secunda.

I will conclude the overview of the limited studies on the fortress above the village of Kranevo with my direct observations. I undertook a visit to the hill in the winter of 2024. I saw numerous low scatters of stones. The wall faces were preserved only in the area of the so-called citadel. The thickness of the wall measured about 1.80 – 2 m. It was difficult to identify towers due to the strong ruination of the walls. None of the two-sided masonry of the fortress walls were preserved. The terrain was heavily dug up by the military when laying the underground communication cables. Concrete platforms and underground fortified points had been founded in several places. There

were no traces of dense construction. No ceramics was found during the fieldwalking. The treasure hunters' diggings traditional for such a solitary place, remote from populated areas, were also absent. It has to be categorically noted that traces of the santrach building system and preserved in height wall faces were missing (*fig. XV. 13 – XV. 14 – XV.15*).

I have traced the history of the archaeological observations of the fortress because it has a connection with the sea coast and probably, like many fortresses which gained popularity in the written sources as medieval, also

Fig. XV.13 – 14. Details of the fortress wall and the foundations of a building, 2024
Детайли от крепостна стена и основи на сграда – 2024 г.

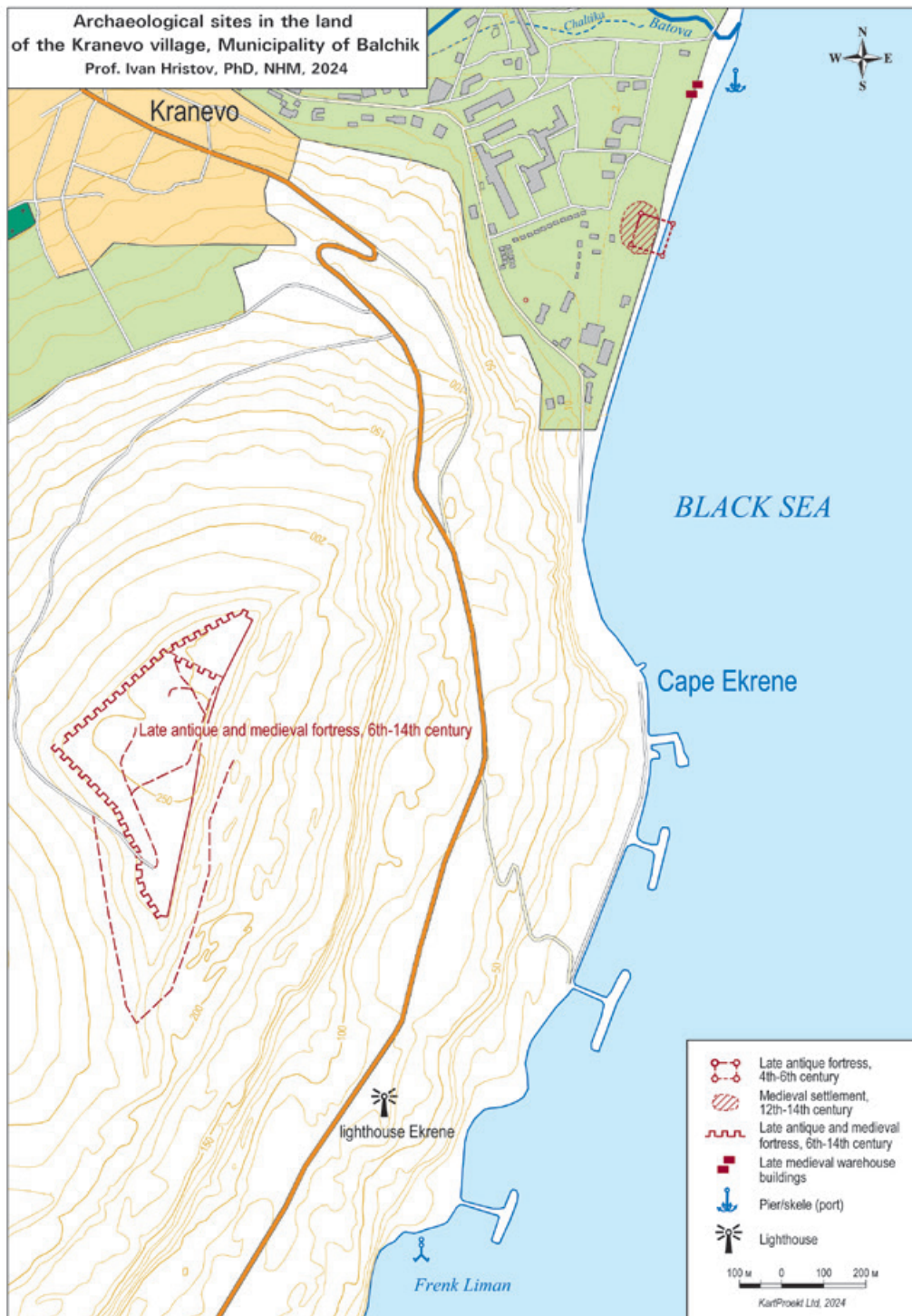

Fig. XV.15. Map of the archaeological sites in the land of the village of Kranevo
Карта на разположението на археологически обекти в землището на с. Кранево

had its own antique history. Similar is the situation of the two closely located fortresses functioning during Late Antiquity in the area of the town of Obzor. The famous late antique fortification known as *Templum Iovis* was built here. Considering the significant fortified area of over 20 ha, it is assumed that the settlement had urban status. This status should be attributed to a period no earlier than the 5th century, and it is assumed that until then *Templum Iovis* functioned primarily as a military administrative (*and port?*) centre (Христов 2018, 98 – 112).

The second fortress is Kozyak, well-known from the written sources. It, like the high situated fortress above Kranevo, has been declared medieval. The ruins of the Kozyak fortress are located to the north of Emona on a hill descending from Mount Yanku Tepe towards the Dvoinitsa River (Атанасов 2009, 245). According to K. Shkorpil's description, the hill was doubly protected by strong fortress walls, and the upper part represented an irregular hexagon with dimensions of about 50 m x 35 m. The lower part of the fortress had a quadrangular shape with a length of about 150 m and a width of about 40 – 70 m. A tower was recorded in the north-eastern corner. For the first time Kozyak, together with Emona, was mentioned in Manuel Philes's lyric poem, extolling the 1276 campaign of Michael Glabas Tarchaneiotes in North-Eastern Bulgaria. It was also registered on nautical charts from the 14th – 15th centuries. The first planned archaeological excavations of the Kozyak fortress carried out in 2023 by a team led by B. Dumanov and T. Marvakov show that it was actively used in Late Antiquity and this is evidenced by the many fragments of ceramic ware found there.

Harbour zone

Goranka Toncheva writes that '*the fortress by the sea must have needed a pier, but where it was and where under water its remains are, is still unknown*' (Тончева 1964, 30). Based on new field surveys, hydronymic analysis and some more recent written records, we can talk about two such places. The first seems to have been located near the **mouth of the Batova River**. Similar to the situation around the village of Shkorpilovtsi, I would also make use of the so-called secondary indicators for the existence of a harbour zone in

Late Antiquity. Wenzel von Brognard wrote that four miles to the north of Cape Soganlu Burnu (*Cape Sveti Dimitar next to the Euxinograd Residence*) there was a docking place for boats called Patua. It was near the gypsy village of the same name (*Ников 1932, 18*).

A prerequisite for looking for a harbour zone is the information yielded by the Shkorpil brothers. The researchers write that ‘ships’ could dock at the mouth of the Batova River (*Шкорпил 1910, 83*). *In Turkish times, there was a port here for the export of timber from Batova. Near the mouth of the Ekrene River, not far from the border military post, in the Mazalak locality there are foundations of old Turkish buildings. The military post is about 200 metres to the east.* V. Pletnyov and Pr. Peev placed this same locality of Mazalak to the south of the mouth of the Batova River. The name means a storage place and is an Italian-Turkish loanword. The wood that was loaded onto ships was stored here (*Плетньов, Пеев 2015, 31*). Mentioned is also the fact that in 1908 the foundations of a Turkish bath were excavated in the area of the Kranevo village. During the Russian-Turkish war in 1828, a military unit of the Russians made a landing in the area. According to priest Antonov, at a certain place the seashore formed a bay called Kyor Liman (*The Blind Harbour*). The Russian units came by sea with 72 ships on the evening of July 24, 1828. One part of the army disembarked in the bay at Ai Yani Kalesi (*Chatal-tash, the split rock*) near Euxinograd, another part of the ‘troops went out in the bay of Kyor liman to the village of Ekrene’ (*Антонов 1911, 105 – 106*). According to Tr. Trifonov this bay was to the south of Kranevo.

Frank Liman

Trifon Trifonov places this bay to the south of the Ekrene lighthouse and north of the locality of Uzun Kum (*Трифонов 2003, 97*). This is probably the older name used for the bay of Kyor Liman. Today the bay is bordered to the north by a landslide. It is accessible from the south. In general, the coastline has changed significantly in recent centuries. There is no information on finds under water. Visibility is low here due to continuous landslides.

CONCLUSION

The book presents a specific look at the research of a small part of the Western Black Sea coastal territory, subjected from ancient times to the present day to strong erosion and landslide processes that changed the appearance of a number of archaeological sites.

At the same time, the commentary on the state of the archaeological monuments was based on an unevenly explored/studied territory on land. As it was written in the history of archaeological research, the so-called 'blank spots' were outlined, such as the area of the town of Byala – cape Cherni Nos, the area around the mouth of the Kamchia River, between the mouth of the Pasha Dere River and Cape Galata. The published information on newly discovered sites in the individual chapters of the book was a modest contribution to filling in the archaeological map of the studied hinterland.

The borders of the studied Moesia Secunda coastal strip seem to have certain markers, at least as far as the north-east of the Batova River valley near the village of Kranevo is concerned. Things are not so clear as to the south-eastern border. The problem arises with the localisation of the Temple Iovis settlement, which most historians and archaeologists locate near the town of Obzor. Similar to some sections of the southern border route of the province of Moesia Inferior, it seems that in this mountainous area of Moesia Secunda it was possible to have a 'floating' border gradually shifting south towards the higher parts of the Eastern Stara Planina Mountain. At least at this stage of the research, I assume that the ancient city near Obzor stands within the boundaries of the province of Hemimont as the extreme eastern point of the so-called Eastern-Balkan Defence Barrier line.

Observations on the development of the fortified sites along the Black

Sea western coast (*provinces of Scythia, Moesia Secunda and Hemimont*) in the period of the 5th – 7th centuries shows the following statistics:

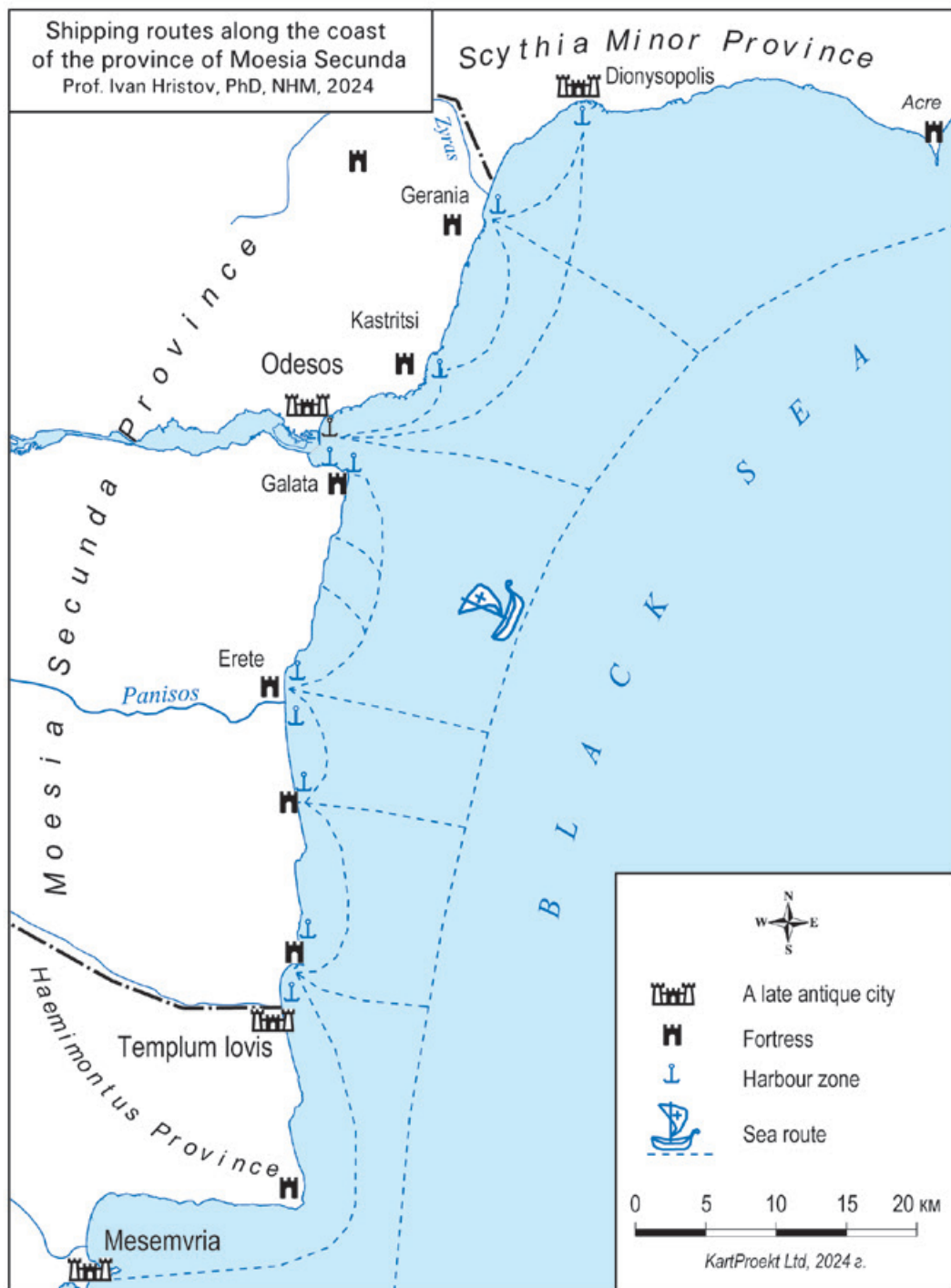
– In the province of Scythia, from the village of Enisala, Romania to the city of Balchik, 26 sites have been registered (*Топбамов 2002, 166 – 270*).

– At this stage of the research in the province of Moesia Secunda, from the village of Kranevo to the town of Byala, 9 fortified sites have been registered.

– In the province of Hemimont, the number of the fortified sites reaches up to 22, but at the same time its coastal area is longer.

For now, there are no fully explored fortified archaeological sites in the coastal area of the province. The identification of sites, the names of which are mentioned in the written sources, is also disputed. Based on the results yielded by the archaeological researches during the last century, two large settlement agglomerations can be outlined (*fig. 1*).

The first covers the coastal territory from the late antique city of Temple Iovis near the town of Obzor to Cape Sveti Atanas (*St. Athanasius*). It is connected to a convenient bay with a length of about 2 km. The settlement at Obzor arose earlier than the one at Cape Sveti Atanas. It includes a fortified area of approximately 22 ha. Here I would like to highlight one, albeit general, similarity of the location of the sites in the bay between the town of Obzor and the town of Byala with those located around the present-day Sozopol Bay. During Late Antiquity, an area with a concentration of archaeological sites emerged around Sozopolis, including the territory of the ancient city, the two city harbours and the coastal area to the north up to the late antique fortress on the Hrisosotira Peninsula. Here, the distance from the city to the fortified peninsula of Hrisosotira, around which numerous archaeological sites from the era are located, is more than 3 km. Moreover, in the 6th century the territory around Sozopol was actually a large metropolis including both the city itself and the islands of St. John (*Sveti Ivan*), St. Cyricus and Julitta. In this case, the Sozopol Bay was not a dividing line because for the Greeks the sea was a road and a normal living environment. It seems that in the past near this was also the situation with the town of Obzor and Cape Sveti Atanas. As to Moesia Secunda, it will remain a mystery what led to the

Map of the archaeological sites on the coast of the Moesia Secunda Province
Карта на археологическите обекти по крайбрежието на провинция Втора Мизия

construction of a second fortress at the bay to the north of Templum Iovis?

The second settlement agglomeration is known and it is outlined via numerous sites in the vicinity of the city of Varna, to the south of Cape Galata and the surroundings, to the north up to Cape Sveti Georgi (*St. George*) – the Kastritsi fortress. Undoubtedly, the reason for the development of this micro-district during Late Antiquity was the main city of the *quaestura exercitus* – Odessos.

It seems that the separation of the said *quaestura* is a prerequisite for the construction of new fortifications near the mouths of the Fandakliyska, Kamchia and Batova rivers – supposed *quadriburgia*. Only with the help of geology it would be possible to give a meaningful answer as to why these fortresses were built right next to the mouths of rivers, which, with the exception of the Kamchia River, today have a small width and depth at the mouths.

On the seashore locked between Cape Sveti Atanas and the mouth of the Batova River thirteen basilicas were built in Late Antiquity, namely at Cape Sveti Atanas, at the mouth of the Fandakliyska River, at the mouth of the Kamchia River, probably at Cape Ilandzhik, in the vicinity of the village of Goren Bliznak, near the mouth of the Pasha Dere Creek, in the Karantinata locality, in the Sveti Iliya (*St. Elijah*) locality, in the Kaylaka site at the Galata neighbourhood, in the Pirinch Tepe locality, at Ak Burun on the southern shore of Lake Varna, probably at the fortress of Kastritsi, near the late antique fortress on the sea shore in the land of the Kranevo village. The foundations of seven churches were discovered in Odessos itself (Минчев 2023, 241). It is worth noting that most temples were built near harbours, headlands and sea terraces visible from the water. Their ubiquity in port settlements is evident both throughout the Mediterranean and along the western Black Sea coast. The association of monumental basilicas with harbours in Late Antiquity is well-known. The temples themselves appear to have acted as a beacon, protector of mariners, and were a distinctive landmark in the settlement topography for both locals and visitors (Keane 2021, 1–3). In fact, one can write here about a specific cultic continuity between the old pagan seaside sanctuaries and the newly-built Christian temples, as is the

case with Cape Sveti Atanas, the episcopal basilica in Odessos that inherited the sanctuary of Apollo, the basilica in the Kaylaka locality that succeeded the sanctuary of Heros Karabazmos, etc. Their geographical overlap is not accidental, and the churches seem to have continued to be a place of worship for people engaged in shipping and coastal trade.

In general, it should be written that unlike the province of Hemimont and despite the open seashore of the province of Moesia Secunda there is a certain saturation of archaeological sites outside the large fortified centres.

Unfortunately, here also applies the finding that the water area considered in the book is one of the least explored on the Western Pontus littoral. The research was carried out through underwater surveys only at Cape Sveti Atanas near the town of Byala, to the north of the mouth of Kamchia, in the water areas of Cape Ilandzhik, of Cape Galata, of the Karantinata locality and partly in the water area of the city of Varna and Lake Varna. There is still no detailed information about the water area to the north of Varna up to the town of Balchik, with the exception of the bay in front of the Kastritsi fortress.

Also, besides the two large bays near Byala and Varna, the maximum use of the small bays along the coast has been established (*albeit via the limited underwater surveys*).

When we talk about ports/harbours, we usually imagine quiet places by the sea with built infrastructure (*piers, wharfs, docks, port warehouses*) to serve the arriving and departing ships. Unfortunately, with few exceptions (*in the bay at Cape Sveti Atanas, Cape Galata and the water area of the city of Varna itself*), we have not found one. More precisely, we can talk about harbour zones on which there is secondary data related to the existence of ports.

Here is the right place to recall again the fact that the coastal waters of Moesia Secunda were part of the so-called 'quaestorian corridor' of maritime trade that allowed the delivery of agricultural products from the Eastern Mediterranean to the border regions of the Eastern Roman Empire. This sea supply route was as important as the secondary sea routes connecting the individual settlements of Moesia Secunda.

In the preface of the book, it was stated that the chronological boundaries of the study are from the end of the 5th century to the beginning of the 7th century AD. And if the lower chronological boundary is easily marked on the basis of popular historical facts and tendencies, then when determining the upper one there is a problematic situation. When did Byzantine's control end in the eastern coastal periphery of the province of Moesia Secunda? The answer to this question is primarily related to the analysis of the results of archaeological research and data provided by the numismatics.

It is generally accepted that the frontier sector in the Diocese of Thracia lasted until ca. 614–616, when a new Avar invasion struck the decisive blow. Since this coincides well with the date of the latest coins in many settlements, the conclusion becomes unavoidable, i.e. Byzantium lost its provinces in the Balkans and could no longer maintain its local garrisons, after many cities and fortresses had been destroyed and abandoned. On closer inspection, however, this account becomes less convincing (*Gandila, Hristov 2023, 133–157*).

It is accepted in the scholarly literature that a destructive march of Avars and Slavs occurred in the autumn of 614 (*Плетньов 2008, 64*). According to V. Pletnyov, the analysis of the available numismatic material from the territory of Odessos and the adjacent area, as well as in the cities of Moesia Secunda and Scythia Minor show a similar picture. The latest coins found in them were from the time of Emperor Heraclius himself (*Торбатов 2002; Gabriel, Irina 2013, 320–331; Плетньов 2008, 58–59*). The examples are indicative: the latest coins kept in Varna were minted in the fourth regnal year of Emperor Heraclius, i.e. in 613/614 (*Лазаренко 2003, 156*). At the fortress of Cape Sveti Yani – Euxinograd Residence, the latest coin is issued in 614; at Sukidava (615/616); Ulmetum (614/615); Halmyris (613/614); Istros (613/614) – (*Плетньов 2008, 62*).

According to Igor Lazarenko among the Heraklion coins found in the Black Sea cities to the north of Stara Planina and published so far, there are none, for sure struck in the fifth or sixth year of the reign of Heraclius. This fact allows us to assume with a high degree of certainty that the West Pontic cities in the provinces of Scythia Minor and Moesia Inferior were captured

and burned down in 614 (Лазаренко 2003, 157).

And yet here I will agree with St. Mihaylov, who writes that it is impossible to determine the upper boundary of the existence of such a circulation based on numismatic data alone, but it can be assumed that the process may have continued even later (Mihailov 2023, 113). The cessation of an organised supply of the province of Moesia Secunda, including its littoral, with newly minted bronze coins after 614 is not *a priori* an evidence of a cessation of coinage. It is entirely possible that the bronze specimens mentioned above and dated 613/614 continued to circulate a little later.

In addition, there is no evidence of systematic destruction of all settlements on the Black Sea coast to the north of Cape Emine. In Argamum, the latest discovered coins are of Heraclius and dated 610 – 616 (Gabriel, Irina 2013, 326). At Calatis (*Mangalia*) the walls were repaired in the early 7th century and residences were still being built after the reign of Phocas. The influx of coins continued into the 620s. Similarly, at Tomis (*Constanta*) the main gate was still functioning in the early 7th century, and coin circulation continued throughout the century, albeit at much lower levels. In Histria we have two distinct construction phases: V A (? 602 –? 641 AD) and V B (?641 –? 681 AD). Here the first phase rather marks the end of the century-old urban form of development (Munteanu 2011a, 42; Suceveanu 2007, 105 – 6). In the last phase in Histria, the buildings lost their urban function and were used to build poorly made housing. These are essentially evidences of ruralisation in the 7th century (Gandila, Hristov 2023,).

The numismatic data can also be supported by those provided by the analysis of the whole and fragmented amphorae recovered from the water area of the province up to a depth of 40 m. The latest easily identifiable amphorae are the so-called LRA 2 type dated to the early 7th century. In fact, this is the time about which John of Antioch wrote on the occasion of the siege of Constantinople in 626 that the Avar khagan on ‘pirate ships’ ‘turned the sea into land’ (ГИБИ, III, 1960, 41 – 55). A clear hiatus followed until the mass appearance of Günsenin 1 type amphorae dated to the 10th – 11th centuries.

In the study of the fortified sites in a purely research aspect, the following problems and tendencies can be highlighted:

1. The research options are rather limited at the large urban centre as Odessos, the supposed quadriburgium at the village of Kranevo, the fortification on Cape Galata and the fortified part of Ereta, due to the dense construction in the different historical periods and the modern private residential, military and tourist infrastructure.

Things are different when the sites near Byala, Kastritsi and Kranevo are referred to. On the other hand, there are great opportunities for exploring unfortified settlement sites along the coast of Cape Sveti Atanas, near the village of Shkorpilovtzi or the Kastritsi fortress.

2. Sand – earthen embankments (*ramparts*)

Describing the coast of the Moesia Secunda Province, we cannot fail to mention the presence of sand-earthen embankments, which have a controversial dating and interpretation. Although I deliberately do not dwell on the topic in the book due to lack of sufficient research and personal observations, I will summarize the information about them.

The first description of coastal embankments is contained in the work of K. and H. Shkorpil (*Шкорпил 1911, 77*). They describe artificial earthworks (*they call them 'trenches'*) up to 20 feet wide and up to 5 m high) which extended along the Black Sea at the river mouths (*transversely across the estuaries*) such as Chifte Dere with Panaira Dere (*fig. 2*), Fandakli Dere (*fig. 3 – 4*), between the rivers Kamchia and Yailadere (*fig. 5*), through the Varna Valley

Fig. 2 Vestiges of an earthen rampart at Obzor

Останки от земен вал при Обзор

*Fig. 3 – 4. Route of the rampart at the Shkorpilovtsi village
Трасе на вала при с. Шкорпиловци*

and the Batova River. At the beginning of the 20th century, it was assumed that the Roman coastal road from the *Templum Iovis* way station (*modern town of Obzor*) through *Erite* (to the mouth of the *Kamchia River*), *Odessos* (*Varna*) to *Dionysopolis* (*Balchik*) ran in the direction of the embankments. According to the Shkorpil brothers, it was possible that the stone paving of the Roman road was re-used as the material of the embankments. They explicitly noted that in some places the embankments coincided with the route of the road.

The brothers note that after leaving the Roman road station (*fortress*) at today's Obzor, they first crossed the river Chifte Dere (*Dvoynitsa*) near its mouth and went along 'an old road embankment straight to the north'. They conclude that '...there is no doubt that the embankment features the traces of an old road'. It is the right place here to recall that in all descriptions of embankments along the Bulgarian Black Sea coast, K. Shkorpil adds 'swampy places' – at the mouth of the Yayla River, the 'Longoz swampy forest valley' etc. V. Yotov recalls that elderly residents of Obzor and Byala said that this embankment/road had been the only way to cross the swampy valley during the floods of the rivers *Dvoynitsa* and *Perperi*.

After the hypothesis that the embankments could have served as road routes sneaked at the end of the same publication, the Shkorpil brothers assumed that the 'coastal embankments' served for protection against attacks/landings from the sea. In the early Middle Ages, the Bulgarians had to strengthen the low places along the Black Sea coast. '*By the valley of the Kamchia River, the Byzantines could get closer to the heart of the old Bulgarian Kingdom: Aboba-Pliska and to Preslav*' (*Шкорпил 1911, 86*). Thus, already in the first publication related to the mysterious earthworks, two hypotheses on them were distinguished:

*Fig. 5. Preserved section of an earthen rampart at the Kamchia Resort Complex
Зачапен участък от земен вал в курортен комплекс „Камчия“*

The first, which gained great popularity, is that the embankments were border fortifications (*ramparts*) of the First Bulgarian Kingdom (Пауев 1981, 16 – 44).

The second hypothesis is the work of P. Georgiev, who accepts the facilities as road arteries. According to the historian, the data collected by K. Shkorpil and R. Rashev on the location, route, structure and nature of these engineering works prove that they were not only fortification lines, but also ‘earthen-ramparted’ road routes (Георгиев 2007, 7–25). His arguments are related to their location and technical characteristics. According to Georgiev, these earthworks were located in the low terraces unflooded by the sea and followed the coastal strip in their direction. To this day, their extremities rest against heights with a steep slope, a mound or the bank of a swampy area and break off for small sections when crossing the rivers flowing into the sea. Their length varies from a few hundred metres to 3 km, depending on the width of the lowland they cross. They are assumed to look like sections of a coastal road built only in the flood-vulnerable sections.

Another argument that P. Georgiev points out in support of his hypothesis is that the routes of the Black Sea ‘ramparts’ are at a distance of 200 to 1000 m off the coastline, and this is uncharacteristic of a real anti-landing facility. The shooting of bows, spears and other hand-held weapons from them could not effectively prevent a landing from the sea. As military installations they could have served better as a barrier against a disembarked enemy and to delay its entry into habitable rivers or lake lagoons and thus aid the evacuation of their population.

There is also a third hypothesis. According to V. Yotov, it is very likely that these earthworks construction was connected with an earthquake and tsunami, during which the waters burst kilometres inland (Їомов 2014, 41). The archaeologist recalls several medieval sources, namely the works of Theophylact Simokatta and George the Monk, in which large tidal waves in the Black Sea in the 6th century are mentioned. Either way, the solving of the mystery that the earthworks pose is yet to come. The monuments seem to chronologically succeed the coastal fortified sites described.

3. Prospects for underwater exploration

Our idea of shipping and loading and unloading activities in the bays is based on finds mainly from the zone up to 50 m. That is, the zone where a diver using atmospheric air containing 21% oxygen and 79% nitrogen can stay at the bottom for no more than 10 minutes. At greater depths, few trained divers in Bulgaria use, for example, trimix gas for breathing, in the extreme phase of diving activities at great depth and technical diving.

There is also a big problem related to the so-called 'deep waters', where, as shown by some new studies carried out in the Black Sea with specialized equipment, many sunken ships are concentrated. Their structure and cargo are seriously threatened by the so-called bottom trawling at sea. As shown by research in Turkey of some shipwrecks, including those from the Late Antiquity period, only 5% of the artefacts were damaged by the sinking itself, and the subsequent event led to the formation of a special area of the wreckage. Unfortunately, data from a number of shipwrecks show damage of up to 60% from trawling resulting in moderate to extensive damage to ship artefacts (*Brennan, Davis, Opait, Stay 2020, 327*). In Bulgaria, these harmful processes have not been analysed, but it is a well-known fact that after the decline of the so-called Rapa whelks gathering many details of old ships, amphorae and other vessels continue to be removed from the seabed precisely during deep trawling (*fig. 6*). A clear example in this direction is that almost all amphorae handed over by fishermen to the History Museum in the town of Byala were found in the open sea during trawling.

The destructive effects of mobile fishing gear towed along the seabed have long been a topic of concern for ecologists, but until recently the alarming rate at which shipwreck sites were being destroyed by trawling has been almost entirely ignored by the marine archaeology community (*Brennan, Davis, Ballard 2016, 82 – 88*). It seems that the future of underwater archaeology both along the coast of Moesia Secunda and in the waters of the entire West Pontus is at greater depth, where shipwrecks and their cargoes are preserved.

In the concluding sentences of this book, I will use the outlined tendencies and research directions in the archaeology of shipwrecks in the last decade in both the Mediterranean and the Black Sea (*Briggs, Campbell 2023,*

131 – 145). L. Briggs and P. Campbell point out that one of the important trends in marine research consists in making better use of the exposed material at the bottom. Marine archaeologists are increasingly collaborating with archaeologists-scientists to use biomolecular approaches to analyse artefacts found at shipwreck sites. Techniques used include ancient DNA analysis, organic residue analysis and radiocarbon ($C14$) dating. Another particularly current tendency in Bulgaria is the application of modern scientific analysis to finds from previous excavations or underwater searches. This affects the depositories of our Black Sea museums, whose rich collections have not been published in full and studied with modern laboratory methods.

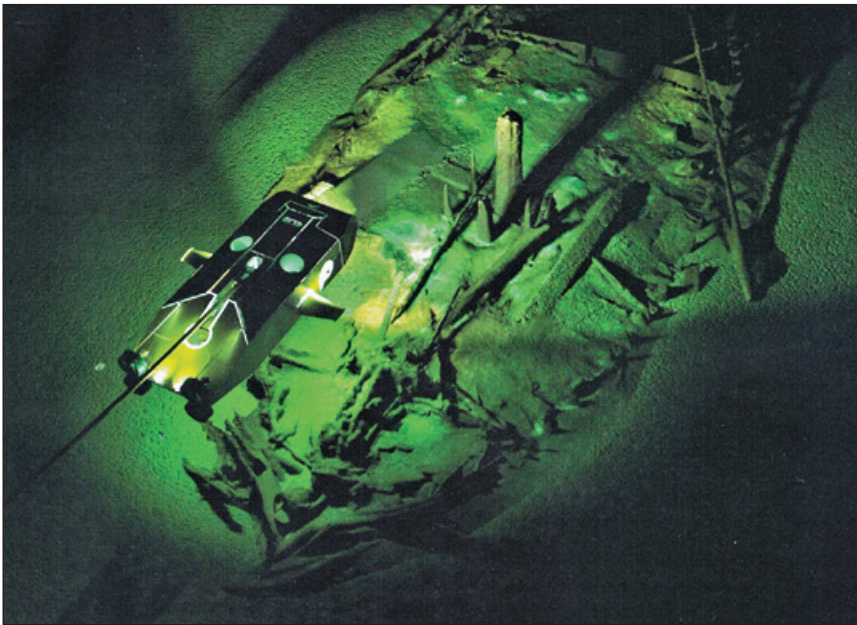
The next tendency is related to the faster survey, recording and documentation of shipwreck sites. This pace can be achieved by a variety of means, including geophysical methods and digital recording techniques. Many of them, such as side scan sonar, multi-bin and profilograph, have been successfully used in Bulgaria in the last decade (Велковски 2022, 192 – 195). These advances allow rapid mapping of the seabed, while practically replacing manual documentation of underwater sites with the use of digital photogrammetry. This means that shipwreck sites can be documented and generated in high resolution – a plan of a site after a single dive, rather than over the course of an entire survey season.

The Black Sea archaeological project (*Black Sea MAP*) has turned into a benchmark for a

*Fig. 6. Trawl of a fishing vessel in the water area of the varna port
Трал на рибарски кораб в акваторията на варненското пристанище*

deep-sea research in the last decade. It involves specialists from the Centre for Underwater Archaeology in Sozopol, the National Archaeological Institute with a museum at the BAS, the Centre for Maritime Archaeology at the University of Southampton, the University of Kentucky in the USA, the University of Södertörn in Sweden and the Institute of Oceanography of the Hellenistic Centre for Maritime Studies of Greece (fig. 7). Between 2015 and 2019, the project was implemented in the Black Sea waters of Bulgaria. During its implementation, sixty-five shipwreck sites were discovered and documented using bathymetric data, ROV inspection and photogrammetry (Вагалински, Димитров, Адамс, Бъчваров, Драганов, Гърбов, Пачеко-Руиз 2017, 720 – 723). Covering over 2,000 km² of seafloor, the project's ambitious scale was coupled with high-resolution 3D models of well-preserved shipwrecks in the anoxic water layer of the Black Sea (Pacheco-Ruiz, Adams, Pedrotti, Grant, Holmlund, Bailey 2019).

7. Photogrammetric image of a Byzantine ship in the Black Sea (according to W. BroadnoV. *We Couldn't Believe Our Eyes': A Lost World of Shipwrecks Is Found* – *The New York Times* 11, 2016 and *Magazine* 8, November 2017 – photo by Rodrigo Ruiz)

Фотограмметричен образ на византийски кораб в Черно море. (по W. BroadnoV. *We Couldn't Believe Our Eyes': A Lost World of Shipwrecks Is Found* – *The New York Times* 11, 2016 и *Списание* 8, ноември 2017 г. – фото Родриго Руиз)

LITERATURE

Bass, Carlson, Polzer 2006: G. F Bass, D.N. Carlson, D.N, M.E. Polzer. A Brief History of Ships' Hulls and Anchors as Revealed Along the Turkish Coast by the Institute of Nautical Archaeology'. In Kitabevi, H. (ed.) 2006. Cultural Reflections in Honour of Hayat Erkanal. Istanbul, 138 – 144.

Baynes 1925: Norman H. Baynes. The Byzantine Empire. Oxford University Press, London, 1925.

Berni 1998: P. Berni. Las ánforas de aceite de la Bética y su presencia en la Cataluña. Barcelona, 1998.

Beshevliev 1964: V. Beshevliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964.

Biernacki, Yotov, Mincev 2015: An. Biernacki, V. Yotov, A. Mincev. The Origin of the Marble of the Architectural Elements and Details from the Early-Christian Church at Cape Sveti Atanas near Bjala (Bulgaria). – in: AD FINES IMPERII ROMANI, ed. A. Tomas, Varsaviae 2015, pp. 417 – 435.

Bjelajac 1989: L. Bjelajac. Byzantine Amphorae in the Serbian Danubian Area in the 11 Centuries. – In Recherches sur la Ceramique Byzantine. Edited by V. Deroche and J. M. Spieser. Athens: Ecole Francaise d'Athenes. 1989, 109 – 118.

Bonifay 2004: M. Bonifay. Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique. Oxford: Archaeopress, British Archaeological Reports. International Series, 2004.

Bonifay, Villedieu 1989: M. Bonifay, F. Villedieu. Importations d'amphores orientales en Gaule (Ve – VIIe siècle). – In V. Déroche and J. M. Speiser (edd.), Recherches sur la céramique Byzantine. Bulletin de correspondance Hellénique, 1989, 17 – 46.

Brennan, Davis, Ballard 2016: M. L. Brennan, D. Davis, R. D. Ballard. Quantification of bottom trawl fishing damage to ancient shipwreck sites. – Marine Geology 371, 2016, 82 – 88.

Brennan, Davis, Opaït, Stay 2020: M. Brennan, D. Davis, A. Opaït, M. Stay. Deep-water shipwrecks in the East Mediterranean: a microcosm of Late Roman exchange. – Journal of Roman Archaeology. October 2020, 291 – 329.

Briggs, Campbell 2023: L. Briggs и P. Campbell. Review Article Archaeology In Greece 2022–2023. 6 Shipwreck archaeology in the past 10 years. *Archaeological Reports for 2022–2023* 131–145. <https://doi.org/10.1017/S0570608423000054> Published online by Cambridge University Press

Chic 2001: G. Chic. Datos para un estudio socioeconómico de la Bética. *Écija*, 2001.

Curta 2016: F. Curta. Amphorae and seals: The “Sub-Byzantine” Avars and THE Quaestura Ercitus. – *Zwischen Byzanz und der steppe. Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csánád Bölint on the Occasion of His 70th Birthday*, Budapest 2016, 307–334.

Curta 2001: F. Curta, Limes and Cross: The Religious Dimension of the Sixth-century Danube Frontier of the Early Byzantine Empire, *Starinar* LI 2001, 45–68.

Dečev 1957: D. Dečev. *Die thrakischen Sprachreste*. Wien, 1957.

Detschew 1957: D. Detschew. *Die thrakischen Sprachreste*. Wien, 1957 (2. Aufl.).

Evstatiev, Rizzo 1984: D. Evstatiev, V. Rizzo. Sull’origine ed evoluzione delle frane nella zona di Balchik sul Mar Nero (Bulgaria). – *Geologia Applicata e Idrogeologia*, vol. XIX, 1984, 289–305.

François 1845: Agr. François. *Recueil des itinéraires anciens, comprenant l’itinéraire d’Antonin, la table de Peutinger et un choix des périple grecs, avec dix cartes dressées par M. le colonel Lapie*. Paris, 1845.

Gabriel, Irina 2013: C. Gabriel, N. Irina. The End of Urban Life on the Dobroudjan Shore of the Black Sea in the 7th century AD – Medieval Ports in North Aegean and the Black Sea. *Links to the Maritime Routes of the East. Proceedings. Thessalonike*, 2013, 320–331.

Gandila, Hristov 2023: A. Gandila, I. Hristov. Collapse in the Balkans? Three seventh-century coin hoards from Hrisosotira on the Black Sea coast (Bulgaria). – *Ancient West & East*. no. 22/2023, 133–157.

Ghalia, Bonifay, Capelli 2005: C. Ghalia, T. Bonifay, M. Capelli. L’atelier de Sidī – Zahrūnī : mise en évidence d’une production d’amphores de l’Antiquité tardive sur le territoire de la cité de Neapolis (Nabeul, Tunisie). – *LRCW I. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry. British Archaeological Reports International Series*. 1340, 2005, 495–516.

Ginalis 2014: A. Ginalis. Byzantine ports. Central Greece as a link between the Mediterranean and the Black Sea Vol. I.: Text and Bibliography Merton College and Institute of Archaeology University of Oxford Submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Archaeology Hilary Term 2014 Submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Archaeology Hilary Term 2014.

Gordieiev 2015: A. Gordieiev. Place names of the Black Sea and Sea of Azov coasts from portolan charts of XIV – XVII Centuries, Kiev, 2015.

Gunsenin 1989: N. Gunsenin. Recherches sur les Amphores Byzantines dans les g Turcs. In Recherches sur la Ceramique Byzantine, 267 – 276. Edited by V. Deroche and J. M. Spieser. Athens: Ecole Francaise d’Athenes. 1989.

Gunsenin 1990: N. Gunsenin. Les amphores byzantines (Xe-XIII e siecle). Typologie, production, circulation Byzantine Chersonesos], d’apres les collections turques, PhD, University of Paris 1 Pantheon – Sorbonne, 1990.

Gunsenin 2001: N. Gunsenin. L’Epave de Camaltı Burnu I (Ile de Marmara, Proconnesse): Resultats des Campagnes 1998 – 2000. – Anatolia Antiqua, 9, 2001, 117 – 133.

Graauw 2016: A. de Graauw. Catalogue of potential ancient ports in the Black Sea. Catalogue des abris et ports antiques potentiels en mer Noire. – Mediterranee, no 126, 2016.

Graauw 2024: A. de Graauw. Palaeoportology, Ancient Coastal settlements, Ports and Harbours, Vol. III: Ancient port structures. [https://www.academia.edu/2905623/\(99+\)](https://www.academia.edu/2905623/(99+)) Palaeoportology, Ancient Coastal settlements, Ports and Harbours, Vol. III: [https://www.academia.edu/2905623/Ancient port structures](https://www.academia.edu/2905623/Ancient_port_structures) | Arthur de Graauw – Academia.edu.

Haldene 1984: D. Haldene. The Wooden anchor. Thesis.Texas, 1984.

Haldon 1997: J. Haldon. Byzantium at War, www.deremilitari.org/RESOURCES/ARTICLES/haldon1, pp. 4 f. www.deremilitari.org/RESOURCES/ARTICLES/

Hayes 1992: J. Hayes. Excavations at Sarachane in Istanbul, Volume 2: The Pottery. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1992.

Ivanov 2012: M. Ivanov. Erite. – Tabula Imperii Romani. K 35/2 – Philippopolis, Sofia, 2012, 122.

Ivanova 2012: B. Ivanova. Gerania- Tabula Imperii Romani, K – 35 – 2, Philippopolis. Sofia 2012, 130 – 131.

Kalinderu 1913: I. Kalinderu. Relațiune despre săpăturile dela Ecrene și Dișipudac din Cadrilater și despre starea monumentelor greco-romane desgropate

la Constanța și Mangalia. – Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice 1913, 135 – 139.

Kapitan 1984: G. Kapitan. Ancient Anchors – Technology and Classification. *International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration*. 13:1.1984, 33 – 44.

Karagiorgou 2001: O. Karagiorgou. LRA2: a container from the military annona on the Danubian border?. - *Economy and exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*, 2001, 129 – 166.

Karagiorgou 2000: O. Karagiorgou. LRA2: a container from the military annona on the Danubian border? – *Economy and exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*, 2000, 129 – 166.

Keane 2021: C. Keane. Ecclesiastical Economies: The Integration of Sacred and Maritime Topographies of Late Antique Cyprus. – *Religions* 12, 2021, 989. <https://doi.org/10.3390/rel12110989>.

Martínez, Rodríguez, 2003: B. Martínez, R.I. Rodríguez, J. Estudios sobre el Monte Testaccio (Roma) III. Barcelona:, *Col·leció Instrumenta*. 2003, 14.

Martin-Kilcher 1987: S. Martin-Kilcher. Les amphores romaines à huile de Bétique (Dressel 20 et 23) d'Augst (Colonia Augusta Rauricorum) et Kaiseraugst (Castrum Rauracense). Un rapport préliminaire. – *Producción y comercio del aceite en la antigüedad*. II congreso internacional. 1983, 337 – 347.

Miller 1916: Konrad Miller. *Itineraria Romana – Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*. Stuttgart, 1916.

Mincev Yotov 2018: A. Mincev, V. Yotov. Pottery production in the Late Antique Port town at cape Sveti Atanas near Byala, Region of Varna – Bulgaria (5 TH – 6 TH C. AD). – *Pontica*, LI, 2018, 291 – 319.

Minchev 2007: A. Minchev. Early Byzantine amphoras with graffiti and stamps – *PATABS II. Production and Trade of amphorae in the Black Sea*. Sofia 2007, 143 – 159.

Munteanu 2011: Fl. Munteanu. Contribuții la topografi a Histriei romane tarzii. I – *Studii și Cercetari de Istorie Veche și Arheologie*, 62 (1–2), 2011, 23–44.

Munn 1985: M. Munn. A late Roman kiln site in Hermionid Greece. – *American Journal of Archaeology*. 1985, 342 – 343.

Nedyalkova 2012: T. Nedyalkova. Haemimonstrus, Haimimontos, province. – (R. Ivanov, ed.) *Tabula Imperii Romani, K–35–2, Philippopolis*. Sofia 2012, 145.

Opaiț 1996: A. Opaiț. Aspecte ale vietii economice din provincia Scythia

(secolele IV-VI p. Ch.). Producția ceramicii locale și de import. Bucharest, Bibliotheca Thracologica, 1996.

Opaiț 2004: A. Opaiț. The eastern Mediterranean amphorae in the province of Scythia. – Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, Monographs of the Danish Institute at Athens. 5, 2004, 293 – 308.

Opaiț 2004a: A. Opaiț. Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD). B. Oxford: Archaeopress, British Archaeological Reports International Series, 2004.

Pacheco-Ruiz, Adams, Pedrotti, Grant, Holmlund, Bailey 2019: R. Pacheco-Ruiz, J. Adams, F. Pedrotti, M. Grant, J. Holmlund, C. Bailey. Deep sea archaeological survey in the Black Sea. – Deep-Sea Research. Part I: Oceanographic Research Papers 152, 2019, 103087 <https://doi.org/10.1016/j.dsr.2019.103087>

Panella 1973: C. Panella. Appunti su un gruppo di anfore della prima, media e tarda età Imperiale. – Ostia III: Le terme del Nuotatore: scavo dell'ambiente V et di un saggio dell'area. Studi miscellanei. 21, 1973, 460 – 633.

Panella 1982: C. Panella. Le anfore africane della prima, media e tarda età imperiale, tipologia e problemi. – Actes du colloque sur la céramique antique (Carthage, 23 – 24 juin 1980). CEDAC. Dossier. 1982, 171 – 186.

Papantoniou, Vionis 2018: G. Papantoniou, At. Vionis. The River as an Economic Asset: Settlement and Society in the Xeros Valley in Cyprus. Land 7, 2018, 157.

Peacock 1984: D. Peacock. Petrology and Origins. – The Avenue du Président Habib Bourguiba, Salammbô: The pottery and other ceramic objects from the site. Excavations at Carthage: The British Mission. 1, 2, 1984, 6 – 28.

Peacock, Williams 1986: D. Peacock, D. Williams. Amphorae and the Roman Economy. London: Longman 1986.

Peev 2014: P. Peev. Ancient harbors in the Gulf of Varna. – In: Kalatida. Mangalia, 2014, 179–186.

Peev, Prodanov 2022: P. Peev, B. Prodanov. The lost (or forgotten) Islands of the Western Black Sea November 2022, DOI:10.5593/sgem2022/1.1/s01.005 Conference: 22nd SGEM International Multidisciplinary Scientific GeoConference 2022, 41 – 48.

Penhallurick 2008: R. Penhallurick. Tin in Antiquity. London 2008.

Ponsich 1991: M. Ponsich. Implantation rurale antique sur le bas-Gualquivir. Tome 4. Paris 1991.

Remesal Rodríguez 1986: J. Remesal Rodríguez. *La annona militaris y el comercio de aceite bético a Germania*. Madrid, 1986.

Riley 1979: J. A. Riley. The coarse pottery from Berenice. – Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice). Vol. II. Supplement to *Libya Antiqua*. 5, 1979, 91–467.

Riley 1981: J. Riley. The pottery from the cisterns 1977.1, 1977.2, 1977.3. – Excavations at Carthage conducted by the University of Michigan. 6, 1981, 85–124.

Rizzo 2003: G. Rizzo. *Instrumenta Urbis I. Ceramiche fini da mensa lucerne ed anfore a Roma nei primi due secoli dell'impero*. Rome, 2003.

Robinson 1959: H. Robinson. *Pottery of the Roman period*. Princeton: The Athenian Agora, 1985.

Santamaria 1995: C. Santamaria. *L'épave Dramont E à Saint-Raphaël (Ves. ap. J.-C.)*. Paris: Archaeonautica, 1995.

Shaw, Jameson 1999: I Shaw, R. Jameson. *A Dictionary of Archaeology*. Blackwell Publishing. 1999, 448.

Soustal 1991: P. Soustal. *Tabula Imperii Byzantini, 6. Thrakien (Thrake, Rhodope und Haimimontos)*, Wien, 1991.

Stanchev, Young, Stancheva 2013: Stanchev, Hr., Young, R., Stancheva, M. Integrating GIS and high-resolution orthophoto images for the development of a geomorphic shoreline classification and risk assessment – a case study of cliff/bluff erosion along the Bulgarian coast. *Journal of Coastal Conservation*, 17: 719–728.

Swan 2004: V. Swan. Dichin (Bulgaria) and the supply of amphorae to the Lower Danube in the late Roman-early Byzantine period. - *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean*. Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, Monographs of the Danish Institute at Athens. 5, 2004, 371–382.

Tanabe et al. 1988: Tanabe S., Yoshizdki s., Sakata Y., “The results of the investigations”, in *Excavations of a sunken ship found off the Syrian coast: An interim report*, Kyoto, 1988, 34–40.

Thomas 1981: C. Thomas. *A Provisional List of Imported Pottery in Post-Roman Western Britain and Ireland*. Redruth 1981.

Tomaschek 1894: W. Tomaschek. *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung*. 2. Die Sprachreste. Wien, 1894.

Torbatov 1997: S. Torbatov. *Quaestura Exercitus: Moesia Secunda and Scythia under Justinian*. – *Archaeologia Bulgarica I* 1997, 3, 78–87.

Turkmenoglu 2006: E. Turkmenoglu. Late Byzantine ships and shipping 1204–1453. A Master's Thesis Department of Archaeology and History of Art Bilkent University Ankara December 2006.

Van Doorninck 2004: F. H. Van Doorninck. The anchors. In: G. F. Bass, S.D. Matthews, R. Steffy and F.H. van Doorninck Jr (eds), *Serce Limani an Eleventh – Century Shipwreck. The Ship and Its Anchorage, Crew, and Passengers*, Vol. I, pp. 189–233. College Station: Texas A&M University Press 2004.

Vroom 2014: J. Vroom. *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean: An Introduction and Field Guide*. 2 nd Ed. Turnhout, Belgium: Brepols 2014, 95.

Vulpe 1943: R. Vulpe. Gerania. Ckrene. – *Balcania*, VI, 1943, 14–29.

Vulpe 1970: R. Vulpe. La limite meridionale de la province romaine de Scythie.- *Studia Balcanica: Recherches de geographie historique*, 1, Sofia 1970, 33–46.

Warner 1967: R. B. Warner. The Carnanton tin ingot. – *Cornish Archaeology* 6, 1967, 29–31.

Wiewiorowski 2006: J. Wiewiorowski. QUAESTOR IUSTINIANUS EXERCITUS – A Late Roman military commander? – *Eos* XCIII 2006 ISSN 0012–7825.

Williams, Peacock 1983: D. Williams, D. Peacock. The importation of olive-oil into Roman Britain. - *Producción y comercio del aceite en la antigüedad*. II congreso internacional, 1983, 263–280.

Zahariade 1988: M. Zahariade. *Moesia Secunda, Scythia si Notitia Dignitatum*. Bucuresti, 1988.

Антонов 1911: Г. Антонов. Спомени за превзимане на Варна въ 1828 г. – *Известия на варненското археологическо дружество* 1911, 105–106.

Антонова и др. 1971: Антонова И. А., Даниленко В. Н., Ивашута Л. П., Кадеев В. И., Романчук А. И. Средневековые амфоры Херсонеса // *Античная древность и средние века*. 1971. Вып. 7. С. 81–101.

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в. Велико Търново: Фабер, 2009.

Атанасов, Чешмеджиев 1990: Г. Атанасов, Д. Чешмеджиев. Средновековният скален манастир до Варна (Аладжа манастир). – *Известия на Народния музей Варна*, 26 (41), 1990, 110–140.

Батаклиев 1932: И. Батаклиев. Нашият Черноморски бряг. Варна, 1932.

Бонева 1989: Ил. Бонева. Нов епиграфски паметник от пътя Анхиало–Марцианопол. – Векове, XVIII, 5, 1989, с. 73–76.

Бошнаков 1977: Р. Бошнаков. Разкопки на късноантична и средновековна крепост при с. Кранево. – Археологически открития и разкопки през 1976, София 1977, 90.

Българските земи в Европейската картографска традиция 2008: Българските земи в Европейската картографска традиция III–XIX в. София, 2008.

Вагалински, Димитров, Адамс, Бъчваров, Драганов, Гърбов, Пачеко-Руиз 2017: А. Вагалински, К. Димитров, Дж. Адамс, Кр. Бъчваров, В. Драганов, Др. Гърбов, Р. Пачеко–Руиз. Морски археологически проект Черно море. Археологически изследвания по българския континентален шелф. – Археологически открития и разкопки през 2016. София, 2017, 720–723.

Велков 1959: В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV–VI в.). Проучвания и материали. София, 1959.

Велковски 2022: К. Велковски. Дистанционни морски археологически проучвания по Българското Черноморие (2013–2021). – Известия на Бургаския музей. 110 години музейно дело в Бургас. Том VIII, част I. Бургас 2022, 192–195.

Върбанов, Франгов, Евстатиев 1997: Р. Върбанов, Г. Франгов, Д. Евстатиев. Новите разрушителни свлачища северно от Варна. – Минно дело и геология. 5, 1997, 6–12.

Гаджанов 1909: Д. Г. Гаджанов. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи, през средата на XVII век. – ПСп, кн. 70, 1909, 639–724.

Генчева 2004: Е. Генчева. Римските фибули от България от края на I в. пр. н.е до края на VI в. на н. е. В. Търново, 2004.

Георгиев 2007: П. Георгиев. Главният път през Веригава в Ранното средновековие. – История на пътя. Черно море между Изтока и Запада. XIII Понтийски четения във ВСУ „Черноризец Храбър“. Варна, 2007, 7–25.

Георгиев 2009: П. Георгиев. Главният път Византия – България до края на VIII век. – В: Пътуванията в средновековна България, Велико Търново, 2009, 84–103.

Георгиев 2019: П. Георгиев. За укрепителната система на средновековна Варна. – Приноси към българската археология, Том IX, 2019 81–110.

Георгиева 1999: Р. Георгиева. Обредни ями (края на II–I хилядолетие пр. н. е.). – Етнология на траките. София 1999, 165–183.

ГИБИ 2 1958: Гръцки извори за българската история, 2, София, 1958.

ГИБИ 3 1960: Гръцки извори за българската история, 3, София, 1960.

Господинов 2024: К. Господинов. Пътят Odessos-Mesembria според Tabula Peutingeriana. – Сборник в памет на проф. Иван Карайотов. Бургас 2024.

Димитров 1977: Д. Димитров. Археологически открития и разкопки през 1976, София, 1977, 95.

Димитров 1981: Б. Димитров. Малки пристанищни крепости. – Български средновековни градове и крепости. Т. I, Варна 1981, 427–429.

Димитров, Орачев 1982: Б. Димитров, Ат. Орачев. Пристанищната система по Западнопонтийското крайбрежие (средата на II – I хил. пр.н.е.). – Археология 24.1, 1982, 1–11.

Димитров, Велковски, Георгиев 2020: К. Димитров, К. Велковски, П. Георгиев. – Спасително археологическо проучване във връзка с „Модернизация и реконструкция на рибарското пристанище „Карантината“, кв. Аспарухово, Варна. – Археологически открития и разкопки през 2019. София, книга I, 2020, 150–153.

Динчев 2009: В. Динчев. Новите късноримски центрове на Scythia и Moesia Secunda. – Сборник в памет на проф. Велизар Велков. София 2009, 414–448.

Динчев 2021: В. Динчев. Днешната българска територия през Късната античност. – In memoriam Theophrili Ivanov. Известия на Националния археологически институт XLVII, 2021, 273–316.

Динчев и др. 2007: Динчев и колектив 2007: В. Динчев. Археологическото проучване на Хемските порти (в м. Гермето при с. Голица, Варненска Област) през 2005 г. – Разкопки и проучвания, кн. XXXVII, София, 2007.

Евлогиев, Евстатиев 2012: Й. Евлогиев, Д. Евстатиев. Нов геоложки модел на свлачищата между с. Кранево и къмпинг „Панорама“ (Северно Черноморие, Р. България). – Инженерна геология и хидрогеология, кн. 26, 2012, 3–26.

Евстатиев, Евлогиев, Карастанев, Стойкова 2010: Д. Евстатиев, Й. Евлогиев, Д. Карастанев, Кр. Стойкова. Свлачищата в долината на р. Батова между селата Кранево и Рогачево (Северно Черноморие). – Списание на БГД, год. 71, кн. 1–3, 2010, 41–58.

Евлогиев, Евстатиев 2016: Йордан Евлогиев, Димчо Евстатиев. Свлачищата в района „Варна – Златни пясъци“ – Инженерна геология и хидрология, 30, София, 2016, 3 – 68.

Иванов 1999: Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. София, 1999.

Иванов 2012: В. Иванов. Бележки върху топонимията на Варненско: За произхода и значението на името Галата. – В: Състояние и проблеми на българската ономастика, 12, 2012, 172–193.

Иванов 2018: В. Иванов. Бележки върху топонимията на Варна, част II: относно произхода и значението на местното име Галата. – Известия на Народния музей Варна XLV–XLVI (LX–LXI), 2018, 413–437.

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София 1974.

Илиева 2023: П. Илиева. За ямите и техния контекст (ямни съоръжения от I хил. пр. Хр. на територията на днешна Северна Гърция между долните течения на Вардар и Марица). – Българско е-Списание за Археология. Supplementa vol. 10, 2023, 1–24.

Йотов 1997 – 1999: В. Йотов. Средновековно селище от XIII – XIV в. до с. Кранево, Балчишко. Добруджа, 14 – 16. 1997 – 1999, 155 – 161.

Йотов 2014: В. Йотов. Бяла и морето. Варна 2014.

Йотов 2021: В. Йотов. Късноантичният пристанищен град. – История на Бяла. Варна 2021, 93 – 135.

Йотов, Минчев 2013: В. Йотов, А. Минчев. Късноантичната крепост на нос Св. Атанас. Варна 2013.

Йотов, Минчев, Янчев 2014: В. Йотов, А. Минчев, Д. Янчев. Бележки към археологическата карта на Бяла. – Принос към историята на Бяла (от Древността до 1878 г.). Варна 2014.

Йотов, Минчев 2021: В. Йотов, А. Минчев. Въведение. – История на Бяла. Варна 2021, 15 – 17.

Йотов, Минчев 2021а: В. Йотов, А. Минчев. Топография. – История на Бяла. Варна 2021, 93.

Йотов, Минчев 2021б: В. Йотов, А. Минчев. Тракийски култов център (VI в. пр. Хр. – I в. сл. Хр.). – История на Бяла. Варна 2021, 29 – 33.

Йотов, Харизанов 2017: В. Йотов, Ал. Харизанов. Пещ за строителна керамика (VI в.) на южния бряг на залива Св. Атанас край Бяла, Варненско. – Сборник Добруджа, 32, 2017, 487 – 496.

Каниц III том: Ф. Каниц. Дунавска България и Балкана. Том 3, София (без дата).

Керемедчиев 2001: Ст. Керемедчиев. Морфохидрографски анализ на бреговата зона на Българското черноморско крайбрежие. – Трудове на Института по океанология, Том 3, 2001, 57 – 64.

Коцев 2019: Ил. Коцев. 3.2. Линати, лагуни и свлачишни езера. – Анализ и картографиране на чувствителността на Българската Черноморска крайбрежна зона. Варна 2019, 41 – 43.

Коцев 2019а: Ил. Коцев. Регионален анализ на българската черноморска крайбрежна зона. – Анализ и картографиране на чувствителността на Българската Черноморска крайбрежна зона. Варна 2019, 174.

Коцев, Пейчев 2019: Ил. Коцев, В. Пейчев. Подводна морфология. – Анализ и картографиране на чувствителността на Българската Черноморска крайбрежна зона. Варна 2019, 32 – 35.

Коцев, Пейчев 2019: Ил. Коцев, В. Пейчев. Геоморфоложка структура и райониране на българския черноморски шелф. – Анализ и картографиране на чувствителността на Българската Черноморска крайбрежна зона. Варна 2019, 33 – 35.

Кръстев 2019: Ан. Кръстев. Физическа океанография. – Анализ и картографиране на чувствителността на Българската Черноморска крайбрежна зона. Варна 2019, 44 – 47.

Кузев 1981а: А. Кузев. Кранея и Кастрици. – Български средновековни градове и крепости. Варна 1981, 286 – 292.

Кузев 1981: А. Кузев. Галата. – Български средновековни градове и крепости. Варна 1981, 311 – 315.

Кузманов 1985: Г. Кузманов. Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.) = Разкопки и проучвания, XIII, София 1985.

Кузманов, Минчев 2018: Г. Кузманов, Ал. Минчев. Колекция на Регионален исторически музей Варна. София 2018.

Кузов, Роков 2012: Хр. Кузов, Т. Роков. Castellum aquae и кула по късноантичната крепостна стена на Одесос. – Известия на народния музей Варна, 44 (59), 2012, 141 – 154.

Кузов, Христов 2020: Хр. Кузов, М. Христов. Археологически проучвания на квадрибургиум при с. Шкорпиловци. – Археологически открития и разкопки през 2019. София 2020, 852 – 854.

Кузов, Христов 2021: Хр. Кузов, М. Христов. Археологически проучвания на „квадрибур“ при с. Шкорпиловци, Общ. Долни Чифлик. – Археологически открития и разкопки през 2020. София 2021, 784–787.

Кънчев 1938: Кр. Кънчев. Нашето Черноморие. Варна 1938.

Лазаренко 1998 – 1999: И. Лазаренко. Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий, В: Известия на Народния музей Варна 34–35, 1998–1999, 150–166.

Лазаренко, Мирчева, Енчева, Стоянова, Шаранков 2013: И. Лазаренко, Ел. Мирчева, Р. Енчева, Д. Стоянова, Н. Шаранков. Храмът на Понтийската майка на боговете в Дионисополис. Варна 2013.

Лазаров 1975: М. Лазаров. Потъналата флотилия. Варна, 1975.

Лазаров 1979: М. Лазаров. Подводна археология край нос „Св. Атанас“. – вестник Полет, 43, 28 октомври 1979 г.

Лазаров 1980: М. Лазаров. Подводни проучвания в залива до нос „Св. Атанас“ до с. Бяла. – Археологически открития и разкопки през 1979. София 1980, 230.

Лазаров 1989: М. Лазаров. Подводни проучвания в залива до нос „Св. Атанас“ до гр. Бяла. – Археологически открития и разкопки през 1988. Кърджали 1989, 173 – 174.

Лазаров 1990: М. Лазаров. Подводни проучвания в залива до нос „Св. Атанас“ до гр. Бяла. – Археологически открития и разкопки през 1989. Кюстендил 1990, 177.

Лазаров 2004: М. Лазаров. Древните каменни котви и загадъчното Второ хилядолетие. – Известия на Народния музей Варна, 36 – 37, 2000 – 2001, Варна, 2004, 9 – 18, 19–30.

Лазаров 2009: М. Лазаров. Древното корабоплаване по Западното Черноморие. Варна, 2009.

Любенов 2015: Й. Любенов . Древни пристанищни форми по българското черноморско крайбрежие. – VII Международна научна конференция Архитектура, Строителство– Съвремие, 28–30 Май 2015 г. Варна, България, ВСУ „Черноризец Храбър“, 2015, 94–95.

Маргос 1966: Вярно ли е съобщението на Евлия Челеби за зимуване на кораби в устието на Камчия. – Известия на Народния музей – Варна, II (XVII), 153–155.

Минчев 1985: А. Минчев. Тракийско селище Кокодива до Варна. – Известия на Народния музей – Варна, кн. 21 (36), 1985, 11 – 14.

Минчев 2021: А. Минчев. Светилище на Херакъл. История на Бяла. Варна 2021, 71 – 80.

Минчев 2023: А. Минчев. Одесос през късната античност. Варна 2023.

Мирчев 1953: М. Мирчев. Разкопки на тракийското селище край с. Галата. – Известия на археологическото дружество в гр. Сталин, кн. IX 1953, 1 – 29.

Мирчев 1969: М. Мирчев. Сондажни проучвания край с. Шкорпиловци, МПК, IX, 1, 1969, с. 11, 14.

Мирчев 1996 – 97: А. Минчев. Нови данни за раннохристиянската базилика с мозайки при с. Шкорпиловци, Варненско. – Известия на Народния музей – Варна, 32 – 33, 1996 – 1997, с. 130 – 150.

Михайлов 2023: Ст. Михайлов. Парично обращение в провинция Втора Мизия (498 – 681 г.). София 2023.

Мичев 2021: А. Минчев. Антично морско светилище на нос Свети Атанас. – История на Бяла. Варна 2021, 35 – 52.

Монахов 2003: С. Монахов. Греческие амфори в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог – определитель. Москва, Саратов, 2003.

Ников 1932: П. Ников. Едно неизвестно описание на българския черно морски бряг от XVIII век – Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет-книга XXVIII. София 1932, 1–60.

Орачев 2007: Ат. Орачев. Проучвания върху морската история и археология на левия Понт, 1: Каменните блокове с отвори от Българското черноморие. – Известия на Народния музей – Варна. Варна, XLIII, 2007, 9–37.

Орачев, Русинов 1988: А. Орачев, В. Русенов. Средновековен гръцки портолан за Българското Черноморие. – *Paleobulgaria/Старобългаристика*, XII, 1988, кн. 4, 78 – 89.

Пеев 2008: Пр. Пеев. Приложение. Физико-географско описание на Варненския залив и езерата – Варна през Средновековието. Част 1: От VII до края на X век. Варна 2008, 250–280.

Пеев 2012: Пр. Пеев. Подводни наблюдения в района на Черно нос. – Известия на Народния музей – Варна, 44, (52), 2012, 168 – 172.

Пеев 2012: Пр. Пеев. Реликтови форми на релефа в бреговата зона на българското Черноморие. – Международна конференция „Географски науки и образование“ 19 – 20 октомври 2012. Сборник Научни трудове Шумен, 2012.

Пеев 2014: Пр. Пеев. Палеогеография на пристанищните акватории в древната морска история и култура по Западното черноморие. Автореферат на дисертация за придобиване на образователна и научна степен “доктор” по област на висше образование: 4. Природни науки, математика и информатика; професионално направление: 4.4. „Науки за Земята“; научна специалност: „Океанология“. Варна, 2014.

Пеев 2022: Пр. Пеев. Средновековната крепост Галата и нейното пристанище. – Епохи, том XXX, кн. 2, 2022, 211 – 217.

Пеев, Пейчев 2001: Пр. Пеев, В. Пейчев. Българският черноморски бряг по данни от средновековни карти. – Трудове на Института по океанология Том 3. Варна, 2001, 105 – 109.

Пейчев, Димитров 2012: В. Пейчев., Д. Димитров. Океанология. Варна, 2012.

Плетньов 2008: В. Плетньов. Варна през Средновековието. Част първа: От VII до края на X в. Варна, 2008.

Плетньов, Пеев 2015: В. Плетньов, Пр. Пеев. Бележки за промяната на бреговете на Варненския залив, изследванията на братята Шкорпил и някои нови проучвания във Варненско. Плиска – Преслав, том 11, Изд. Национален археологически институт с музей при БАН, 2015, 21 – 34.

Плетньов, Кузов, Лазаренко, Пеев 2010: В. Плетньов, Хр. Кузов, Иг. Лазаренко, Пр. Пеев. Разкопки на крепостта „Кастрици“, Резиденция „Евксиновград“ Варна. – Археологически открития и разкопки през 2009. София 2010, 532 – 535.

Плетньов, М. Манолова, Пеев, Лазаренко 2011: В. Плетньов, М. Манолова, Пр. Пеев, И. Лазаренко. Крепостта „Кастрици“, резиденция Евксиноград – Варна. Археологически открития и разкопки през 2010 г. София 2011, 471 – 474.

Плетньов, Пеев 2010: В. Плетньов, Пр. Пеев. За Средновековния варненски пристан Росо/Росито/Росико. – Великотърновският университет „Св. Св. Кирил и Методий“ и българската археология. 1. В. Търново 2019, 505 – 524.

Плетньов, Пеев 2015: В. Плетньов, Пр. Пеев. Бележки за промяната на бреговете на Варненския залив, изследванията на братята Шкорпил и някои нови проучвания във Варненско. – Плиска-Преслав, том 11, 2015, 21 – 34.

Плетньов, Пеев, Лазаренко 2013: В. Плетньов, Пр. Пеев, И. Лазаренко. Археологически разкопки на крепостта „Кастрици“, „Евксиноград“ – Ва-

рна. Археологически открития и разкопки през 2012 г., София 2013, 419–421.

Плетньов, Стефанова, Вълчев 2007: В . Плетньов, А. Стефанова, М. Вълчев. Крепостта Кастрици. – Каварна – средище на Българския Северозизток. Каварна 2007, 112 – 125.

Покровски 1943: С. Покровски. Християнска базилика до устието на Камчия. – Известия на Българския археологически институт, XIV, 1940 – 1942, София 1943, 252 – 255.

Порожанов 2012: К. Порожанов. Тракийската цивилизация в началата на два континента и по крайбрежията на три морета. София, 2012.

Прешленов 2002: Хр. Прешленов. Одесос (Odessos, Odessus). Функционално-градоустройствена схема и архитектурни пространства (VI век пр. Хр. – VII век сл. Хр.). – В: Римски и ранновизантийски градове в България. (Studies in Memory of Prof. Teofil Ivanov). София, 2003, 59 – 80.

Прешленов 2006: Х. Прешленов. Паганизъм и християнство при Паницово. – В: Spartacus, 2. 2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години християнство. София, 2006, 261–272.

Райнов, Нинов, Печинов, Ненов 1984: Щ. Райнов, И. Нинов, Д. Печинов, И. Ненов. Влияние на хидротехнически съоръжения на твърдия отток на река Камчия. Хидрология и метеорология, кн. 1, 1984, 15 – 21.

Райчевска 2014: Ц. Райчевска. За името Ченгене скеля и неговите и неговите интерпретации. – Известия на националния исторически музей, т. XXVI, София 2014, 167 – 177.

Райчевска 2017: Ц. Райчевска. Анхиалската корабостроителница в кампанията по завладяването на Кипър (Според османски регистър от 1570 – 1572 г.). – Известия на Националния исторически музей, том XXIX, 2017, 285 – 294.

Райчевски 1997: Ст. Райчевски. Българинът и морето. София 1997.

Рашев 1981: Р. Рашев. Раннобългарски земен укрепителни съоръжения. – Български средновековни градове и крепости. Варна 1981, 16 – 44.

Родев 1985: Ц. Родев. Отвъд синия праг. София 1985.

Роков 2012: Т. Роков. Археологически обекти под вода край южния бряга на Варненския залив. – ИИМВ, 44 (59), 2012, 174 – 187.

Роков 2014: Т. Роков. Бъдещето на подводната ни археология е изследването на големите морски дълбочини. – 50 години леководолазна дейност в България. Варна 2014, 79 – 85.

Романчук и др. 1995: А. Романчук, А. Сазанов, Л. Седикова Л.В. Амфоры из комплексов византийского Херсона [= Amphorae from the complexes of Byzantine Chersonesos], Ekaterinburg, 1995.

Русев 2021: Ив. Русев. Бяла и районът в ранния османски период (XV-XVIII в.). По въпроса за етническия произход на местното население.1.1 Балканският крайбрежен район и османското завоевание през XIV-XV в. – История на Бяла. Варна 2021, 179 – 182.

Сотиров 1993: Ив. Сотиров. Средновековният град Карвуна – възникване и местонахождение. – Годишник на Националния археологически музей, IX, 1993, 169 – 187.

Станчева, Коцев, Станчев, Пейчев 2019: М. Станчева, Ил. Коцев, Х. Станчев, В. Пейчев. Геоморфоложка структура и морфоложки форми на крайбрежния и дънен релеф. – Анализ и картографиране на чувствителността на Българската Черноморска крайбрежна зона. Варна 2019, 22 – 31.

Станчева, Коцев, Станчев, Пейчев 2019: М. Станчева, Ил. Коцев, Х. Станчев, В. Пейчев. Брегова морфология. Техногенен тип бряг.- Анализ и картографиране на чувствителността на Българската Черноморска крайбрежна зона. Варна 2019, 31.

Стойков, Евстатиев 1983: Д. Стойков, Д. Евстатиев. Свлачището във вилна зона “Панорама” край Варна. – Инженерна геология и хидрогеология, книга 13, 1983, 20 – 32.

Тенекеджиев 2016: В. Тенекеджиев. Една забравена раннохристиянска църква край Варна (из архива на Карел Шкорпил във Варненския археологически музей). Археология, кв. 1 – 2, 2016, 73 – 82.

Тенекеджиев 2016а: В. Тенекеджиев. Раннохристиянска плоча с врязана украса от крепостта в резиденция Евксиноград край Варна – Известия Национален исторически музей том XXVIII, 2016, 173 – 185.

Тодорова 1985: Е. Тодорова. Към историята на Варна, Несебър и Анхиало (Поморие) през XV век. – ИНМВ, 21(36), 1985, 25 – 42.

Тодорова 1987: Ел. Тодорова. Неизвестно френско описание на западния черноморски бряг. – Известия на Народния музей–Варна 23 (38), 1987, 132–150.

Тончева 1951: Г. Тончева. Материали за археологическата карта на България. – Известия на Варненското археологическо дружество, книга VII, Варна 1951, 108 – 110.

Тончева 1953: Г. Тончева. Керамична работилница край с. Кранево. – Известия на Варненското археологическо дружество, IX, 1953, 81 – 87.

Тончева 1964: Г. Тончева. Потънали пристанища, Варна, 1964.

Тончева 1968: Г. Тончева. Подводна археологическа експедиция „Черни нос“. – Корабостроене и корабоплаване, 9, 1968, 28 – 29.

Торбатов 2002: С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития (края на III – VII в.). Велико Търново, 2002.

Торбатов 2022: С. Торбатов. Принос към историческата топография на Анхиало през Римската епоха и Късната античност. – Известия на бургаския музей, 8, ч. 1, 2022, 74 – 113.

Тотешев 1992: Ас. Тотешев. Нови сведения за миналото на с. Емона, Бургаска област. – Годишник на Националния Археологически музей, том VIII, София 1992, 331 – 340.

Траянов 2008: Т. Траянов. Тайните на морското дъно. Варна, 2008.

Траянов 2020: Т. Траянов. Хидростроително съоръжение върху потънал параход пред Евксиновград. – Морски вестник, ноември 2020.

Трифонов 2003: Т. Трифонов. 700 наименования от българското Черноморие. Варна 2007.

Тулешков 2019: Н. Тулешков. Средновековният пристанищен град Кастрици. – История, архитектура, опазване. – Паметници, Реставрация, Музей, януари – декември 2019, 11 – 42.

Христов 2002: И. Христов. Пътища и крайпътни съоръжение в Хемус. Принос към историческата география на древна Тракия. 2002.

Христов 2009: М. Христов. Селищна система и пътна мрежа в провинция Мизия Втора (IV – началото на VII в.) – Дисертация, София, 2009.

Христов 2013: Ив. Христов. Акра между Анхиало и Созопол. София, 2013.

Христов 2016: Ив. Христов. Президии, бурги и фрури в провинция Мизия и Тракия II–V век. – Принос към проучването на самостоятелни отбранителни и охранителни обекти от римската епоха в дн. български земи. София 2016.

Христов 2018: Ив. Христов. Mare Ponticum. Крайбрежни крепости и пристанища в провинция Хемимонт V–VII век. – Mare Ponticum. Coastal fortresses and harbour zones in the province of Haemimont 5 th – 7th century. София 2018.

Христов 2019: Χρυσοσωτήρα. Ранновизантийска крепост на полуостров Хрисосотира при град Черноморец V–V век, 3, София 2019. Χρυσοσωτήρα. An early byzantine fortress on the peninsula of Hrisosotira at the town of Chernomorets 5th–7th century, 2. Sofia, 2019.

Христов 2020: Ив. Христов. Тайните на нос Емине. Археологически проучвания в землището на с. Емона, Община Несебър. В. Търново 2020.

Христов 2021: Ив. Христов. Ив. Христов. Полуостров / остров Св. Тома. История и археология на черноморските острови /Peninsula/ Island of St. Thomas. History and archaeology of the Black Sea islands. В. Търново 2021.

Христов 2023: Ив. Христов. Антични и средновековни железни котви от Българското Черноморие/ Antique and Medieval Iron Anchors from the Bulgarian Black Sea Coast. София 2023, 1 – 144 (ISBN 978 – 619 – 90311 – 7 – 9 (pdf).

Христов 2024: И. Христов. Котвите от Манастирския залив. София 2024.

Христов 2024б: Ив. Христов. За „ двете “ големи късноантични пристанища на Созопол. – Юбилеен том посветен на проф. д-р Иван Тодоров. Варна 2024.

Христов 2024а под печат: Ив. Христов. Късноантичните и средновековни пристанища на Атия. – Юбилеен том в памет на проф. Иван Карайотов. Известия на Бургаския музей. Бургас 2024.

Христов, Пантов 2016: Ив. Христов, Д. Пантов. Фармакида. Проучване на тюрзис от Елинистическата епоха в м. Фармакида, Община Приморско II–I в. пр. Хр. София 2016.

Цицов 1909: Свещ. Н. Цицов. Старини въ Шабленско.- Известия на Варненското археологическо дружество, 1909, 78 – 79.

Чанева-Дечевска 1999: Н. Чанева-Дечевска. Ранно-християнската архитектура в България. София 1999.

Чолпанов 1989: Борис Чолпанов. Каменните щитове. София, 1989.

Шаранков 2024: Н. Шаранков. Античните надписи на Дионисополис. София 2024 .

Шкорпил 1892: Х. и К. Шкорпил. Североизточна България в географическо и археологическо отношение. I. – В: СЛУНК, VII, 1892, 49 – 55.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Окопы и земляныя укрепления Болгарии. – Известия Рускаго Археологического института в Константинополе

(= Материалы для Болгарских древностей. Абоба-Плиска.). София, 1905, 503 – 543.

Шкорпил 1907: Х. и К. Шкорпил. I годишен отчет на Варненско археологическо дружество, 1907, 28.

Шкорпил 1910а: Х. и К. Шкорпил. Одесус и Варна. – Известия на Варненското археологическо дружество, III, 1910, 2 – 23.

Шкорпил 2011: К. Х. Шкорпил. Неизвестно писмо и крайбрежни насипи. Известия на Варненското археологическо дружество, IV, Варна 1911, 77 – 86.

Шкорпил 1921: Х. и К. Шкорпил. Двадесетгодишната дейност на Варненското археологическо дружество. – Известия на Варненското археологическо дружество, VII, 1921, 1 – 84.

Шкорпил 1921а: Х. и К. Шкорпил. Туристика. – Известия на Варненското археологическо дружество, VII, 1921, 64

Шкорпил 1923: Х. и К. Шкорпил. Владислав Варненчик 1444–1923. Варна 1923.

Шопов 1902: А. Шопов. Евлия Челеби – Периодично списание, кн. 62, 1902, 161 – 194.

Щерионов 1989: Щ. Щерионов. Пристанища и пристанищни съоръжения по южното ни черноморско крайбрежие в периода от средата на XVIII до средата на XIX в. – Известия на Националния исторически музей, том VIII, 1989, 107 – 120.

Янакиева 2009: С. Янакиева. Тракийска хидронимия. София 2009.

**АРХЕОЛОГИЯ НА ПОНТИЙСКИЯ БРЯГ.
КРАЙБРЕЖНИ КРЕПОСТИ, СЕЛИЩА И ПРИСТАНИЩНИ ЗОНИ
В ПРОВИНЦИЯ ВТОРА МИЗИЯ**

Иван Христов

РЕЗЮМЕ

Въведение в проблематика.

Пристанищни зони, пристанищни съоръжения и морски маршрути

Настоящото изследване е продължение на книгата “Mare Ponticum. Крайбрежни крепости и пристанища в провинция Хемимонт V – VII век“ излязла от печат през 2018. Продължението следва до голяма степен структурата и методиката на предишното изследване.

Акцентът е върху историята на крепостите, селищата и пристанищните зони в крайбрежната зона на провинция Втора Мизия. В текста намира мястото и описанието на раннохристиянски храмове построени извън крепостните стени, но в близост до малки заливи, и устия на реки.

Териториално новото изследване обхваща сравнително малка крайбрежна зона заключена между устията на реките Батова и Двойница, която се явява източната брегова граница на провинцията.

Хронологически проучването се отнася към периода на Късната античност.

В по-конкретен план границите на проучването могат да бъдат ограничени между края на V век – началото на VII в. сл. Хр.

В структурно отношение книгата съдържа отделни глави в които са разгледани въпроси свързани с: югоизточната, североизточна и източна граница на провинция Втора Мизия; съвременната географска подялба на територията, особености на изследваната брегова ивица и плитководната (прибрежна) зона; описание на крепости, селища, храмове и пристанищни зони.

В заключителната част са представени някои проблеми и тенденции при проучването както на сухоземните обекти така и на тези под вода.

Книгата освен обобщение на вече известни данни от изворите и проведените археологически проучвания на обектите включва и нови непублику-

вани данни и материали от собствени проучвания осъществени в периода 2023 – 2024 г. Тук визирам: подводните проучвания в акваторията на нос Киллик до устието на р. Камчия; геофизичните проучвания до нос Киллик и потъналия остров до устието на р. Камчия; подводните изследвания в залива Ески баалък до нос Галата; подводния оглед в пристанищата зона на крепостта Кастрици; теренните обходи в землището на с. Кранево, Близнаци, Шкорпиловци и гр. Бяла.

Включени са така също и описанията на археологически материали и обстоятелства на откриване съхранявани във фондовете на музеите в гр. Бяла и Варна.

1.1 Провинция Втора Мизия. Организиране и граници

Оформянето на територията на провинция Втора Мизия започва около 293 г., когато североизточните части на старата провинция Долна Мизия са отделени в провинция Скития. Най-късните споменавания на събития засягащи провинция Втора Мизия са от края на VI век.

В историята на провинцията трябва да отбележим един важен период в който тя попада за кратко в пределите на нова административна единица на късната римска империя. На 18 май 536 г., със специален указ на император Юстиниан I е създадена една нова административна област под името Квестура екзерцитус (*Quaestors exercitus*). Тя включва провинция Втора Мизия, съседната провинция Скития, провинция Кария (*Caria*) в Мала Азия, о. Кипър, о. Родос и Цикладските острови. Начело на това голямо по площ административно обединение, стоял квестор на войската, който получил високия служебен чин префект/*perfectus* (*Iust. Nov. LII*).

Очевидната причина за създаване на тази квестура била да се осигури по-редовното осигуряване със средства и главно с храни за войските, разположени по Долнодунавския лимес и гарнизоните във вътрешността на двете провинции. А тази доставки неминуемо зависели от корабоплаването, пристанища на черноморските градове и крепости.

Квесторът съчетавал наред с предимно военните си функции, също административни и съдебни, като бил назначен и за главнокомандващ на войските във всички тези твърде отдалечени една от друга провинции и острови. На него била поверена и отбраната им – разбира се, става дума очевидно за северните и най-застрашени гранични провинции Втора Мизия и Скития. Седалището на квестора било основно в Одесос, освен когато пребивавал при нужда в Константинопол.

Не е известно точно колко време е продължило съществуването на тази квестура, но последното споменаване на нея в писмени извори е от 575 г. – т.е. тя е действала в продължение около четири десетилетия. Някои документи за опрощаване на данъчни недобори от времето на по-късните византийски императори Юстин II (565 – 578 г.) от 565 г. и на Тиберий II (все още като цезар) – съответно от 575 г. подсказват, че тя е продължила да съществува може би докъм 80-те години на VI век.

Граници на провинция Втора Мизия на югоизток, североизток и изток

За съжаление, детайлно проучване върху югоизточната граница на провинцията Втора Мизия не е правено, поради което съществуват и различни мнения за трасето ѝ. Редица проучватели приемат за южна граница на провинцията планината Хемус, без да конкретизират трасе ѝ.

Един от малкото сигурни репери на граничното трасе е района на дн. гр. Обзор (Templum Iovis ?) и частично проученото късноантично укрепено селище при с. Паницово, от което произхожда епиграфски паметник с името на провинция Втора Мизия. Всъщност, в по-общ смисъл като елемент от граничната линия между двете провинции се възприема и изградената през V в. преградна линия (т. нар. Източно-балканска преградна линия), започваща от Templum Iovis и продължаваща в посока запад по ниските склонове на Хемус. Преграждайки по този начин лесно преодолимите проходи след изграждането ѝ вероятно се е превърнала в реална гранична линия между Втора Мизия и Хемимонт.

Като продължение на тези мисли съм предложил хипотезата, че късноантичният град под дн. Обзор е попадал в границите на провинция Хемимонт, а не във Втора Мизия.

Североизточна граница на провинцията

Източната граница, която разделя Втора Мизия и Скития, е била обект на специални изследвания, но тук приемам трасирането извършено от С. Торбатов. Той предлага, много по-конкретно очертание на тази провинциална граница. Началото е поставено на дунавския бряг при ез. Олтина и продължава на юг, като достига до землището на с. Изгрев (община Суворово). Оттам тръгва на изток към изворите на Батовска река при с. Изворско (община Аксаково) и като следва коритото на реката, достига до брега на Черно море.

По отношение на източната граница на провинцията тук отново бих

повторил разсъждения залегнали в предишното изследване за крайбрежието на провинция Хемимонт. На север от Хемус би следвало да разглеждаме източните части на провинция Втора Мизия не толкова като граница, а като контактна източна морска зона, където са разположени крепости и пристанища. Наличието на активен понтийски флот от страна на Византия разширява, макар и очевидно, разтеглената икономическа граница на провинцията. Тази своеобразна “обтекаемост” се изразява в наличието на гъста мрежа от морски маршрути обслужващи, както съседни градове и крепости, така и по-далечни дестинации, като столицата на империята и крайбрежните градове на север към провинция Скития и Крим. В посочената зона се развивала специфична морска култура, свързана с адаптирането на населението на градовете и крепостите към конкретна географска среда. Тоест границата е имала две хоризонтални измерения.

Първото измерение е била самата брегова ивица за съжаление претърпяла сериозни изменения през последните 16 столетия.

Второто измерение засяга акваторията на провинцията до линията на традиционния античен и късноантичен фарватер, където корабоплаването било интензивно. Тази интензивност довела до създаването на сложна мрежа от каботажни морски пътища свързващи отделните крайбрежни селища и техните структури. По този начин живота на крайбрежието се свързвал с този на моряците и търговците, които кръстосвали източната граница на Втора Мизия обезпокоявани до началото на VII век единствено от морските стихии.

1.2 Съвременна географска подялба, особености на изследваната брегова ивица и плитководната /прибрежна/ зона

Дългата 432 км брегова линия на България е съставна част от западната периферия на черноморския басейн. Настоящото изследване засяга малка част от тази ивица, заключена между устието на р. Двойница и устието на р. Батова. Това прави около 60 км дължина по права линия или 32 морски мили. Приблизителна площ на изследваната сухоземна територия е около 130 кв. км. На места теренните проучвания обхващат повече километри навътре в сушата. Следва да прибавим и морска площ на дълбочина до 20 м и до 2 км отстояние от брега Тази акватория е обхващала древните пристанищните зони и най-активните маршрути на каботажно корабоплаване.

В зависимост от съвременната географска подялба изследвана сухоземна територия се дели условно на физикогеографски/ландшафтни райо-

ни или по-малки регионални единици. Тя попада в Северния крайбрежен и Централен крайбрежен район.

Геоморфоложката структура на посочената крайбрежната зона е доминирана от ерозионно-абразионни, свлачищни и клифови участъци, акумулативни сектори с чакълести и пясъчни плажове с дюни, лимани, лагуни и др. Каква е била в действителност крайбрежната „картина“ през Късната античност е много трудно да се отговори и това по-скоро е тема на отделно изследване. Трябва обаче да се подчертае, че свлачищата са предпоставка на частичното или цялостно разрушаване на археологически обекти. Такива примери са разгледани в книгата.

По крайбрежието на проучвана територия особен интерес предизвикват лиманите и техните низини. Тяхното ситуиране по крайбрежието играе негативна роля в поселищните процеси за различни исторически периоди. Техният генезис обикновено е свързан с комбинираното действие на повишаване на морското ниво и потъване на брега през холоцена.

В посочената част от крайбрежието са разположени следните устия от лиманен тип: устие на р. Батова с площ 13,0 кв. км; Варненско-Белославски езерен комплекс с площ 41,80 кв. км; лиман (устието на р. Паша дере) с площ 5,20 кв. км; устие на р. Камчия площ с 37,70 кв. км; устие на р. Фъндъклийска площ с 0,40 кв. км; устие на Кара дере с площ 0,10 кв. км; устие на Двойница-Перпери дере с площ 2,99 кв. км. В ниската част при устията на тези реки не са регистрирани археологически обекти и тази констатация особено важи за широките разлати участъци по крайбрежието при устията на реките Батова, Камчия и Фъндаклийска. Показателни са примерите с обширната Долнокамчийска лонгозната низина и долината при устието на Батовска река заета от лонгозната гора „Балтата“ и лимана Батовско блато (Балчишка балта).

Като изключим големия Варненския залив по така рамкираното българско черноморско крайбрежието съществуват и по-малки заливи добре защитени от северните и североизточни ветрове:

- Под нос Свети Атанас
- Под Канарата/Черни нос
- Под нос Иланджик
- Залива до Евксиновград

На пръв поглед незаслужаващи внимание от гледна точка на темата съществуват и поне още 4 – 5 по-малки залива и устия на три големи реки, кои-

то в миналото са били преходна зона към морско дело. Тези заливи както ще разберем в изложението са играели основна роля в морските комуникации и развитие на крайбрежни селища през Късната античност.

В книгата е обърнато специално внимание на т. нар. техногенен тип бряг. Неговото изучаване е особено важно когато се описват археологически обекти на самия морски бряг. Както е видимо в само за 100 години бреговата ивица търпи сериозни изменения, често обектите са сериозно пострадали, а пристанищните съоръжения засипани под тонове пясък. От 80-те години на миналия век по Българското черноморско крайбрежие са изградени много на брой и различни по тип брегозащитни съоръжения с цел овладяване на абразионните и свлачищните процеси. Най-често прилаганите съоръжения са: брегови диги (дамби) или каменно-насипни съоръжения, буни и вълнозащитни стени. Изграждането на вълнозащитни стени и дамби по протежение на бреговата линия, както и строителството на пристанищна инфраструктура (пристанищни молове, вълноломи и подходни навигационни канали) е довело до бетониране на бреговата линия и понастоящем 16,2% (или 70 km) от българския бряг е превърнат в техногенен тип бряг.

Геоморфоложка структура и райониране на българския черноморски шелф.

В обхвата на българския шелф могат да бъдат диференцирани три основни геоморфоложки зони: плитководна, централна и периферна. Това райониране е актуално и за проучваната акватория.

Плитководната (прибрежна) зона се простира успоредно на бреговата линия и обхваща подводния брегови склон заедно с комплекс от реликтни и съвременни подводни тераси. Долната граница на подводния брегови склон се маркира от 25 – 30 м изобата, т. е. от максималните дълбочини, при които шормовите вълни оказват морфоложко въздействие върху морското дъно. Това е и зоната на сравнително безпрепятствено подводно проучване както на водолазни екипи от XX век, така и на нашия екип.

Морфологията на подводния брегови склон се характеризира с наличието на пясъчни валове пред акумулативните брегови участъци, блоково-валунни натрупвания пред свлачищата, скални банки и абразионни бенчове в съседство с клифовите участъци. Така например скалната банка „Камчийски камък“ (Долнокамчийски крайбрежен участък) представлява забележителната форма на дънния релеф в обхвата на Северния крайбрежен район.

II. Крепост, пристанищна зона и неукрепени селища в землището на гр. Бяла

Късноантична крепост на нос Свети Атанас

Археологическият обект е разположен терасовидно в източния край на нос Св. Атанас до гр. Бяла. Тук брегът е клифов, висок на места до 40 метра. Благодарение на археологическите проучвания осъществени от В. Йотов и А. Минчев на носа е установен многослоен обект, чието развитие започва през Късния халколит (края на V хил. пр. Хр.). В най-вадената към морето част от носа е открито своеобразно морско светилище състоящо се от над 140 култови ями. Находките в тях са преди всичко от Класическата и Късноелинистическата епоха и проучвателите ги свързват с тракийската култура. Светилището е действало от VI в. пр. Хр. до началото на I в. сл. Хр.

Основните проучени структури на нос Свети Атанас се отнасят за Късната античност – края на IV – началото на VII век. Те са част от голяма крепост системно проучвана от 2009 г. до ден днешен. Въз основа на най-късните монетни находки в някои разкопани сгради от крепостта, се изказва предположението, че разрушаване на крепостта, трябва да се свърже с аваро-славянското нашествие през 614 г. – по времето на император Ираклий. Според проучвателите при разкопки са открити само десетина фрагмента от средновековна керамика и няколко монети от периода XIV – XVII век.

В. Йотов определя проучвания от неговия екип късноантичен обект като „пристанищен град“, който се състои от: частично запазена крепостна стена; раннохристиянски сакрален комплекс включващ базилика, кръщелни, жилище на главния свещеник; обществена баня; десетки жилищни и стопански сгради сред, които прави впечатление останките от винарни и пещи за производство на керамика. По време на разкопките в и около града са открити доказателства за занаятчийски дейности от различен вид, продължили в продължение на два века.

Укрепителната линия на крепостта се е състояла от каменна стена и ров пред нея. Дължината е около 250 м и е затваряла площ малко над 35 декара, от които поне половината не са проучени.

Крепостта на нос Св. Атанас може да бъде определена и като малък „аграрен град“ в който е концентрирано производството на вино. В случая при нос Св. Атанас до 2013 г. са разкрити три винарни със съпътстващи складови помещения, което дава основание на проучвателите да напишат, че отглеждането на лозя и производството на вино са били важна част от битата на населението на крепостта и околностите.

Пристанищна зона между нос Св. Атанас и нос Св. Иван

Едно от най-ранните сведения за наличието на голямо пристанище до източния бряг на Хемус се съдържат в Периплуса на Ариан. През II век управителят на провинция Кападокия Флавий Ариан обикаля Черно море, след което изпраща доклад на император Адриан, в който пише: „От Одесос до подножието на Хем, простиращ се до Понта са триста и шестдесет стадия; и тук има корабна спирка (*ἄρμος ναυσίῳ*). От Хем до град Месембрия деветдесет стадия; [там има] корабна спирка (Arr. PPE 36).

Следващото маркиране на такъв пристан е върху Пойтингеровата карта Това е Port. Themomontus, чието име на картата е изписано най-общо между Mesembria и Odessos. Според Н. Шаранков Port. Themomontus, очевидно е, с повтаряне на крайното Т от PORT, грешка вместо portus H(a)emo mont(e), „пристанище при планината Хемус“. Къде точно се е намирало това пристанище е трудно категорично да се определи.

Първо са припомнени моите наблюдения за нос Емине. Там прекалено откритото море, изложено на постоянни ветрове, е сериозна пречка за развитието на пристанищен район. Изключение може би правят малките суходолия, които се спускат към брега на юг от носа в посока съвременното туристическо селище Елените.

Пристанът, за който говори Ариан, според някои изследователи, се е намирал в днешното Иракли, което е от северната страна на носа, докато основното пристанище на Емона е било на южната страна. Друго възможно място за акостиране на кораби (когато в по-късните извори се споменава пристан при Емине) би трябвало да се търси до устието на р. Вая при местността Иракли. Такъв извод според В. Йотов се потвърждава от едно описание на Българското Черноморско крайбрежие от австрийския офицер Венцел фон Броняр 1786 г., в което той споменава за пристани при Иракли, в средата на залива между Обзор и нос Св. Атанас и при устието на р. Камчия.

Тук обаче трябва да се направят важни уточнения. Първо, старото село Иракли е било разположено не в района на едноименното ваканционно селище до самото устие на р. Вая, а северно от коритото на реката. То се е развивало северозападно от нос Кочан върху висока равна платовидна местност.

Второ, най-тихият залив всъщност в този район е ситуиран южно от нос Кочан. Макар и с дължина 100 метра той е бил най-възможното място за удобно акостиране на малки плавателни съдове.

Както ще видим по-долу следващото удобно място за приставане неда-

леч от склоновете на Стара планина е залива между Обзор и нос Св. Атанас. Тук не бива да забравяме факта, че дори днес от географска гледна точка масива на Черни нос, северно от въпросния залив се възприема като най-северна точка на Стара планина. Вероятно разлатите склонове на Стара планина на север също са се възприемали като част от Хемус. В този ред на мисли споделени в книгата предлагам хипотезата, че един от вариантите за локализация на Port. Themomontus е именно при залива между Обзор и Бяла. Всъщност това е и акваторията с най-добри географски характеристики и най-многобройни подводни находки за разлика от единичните такива при нос Емине и Иракли.

Добрите природни дадености на залива Св. Атанас за укриване на кораби при неблагоприятни морски условия, а също така и за извършване на товаро-разтоварни работи са били забелязани и оценени още в Античността. Допуска се, нивото на морето в този период е било с около 5 м по-ниско. Днешните, продължаващи под водата, скални рифове на нос Св. Атанас са се виждали доста по-високо над морското равнище като продължения на сушата и са играели ролята на своеобразен вълнолом.

Днес заливът носи името на носа, който го загражда от север-североизток – Св. Атанас. Братя Шкорпил отбелязват:

„На юг от крепостта се намира един залив, в който според съобщенията на тукашните рибари се забелязват на морското дъно остатъци от стари иудове. Няма съмнение, че тукашният залив, който е пазен от опасните североизточни ветрове, е служил в старо време за важно пристанище...”

Къде са се намирали останките в залива Св. Атанас за които споменават братята Шкорпил? Те са били изградени в най-вътрешната страна на залива, но за съжаление са останали под дебел пласт пясък образуван от различните строителни етапи на изграждане на каменен кей. Днес вследствие на голям проект за модернизирание на пристанище Бяла възможността те да се локализируют е сведена до нула.

В. Йотов пише, че народната памет е запазила името и на още един, по-малък залив в района на носа – Св. Иван (Ая Яни), който е бил всъщност югозападният край на залива Св. Атанас. Този малък залив е бил затворен от юг от вече несъществуващ по-малък нос. Братя Шкорпил тъкмо за това място са отбелязали, че *„до самите поли на възвишението... се забелязват развалини на една малка черквица Св. Иван”*. Този нос се е явявал продължение на хълма, който се извисява днес над устието на р. Перпери и на който опира започващият от р. Двойница землено-пясъчен насип. Тук е проучена късно-

антична пещ за строителна керамика.

Прочее, ако се проследят хоризонталите на топографските карти, също е видно, че възвишението продължава и в морето на няколко десетки метра навътре. Пред този нос има сведение от местни рибари и събирачи на рапани, че са откривани множество и различни по вид оловни шокове.

Единствените подводни археологически проучвания в залива до нос Св. Атанас са проведени през 1979 и през 1988–1989 г. под научното ръководство на М. Лазаров. Изказано е заключението, че заливът е бил използван като пристанище в продължителен период от времето на Великата гръцка колонизация (VII–VI в. пр. Хр.) до Късната античност. Откритите котви, каменни и оловни шокове, амфори се датират за широки хронологически граници. М. Лазаров обръща внимание в една научно-популярна статия, че броя на фрагментите от амфори от Късната античност е твърде голям. Изследователят споделя хипотезата, че значителния брой еднотипни амфори подсказва възможността тук да се търси останки от потънал кораб.

Странно, но подводния проучвател на залива М. Лазаров категорично пише в една своя книга посветена на корабоплаването по Западния Понт, че в него „липсват средновековни материали“. Но дали е така? Освен вече известните цели амфори публикувани от В. Йотов във фонда на Исторически музей гр. Бяла се съхраняват множество фрагменти от амфори и други съдове открити при проучванията на М. Лазаров останали неизвестни. С любезното съдействие на Д. Янчев в тази книга помествам тяхното графично представяне. От всичките 38 фрагмента 9 са от Предримската епоха. Преобладават късноантични амфори и части от битови съдове. Те са общо 18. Могат да бъдат разпознати амфори тип Late Roman 1 и Late Roman 2. Три фрагмента с глазура се отнясят за един XIV век.

Тук трябва да уточним, че проучванията на Михаил Лазаров са концентрирани около стар рибарски талян и северно от буната и източно от разкритата късноантична крепост. Тоест те засягат периферията на пристанищната зона.

В музея в гр. Бяла се съхраняват и няколко цели и фрагментирани амфори, които са откривани в акваторията между нос Св. Атанас и Черни нос от рибари и рапанджии. Единственото сигурно за тях, че са от акваторията на гр. Бяла в зоната до 20 м. дълбочина. Преобладаващата част са от Предримската епоха.

Сред другите, случайно открити находки има и цялостно запазена амфора тип Günsenin 1. Този тип амфори се датират за X–XI век.

Археологически обекти от Късната античност в околностите на гр. Бяла

Теренните проучвания в околностите на гр. Бяла са все още в своя начален етап. Същото може да се напише и за археологическите разкопки. Благодарение на осъществените съвместни наблюдения с колегите В. Йотов и Д. Янчев в следващите редове мога открия няколко перспективни зони за бъдещи проучвания. В тях са маркирани и отделни структури от Късната античност.

М. „Палеоклисе“

Намира се в близост до централния плаж на гр. Бяла. Тук е било построено старото казино на града. Върху висок бряг в най-източната част на местността са забелязани в брега поне четири големи питоса. Има данни за вкопани поне още толкова. Фрагменти от тях са съхранени в Историческия музей на града. Вероятната датировка на съдовете е Римска епоха. Обектът има пряка връзка с морето и вероятно в неговата акватория е имало малко пристанищно съоръжение – скеля.

Складирането на голям брой питоси до морския бряг и то извън укрепени селища е изключително интересна ситуация позната и на други места по западното черноморско крайбрежие. В. Йотов, А. Минчев и Д. Янчев пишат, че в м. Палеоклисе е имало антично селище. Водоснабдяването на това селище е било с водопровод от извора в м. Кавака (под Техникума). В Исторически музей Бяла се съхраняват фрагменти от елинистически съдове и горната част на амфора от Херсонес на която има печат на астиома Ксантос. Д. Янчев е забелязал в профилите на съвременен изкоп за канал фрагменти от керамични съдове и от Римската епоха. Очевидно селището им богата и продължителна история.

Селище в м. „Хоруба“ („Хруба“)

Разположено на 300 м северозападно от Бели нос в района на лозови масиви. На обработваемия терен се забелязва голяма концентрация на битова и строителна късноантична керамика. Приблизителната площ на селището е 2 дка. Без да има сигурни доказателства за връзка с морето трябва да се отбележи, че селището е било в непосредствена близост до Бели нос, чиято подветрена южна страна е давала условия за акостиране при тихо време. На самия Бели нос вероятно е имало и морско светилище от Елинистическата епоха. Хипотезата се базира на информация от Д. Янчев за открита яма на ръба на носа. Ямата е била с крушовидна форма, дълбока около 1,20 м. В горната част ямата е била с диаметър 80 см като в дълбочина диаметъра се е увеличавал. Откривателите на ямата забелязват, че тя е била пълна с голямо

количество фрагментирани съдове. От тях е запазена единствено керамична купа която днес се съхранява в Историческия музей на гр. Бяла. На 20 м западно от мястото на вкопаване на ямата са открити при оглед фрагменти от късноантични съдове.

Що се отнася до самата яма (вероятно не единствена на силно ерозирания Бели нос!) мога да предположа, че тя е класически пример за т. нар. „яма -ботрос“ или „яма-депозит“. Териториално най-близкия паралел може да бъде посочен с ямите на съседния нос Св. Атанас.

Селище в м. „Дурбали“ на трасето на античния сухоземен път свързващ Темплум Йовис и Одесос

Границите на селището не са очертани окончателно, но все пак може да се посочи, че то е разположено на поне 5 дка площ. То е било ситуирано върху обширна площ на 2 км северозападно от гр. Бяла, южно от притоците на Бяла река. Върху съвременния обработваем земеделски терен се забелязват периодично ломени камъни, битова и строителна керамика от различни исторически периода. Интерес предизвиква забелязаното от Д. Янчев на 1 км източно от сегашното шосе Бяла–Варна кръгло съоръжение с приблизителен диаметър 7 м градено от ломени камъни споени с бял хоросан. В околностите на съоръжението са намерени сребърни римски монети от I – III век част от тях предадени в музея на гр. Бяла. Вероятно се касае за кръгла наблюдателна кула – турис по подобие на две проучени римски кули с кръгъл план в планинската отсечка на пътя Ескус-Филипополис. Северно от предполагаемата кула през малко дере е локализирана концентрация на късноантична битова и строителна керамика.

Антично и средновековно селище в долината на Бяла река

В. Йотов, А. Минчев и Д. Янчев споменават за наличието на голямо антично селище и средновековна селище което започвало от крайбрежната ивица при устието на Бяла река и се развивало в западна посока непосредствено южно от с. Горица.

Изследователите правят важно уточнение – селището се отличавало с няколко водоизточника. Северно от маркирания район се споменава и за могилен некропол. В пределите на селището са открити керамични фрагменти от съдове датирани в широки хронологически граници – I хил. пр. Хр. – XVIII век сл. Хр. Намерените монети, които са предадени за съхранение в музея на гр. Бяла включват домонетна форма, елинистически, римски и средновековни монети. За съжаление описанието на селището е твърде общо и не става ясно каква е плътността на застрояване със структури на

тази твърде голяма територия. Твърде вероятно е селището в м. Дурбали да е част от нея.

Антично селище в района на нос Черни нос, Община Бяла

Антично селище разположено до изворите на приток на р. Кара дере е открито при огледи осъществени съвместно с колегите от ИМ Бяла през март 2024 г. Попада в границите на обширна местност Канарата.

Селището по предварителни данни заема площ от 2 дка. Разположено е на полегат хребет ограничен от изток и запад от стръмни дерета, в които течат потоци на по-голям приток на р. Кара дере. Върху сравнително равна площадка са забелязани големи иманярски изкопи в които се откриват ломени камъни и обилно количество фрагментирана строителна керамика характерна за Късната античност. По информация на жители от гр. Бяла в района са откривани бронзови и сребърни монети от Предримската епоха.

Част от колективна монетна находка състояща се от 8 драхми отсечени в периода 323 – 296 г. пр. Хр. е намерена в район западно от устието на Кара дере. Съхранява се в ИМ Бяла. В. Йотов, А. Минчев и Д. Янчев допускат находката да произлиза от селище свързано със споменатото по-горе по долината на Бяла река.

III. Пристанищната зона до Черни нос (Мавро моло).

Тук трябва да разграничим две перспективни зони за подводни проучвания. Първата е локализирана в малък залив на нос Канарата, южно от Черни нос. Втората е разположена пред самия Черни нос в обсега на подводния риф Плевнята, чийто завършек е скала с купеновидна форма. Другото популярно сред рибарите име на този риф е „Казана“. Всъщност рифа, който при лошо време е трудно забележим е зона на корабокрушения в тази част на Черно море.

Трябва да спомена, че северно от рифа „Казана“ до Черни нос върху скалисто дъно подходящо за събиране на рапани на дълбочина 8 – 10 м са открити множество фрагменти от късноантични амфори. Те се откриват пред бунгалата в южната част на плажа на с. Шкорпиловци. Фрагменти са открити и в близост до устието на реката. Датировката им е различна, но преобладават тези от Късната античност.

IV. Късноантичен квадрибургиум при с. Шкорпиловци.

Локализирани селища и предполагаем пристан

Късноантичен квадрибургиум.

Обектът е разположен на невысока равнинна тераса в близост до морския бряг. От запад и юг е ограничен от течението на р. Фъндъкли, която играе ролята на естествено препятствие и го защитава от тези две страни.

При първите археологически проучвания в началото на XX век е разкритата една късноантична християнска базилика с добре съхранени подови мозайки, датирани от братята Шкорпил към IV–V век. През шейсетте години на XX в. сондажни проучвания в крайбрежната зона на с. Шкорпиловци провежда М. Мирчев. Те довеждат до разкриването на крепост и селище, датиращи от периода на Късната античност.

При първите разкопки е разкрита една отсечка от източната крепостна стена на съществуващото тук укрепление, добре съхранена на височина около 2 м и с дължина от около 65 м. Пак чрез отделни изкопи е проследена и неговата южна стена дълга 80 м и части от западната около 65 м. Липсват данни северната стена, тъй като там разрушенията са големи и няма данни за разкрити части от фортификацията. Предполагаемата площ на укреплението е около 5 дка. По протежение на източната стена е разкрита потерна, която някъде през VI век е била зазидана. В ъглите на укреплението са се издигали кръгли кули. Досега са разкрити 3 ъглови кули – северозападната, югозападната и югоизточната, и по средата на южната стена – една правоъгълна кула.

По своите параметри и план крепостта при с. Шкорпиловци намира близък паралел с крепостите при Балчик – Тузлата и Тимум-Запад, намиращи се също непосредствена близост с брега на морето в съседната провинция Скития.

Според Хр. Кузов, който със своя екип възстановява разкопките на обекта през XXI век в историята на укреплението има няколко строителни периода.

Първият строителен период започва през III век. Най-ранната структура от този период е проучена от вътрешна страна на южната куртина. Това е опожарена дървена конструкция, предшестваща крепостната стена. От нея са съхранени гнездата на четири масивни дървени подпори с диаметър 0,43 м. Вероятно останките са от наблюдателна кула.

Вторият период е свързан с изграждане на крепостната стена в края на III – начало на IV век. Разкритата субструкция на стената е изградена от ло-

мен камък споен с бял хоросан наситен с едро натрошена строителна керамика. Дебелината на стената е 2,50 м.

Третият период се отнася за V-VI век, когато се изграждат нови сгради.

Според М. Христов е важно да се постави въпросът защо една подобна типова крепост с неголеми размери е притежавала огромна базилика с подобна разточителна и много скъпа декорация и дали е изпълнявала ролята само на гарнизонна църква или е обслужвала някакво населено място?

Отговорът на поставения въпрос се крие в най-новите резултати от теренните наблюдения осъществени през пролетта на 2024 г. Те спомагат да се локализируют местата на няколко антични и късноантични поселения северозападно и южно от крепостта до устието на р. Фандъклийска.

Първото голямо селище заема билната част и северните склонове на масива Ески баталък между селата Шкорпиловци и Ново Оряхово. Селището заема площ от около 10 дка. Концентрирани петна с наличието на битова и строителна керамика забелязани след оран позволяват да се датират няколко сгради в периода IV – VI век. Проучвания не са провеждани.

Следващото селище включващо отделни сгради е намерено на около 500 м от плажната ивица на с. Шкорпиловци между местностите Боазчето и Ачамалъка. Съдейки отново от керамичните фрагменти на повърхността, както и тяхната концентрация в иманярски изкопи селище се е простирало на площ около 3 дка. Датировката на керамичния материал отново е в широки хронологически граници – IV – VI век.

Вероятно друго късноантично селище е било разположено в североизточното подножие на връх Караач в близост до плажната ивица. Тук са регистрирани отделни късноантични сгради, за съжаление пострадали сериозно от иманярски изкопи. Западно от връх Караач е намерена колективна находка от златни византийски монети (солиди) с неизвестна датировка.

По информация на Хр. Кузов в пространството между източната крепостна стена и бреговата ивица през годините са откривани множество питоси. Останки от сграда и поредно струпване на питоси са открити при строежа на сграда до базата на Института по океанология.

Вероятен пристан – скеля.

Тук бих започнал с т. нар. вторични индикатори за наличието на пристанищна зона през Късната античност, които подсказват засилена търговия и снабдяване на крепостта със стоки по море, които естествено биха достигнали обекта, чрез някакво крайбрежно съоръжение.

В своите отчети за проучванията през 2019 г. Хр. Кузов споменава, че в

югозападната част укреплението е разкрита концентрация на амфори LRA 2. Интерес представлява струпването на значително количество фрагменти (ок. 1/2 от всички) от амфори около демонтираната част на южната крепостна стена и в контекста на няколко долиума. Последните са поставени непосредствено до или върху съхранената част от стената, като легло за един такъв е регистриран в югозападната част на стената.

Амфорите открити тук са почти изцяло представители на типа LRA 2, амфорите са с различни технологични характеристики, но се отнасят изцяло към един от вариантите на типа с висока шия.

Можем да предположим се, че транспортът по море в който са били натоварени амфорите от LRA2 е бил свързан с *annona militaris* – фискалното снабдяване с хранителни продукти, предназначени за армии, разположени по границите на империята. Амфори изработени в Южна Гърция и Егейско море, които превозвали стоки (особено зехтин), произведени там, достигнали до северните Балкански регион чрез механизма за събиране на данъци в натура, което водило до „излишък към сезонните военни изисквания, [които] впоследствие биха влезли в търговската верига като търговска продукция.

Както е известно системата за държавно снабдяване на специфични области на империята става по-формализирана през 536 г., когато император Юстиниан създава *quaestura exercitus*, префектура, на която е предоставена административен контрол и юрисдикция на провинции Втора Мизия, Скития, Кария, Егея острови и Кипър. Доказателствата сочат, че основната задача на квесторите е била да гарантират снабдяване по море със селскостопански продукти от Егейско и Северо-Средиземноморието на войските на дунавската граница и изглежда не само там.

Амфори от типа LRA2, са били включени в това снабдяване главно за транспорта на зехтин, произведен на различни места от Пелопонес до югозападното крайбрежие на Мала Азия. Пещи за производство на амфори LR2 са идентифицирани между Ермиони и Порточели в Пелопонес, който бил един от най-важните райони за производство на зехтин на късноантичното Средиземноморие. През втората половина на VI в. при засилването на военните конфликти на Дунавската граница и войните с аварите на Балканите довели до широко рециклиране на LR2 амфори, които били повторно използвани не само за транспортиране на зехтин, но и на вино и други стоки, може би дори от царевица. От крепостта на нос Св. Атанас има и случай при който в такива амфори са се съхранявала риба или гарум. Този коментар за

амфорите и по-конкретно на тези открити в укреплението до с. Шкорпиловци са косвено доказателство за съществуването през Късната античност на някакъв пристан в близост до устието на р. Фандкълйска.

Късен вариант на пристан обслужваш селище или отделна стопанска структура при устието на р. Фъндъклийска е загатнат от братята Шкорпил. Опсвайки крайбрежния насип от двете страни на Фандакли дере те пишат, че в северната му част личали основи на една продълговата сграда („около 80 разкрача дълга“). Според изследователите в „турско време“ там имало пристанище с ханища и дюкяни за износ по море на дървен материал.

V.Erete.

V.1 Наименование и извори

Топонимът *Ereta / Erete / Erite*.

Сведенията за топонима са три. Най-ранното е в „Естествена История“ на Плиний Стари, завършена около 77 г. сл. Хр.:

IV.45. In ora a Dionysopoli est Odessus Milesiorum, flumen Pannysis, oppidum <E>reta, Nauloc<h>us. Mons Haemus, vasto iugo procumbens in Pontum, oppidum habuit in vertice Aristaeum; nunc in ora Mesembria, Anchialum, ubi Messa fuerat.

„По крайбрежието след Дионисопол се намират Одесос, (колония) на милетчани, реката Панисис, градът Ерета и Навлохос. Планината Хемус, която с огромното си било се надвесва над Понта, имала на върха си крепост Аристей; сега на брега са Месембрия и Анхиало, където е бил Меса.“

Тук за укрепеното селище е използван латинския термин *oppidum*, означаващ „укрепен административен център или град“. Първоначално това наименование се използва за неримски градове, както и за провинциални градове под римски контрол. В съвременната западноевропейска археологическа терминология *oppidum* се използва като конвенционален термин за големи укрепени селища, свързани с келтската латенска култура. Какъв точен смисъл на понятието *oppidum* влага Плиний Стари е трудно да се каже. Тук проблем възниква и със спорна е локализацията на Навлохос.

В повечето ръкописи интересувания ни топоним е предаден като *Treta*, само в един (*Codex Leidensis Vossianus F 4* от IX в.) като *Terta*. В ранните печатни издания името се свързва със следващото като общо име *Tetranaulochus*. През 1855 г. Карл Мюлер в коментара си към изданието на Периплуса на Черно море от Ариан предлага четенето *Treta* у Плиний да се поправи на <E>reta с оглед на изписването му в Пойтингеровата карта и

Равенската космография.

Следващото по време сведение е в сегмент VII на Пойтингеровата карта, чийто оригинал се датира в III или IV в. сл. Хр.:

... Callatis – XXIII – Trissa – XII – Bizone – XII – Dyosinopoli (!) – XXXII – Odessos – XI – Erite – XVI – Templo Iovis – XVI – Mesembria...

„...Калатис – 24 мили – Т(и)риса – 12 мили – Бизоне – 12 мили – Дионисопол – 32 мили – Одесос – 11 мили – Ерите – 16 мили – Темплум Йовис („Храмът на Юпитер“) – 16 мили – Месембрия ...“

Най-късното споменаване на топонима е в т. нар. Анонимна Равенска космография, създадена през VII в. сл. Хр. въз основа на по-ранни източници. В нея Ерете се споменава два пъти при описания на западнопонтийските градове, най-вероятно взети от карти, подобни на Пойтингеровата, или от пътеводители. Второто споменаване е в описание на селищата, разположени по брега на Черно море, и е възможно негов източник да е периплус или карта на крайбрежието. Двата пасажа с изброяване на черноморските градове очевидно са взети от различни източници, тъй като има разлики в реда и имената на споменатите селища; освен това в единия пасаж селищата се изброяват от юг на север, а в другия – от север на юг.

IV.6. In qua Tratia plurimas fuisse civitates legimus, ex quibus aliquantas designare volumus, id est circa litore maris Constantinopoli nobilissima, ... Tira, Apolonia, Anchialis, Mesembria, Erete, Odisos, Dionisopolis, Bizoi, Timum, Tirissa, Callatis, Stratonis, Tomis, Istriopolis. Ne civitates litus Maris Pontici sunt.

„Прочетохме, че в тази Тракия имало многобройни градове, от които искаме да отбележим няколко, а именно около морския бряг най-забележителния Константинопол, ..., Тира, Аполония, Анхиал, Месембрия, Ерете, Одисос, Дионисопол, Бизои, Тимум, Тириса, Калатис, На Стратон, Томи, Истриопол. Тези градове са по брега на Понтийското море.“

V.11. ... Istriopolis, Tomis, Stratonis, Call{atis}, Turisia, Byzoris, Tumo, Dionisopolis, Odisson, Erete, Mesembria. A super scripta civitate que dicitur Chimerium circa ipsa littora maris usque ad civitatem que nominatur Mesembria sunt civitates triginta quatuor et supputantur miliaria mille viginti tres.

„... Истриопол, Томи, На Стратон, Калатис, Турисия, Бизорис, Тумум, Дионисопол, Одисос, Ерете, Месембрия. От споменатия по-горе град, който се нарича Кимерий, покрай морските брегове до града, който се нарича Месембрия, има 34 града и се събират 1023 мили.“

Изписването на топонима и на двете места е Erete, без разночетения в ръкописите.

Н. Шаранков счита, че с оглед на изворовите данни като по-достоверно трябва да се приеме изписването с -e-, Erete/Ereta, както е при Плиний и в двата източника на Равенската космография, а не утвърденото у нас Erite, което почива само на Пойтингеровата карта; объркването E ~ I е често срещано в латински. Това изписване според Шаранков има и предимството да е с ясна гръцка етимология, от ἐρέτης „гребец“, вероятно в множествено число Ἐρέται „Гребци“, предавано на латински като Eretae, което би обяснило и формата у Плиний (*промяна от множествено число Eretae в единствено Ereta*), и тази в Равенската космография (*фонетично изписване на Eretae като Erete*); като паралел може да се привлече топонимът Еретрия. Такова обяснение е валидно дори ако името е предгръцко, доколкото и в този случай то би било осмислено през гръцки, както е ставало с други предгръцки имена, напр. Τόμοι, свързано с гръцкото τομή „разрязване“, или дори името на Черно море, сближено с гръцкото ἄξεινος „негостоприемен“. В. Томашек и Д. Дечев дават името като тракийско, но без да предлагат етимология. Ив. Дуриданов предполага, че формата Ereta е от първоначално тракийско *Vereta, от индоевропейския корен *ver- „вря, извирам“, и е със значение „извор“.

Селището Ерете (*Erite*) и маркирано върху няколко карти. Най-ранното картографско маркиране откриваме в т. нар. Пойтингерова карта. Укрепеното селище до устието на р. Камчия е отбелязано в няколко западноевропейски карти от XVIII век. Както ще видим това отбелязване е повлияно от Пойтингеровата карта, където е изписано името Erite.

V. 2 История на проучванията

Първото споменаване на Erite в съвременната историография е дело на Ф. Каниц, който я локализира преди долното течение на р. Камчия.

Agricole Joseph François локализира Erite при с. Долен Близак (с. Петре). Konrad Miller също поставя Erite при това село.

По-точно укрепеното селище до устието на река Камчия се описва два пъти от братя Шкорпил. През 1892 г. К. и Х. Шкорпил описват трасето на стар път, който пресичал т. нар. Лонгоз в долината на р. Камчия, преминавал по стар каменен мост н посока м. Боаза. Зад самия мост в най-югоизточните части на Авренската планина в местността „Кула“ според братята се намирили останките от на „римска станция Erite“.

През 1905 г. братята Шкорпил дават малко по-подробни сведения на станцията наречена от тях „кале в Боаза“. То се намирало на важно стратегическо място, на левия бряг при устието на р. Камчия. Според изследователи-

те укрепление било предназначено за защита срещу неприятели, идващи от морето и от юг.

Развалините на крепостта се намирали на югоизточния скат на Авренската планина, между стръмни скали спускащи се към морето и къс безводен дол (овраг), водещ към р. Камчия. В началото на XX век крепостта видимо се състоя от две части: от каменно и землено укрепление. Каменното укрепление било разположено на стръмни (отвесни) скали и имало форма на триъгълник. Състояло се от две части: северна (130 на 90 крачки), която в източна посока се спуска стръмно към морето и южната част във вид на трапец с основа 72 крачки, ширина 50 крачки. В самото укрепление близо до устието на р. Камчия били намерени големи глинени съдове (*dolium*) и купчини? (могили) от плоски плочки.

Братята Шкорпил отбелязват важна подробност относно фортификацията на укрепление. Те са забелязали в средата на южната страна развалините от голяма кула (15 на 6 крачки) и тук трябва да спомена, че подобен прием за изграждане на масивни отбранителни елементи изнесени пред куртината не е чужда на късноантичната отбранителна традиция.

Локализацията на Erite/ Erete на устието на р. Камчия е препотвърдена от С. Покровски през 1943 г., когато са публикувани резултатите от проучването на раннохристиянска базилика в близост до устието на реката. Той предполага, че крепостта е възобновена при управлението на император Юстиниан.

В архива на М. Лазаров Ерите е отбелязана от на левия бряг на река Камчия при нейното устие като крепост, базилика и пътна станция.

В началото на XX век Ерите продължава да се локализира при устието на р. Камчия от изследователите В. Йотов и Г. Атанасов и М. Иванов. Атанасов стига и до предположението, че укрепеното място до реката е запазило стратегическото си значение и през ранното българско Средновековие и тук „със сигурност трябва да локализираме една изключително важна „пътна станция“ за периода VI – IX век“.

Направеният напоследък анализ на данни сочи, че споменатата пътна отсечка в *Tabula Peutingeriana* е най-вероятно каботажно морско трасе, а пътните станции всъщност са удобните пристани по пътя от Дунавската делта на юг покрай брега на понта.

Така например посоченото разстояние Odessos-Erite – 11 m.p. (= 16.29 км) отговаря точно на дължината на морския път. Отсечката нос Галата – устието на р. Камчия по море е 12 км. Приблизително разстоянието от нос

Галата до предполагаемото място на старото пристанище на Варна е 4,2 км. Между впрочем сухоземния път Варна – Камчия е по-дълъг – 28 км.

Разстояние отбелязано между Erite и Templo Iovis в Tabula Peutingeriana е 16 m.p. (= 23,70 км). по море разстоянието от устието на Камчия до Обзор е около 22 км.

Официални археологически разкопки на крепостта Ерета не са провеждани. През годините обекта е бил подложен на застрояване от страна на българската армия, която има тук наблюдателен пост още през XIX век с прилежащата инфраструктура. През 1942 г. в най-южната част на обекта е построен голям бетонен бункер.

Неочаквано нови данни за Ерете са открити при анализа на въздушна снимка от 1942 г. на района на устието на р. Камчия за нуждите на българската армия. На тази снимка в северната част на терена, очевидно още незастроен се забелязват части от крепостна стена и две ълови кули, съответно северозападна и югозападна.

В по-ново време археологическия обект попада в два отделни поземлени имота: северният собственост на Министерство на горите, а южния собственост на Министерство на вътрешните работи. В началото на XX век терена на северния имот е даден временно за ползване от частна фирма, която построява туристически бунгала. При строежа на тези бунгала е разкрит правоъгълен участък с размери: дължина 10 метра; широчина 5 м. При вкопаване е достигнат културен пласт от Късната античност с поне четири питоса, части от крепостна стена и вътрешни зидове градени с хоросанов пълнеж. Най-парадоксалното е, че тези структури са временно оформени за наблюдение за гостите на туристическия комплекс. Не са уведомени нито близък музей нито органите на реда. Изкопите са забелязани от мен през есента на 2023 г. по време на археологическа експедиция в района на нос Килик и съпътстваш процес на съставяне на подробна археологическа карта на хинтерланда. Национален исторически музей предприема бързи мерки за придобиване правото на ползване на имота за срок от три години съгласно чл. 69 и 70 от Закона за горите. Тази стъпка е предхождаща процедура за провеждане на теренни археологически проучвания.

Т. нар. южно каменно укрепление изглежда е било плътно застроено със сгради обслужващи войсковата единица от първата половина на XX век. С разрешение на ръководството на Гранична полиция посетих въпросния терен през есента на 2023 г. Въпреки плътната застроеност може да се открият няколко важни теренни наблюдения, които е допустимо да се спо-

делят. Първо прави впечатление масовото използване на античен каменен строителен материал в изграждането на съвременни сгради от първата половина на XX век. Твърде е възможно старите войскове окопи от времето на Втората световна война разположени на южната страна на укреплението да са били изградени върху или в близост до крепостната стена. Войнишките траншеи са подсилени с каменна зидария, като при вътрешната от север има следи от хоросанов пълнеж. На снимката не се забелязват следи от правоъгълна кула описана през 1905 г. от братята Шкорпил. Ако е съществувала е възможно да е пострадала сериозно при изграждането на бетонния бункер и окопи на южната стена.

На югоизточния ъгъл на усвоения равен терен в края на съвременна постройка под дебела бетонно плоча и днес се откроява плътен културен пласт с дълбочина 1,20 м. Този пласт е с пепелив цвят, плътен и наситен с множество фрагменти от антични съдове, кости и въглени.

Привтория коментиран терен възможността за провеждане на археологически разкопки е силно ограничена поради спецификата на съвременния обект. Перспективи за такива се открояват по склона южно от споменатия окоп, където е забелязано голямо количество фрагментирана късноантична керамика.

VI. Акваторията на крепостта Ерета. Пристанищна зона до нос Киллик

При проучването на акваторията на крепостта Ерета се очертават две проблемни зони. Хронологически погледнато първата е ситуирана в южното подножие на нос Киллик, а втората е разположена до устието на самата река.

Първата проблемна или по-скоро преспективна зона за проучване е в акваторията на нос Киллик разположен на 3 км северно от устието на р. Камчия.

Акваторията между устието на р. Камчия и нос Палеца е известна преди всичко на събирачи на рапани и подводни иманяри от средата на миналия век. Някои нерегламентирани техни дейности са предпоставка за разграбването на множество движими културни ценности под вода. Липсата на постоянен контрол и превенция върху споменатите негативни дейности е предпоставка ценни материали свързани историята на корабоплаването и крайбрежните обекти от различни исторически периоди да бъдат разграбвани и унищожени.

Първите археологически подводни проучвания до нос Киллик са проведени през 2023 г. Целите на експедицията на НИМ в района на нос Киллик/Палеца бяха следните: локализиране на предполагаеми стоянки на кораби, маркиране на пристанищната зона и извършване на геофизично проучване.

Първият етап от геофизичните проучвания е реализиран от инж. К. Велковски на площ 682 дка. Постигнати са следните резултати: изграден е терен модел в целева площ; създадени са растерни изображения – мозайки с текстурата на дъното; отделени са цели за водолазна проверка. Получените данни са обработени и интерпретирани в обема на изпълнените проучвания.

При втория етап на геофизичните изследвания усилията са насочени към обследване на скална банка разположена в близост до устието на реката.

Подводните издирвания в акваторията на нос Киллик са осъществени през 2023 г. на площ от 63 дка на дълбочина до 6 м в зоната южно и северно от нос Киллик. В рамките на 12 работни дни водолазна работа са открити ценни археологически материали датирани за различни исторически периоди. Най-ранните находки се датират за Предримската епоха и са разглеждани в глава VIII на книгата.

От римската епоха са множеството цели и фрагментирани тухли и керемиди. Дали те са били част от превозван товар на античен кораб или част от покрив на палубата на плавателен съд е трудно да се отговори. Вторият вариант не бива да се пренебрегва както в този случай така и в други акватории на Черно море, където са откривани цели или фрагментирани керемиди и тухли. Част от керемидите вероятно са служели за покритие на кърмова кабина, а тухлите за изграждане на някакво примитивно огнище.

Ценна за екипа находка е калаен слитък достигнал водите на Черно море от римските мини в района на Корнуол. По прилика с открити слитъци в Римска Британия предмета се датира за II – IV век. Това е първата находка в български териториални води от такъв характер и датировка. Тежи 5,35 кг и според извършените лабораторни изследвания в Националния исторически музей включва 98% чист калай. Дължината на предмета е 37 см. В най-широката част е с широчина 10 см, а в най-тясната част едва 5 см. Слитъкът е с дебелина 3,2 см. Вероятно е бил подготвен за доставка за някоя работилница на сушата за изработка на бронзови предмети или монети.

Доказателство за използването на малкия залив до нос Киллик в различни исторически периоди за своеобразно убежище от морски бури са от-

критите железни котви (една от ранноримския период, една късноантична, средновековна и късносредновековна). С изключение на една останалите са заснети, но не са извадени от водата.

От първите проучвания в района следва да се направят изводите, че акваторията южно от нос Киллик е била място за товарно-разтоварни дейности от V в. пр. Хр. до Късното средновековие. Носът който изглежда се вдавал в миналото още навътре в морето е обособявал една макар и екстремна пристанищна зона, която в лошо време е подсигурявала убежище за плавателни съдове, които не биха могли да пристанат успешно до устието на река Камчия.

Тук веднага трябва да направя уговорката, че акваторията на нос Киллик е най-северната зона на пристанищната зона на Ерете.

Що се отнася до втора зона на проучване на акваторията на крепостта Ерета тук възниква въпросът относно е плавателността на реката и докъде, както и наличието на пристанищно съоръжение и място за строителство на плавателни съдове през Късното средновековие.

Фон Броняр пише през XVIII век, че при устието на р. Камчи-сую имало дървена скеля (eine Holzscale). Ст. Райчевски приема, че дървена скеля при устието на реката е служила през XVII век за убежище на корабите, които търсели закрила от силните ветрове, тъй като в откритото варненско пристанище при буря много от тях потъвали.

Била ли е плавателна р. Камчия и имало ли е възможност да престават кораби в устието ѝ? Подобна идея се прокрадва от един подвеждат разказ на Евлия Челеби в неговото известно съчинение „Сеяхатнаме“. Известният турски пътешественик ни е оставил важно сведение от средата на XVII в., че: „вътре в Камчия зимуват 500 кораби, вързани с по едно дебело въже, тъй като през силната зима те потъват във Варненското пристанище“. Според Ара Маргос това сведение се отнася не за река Камчия а за устието на естествения отток между Варненското езеро и Черно море. Доводите, които Маргос привежда и които напълно приемам са свързани със споменаването на село Галата, което Евлия Челеби разполага в своя разказ на два пъти южно от река Камчия. Той изрично пише „От Варна аз и няколко души приятели се качихме на лодка и отидохме в село Галата, отвъд река Камчия. То е разположено на една възвишеност и се състои от хиляда къщи. Тук има цели пространства лозя и градини и виното е в голямо изобилие“.

Следващият цитат от пътеписа на турския пътешественик също добре илюстрира очевидната грешка при локализирането на река Камчия. Евлия

Челеби разказва: “Водата ѝ извира от котленските, шипченските и казанлъшки планини и тук в Кюпрюкьой (дн. с. Гроздьово, Варнеско) става голяма река, която минава под дървения мост и се втича в Черно море, между Варненската крепост и с. Галата“. Тоест описанието на р. Камчия всъщност се отнася за Провадийската река и нейното устие.

Днес косвени сведения за корабостроителна дейност, макар и много оскъдни, са се запазили в топонимията. Тук е била разположена местността Терсане йери (Tersane yeri), наименование на брега северно от устието на р. Камчия. Според Т. Трифонов най-вероятно там е била изградена корабостроителницата, за която имаме сведения от XVII–XVIII век. Турската дума “tersane” е заета от италианската *darsena*, *arsenale*, “корабостроителница”, откъдето е навлязла в морската терминология на много средиземноморски страни. Известно е, че техническите термини и опит в навигацията турците възприели първоначално от своите западни съседи, преди всичко от венецианците. През османския период този термин се отнася изключително за държавната корабостроителница “tersâne-i âmire”, разположена на източната страна на Златния рог в Галата, Истанбул. Tersane-i amire и тези в Галиполи и Синоп били трите най-големи корабостроителници в Османската империя през XVI в. – комплекси от докове, в състояние да осигурят строежа, ремонта и съоръжаването на много кораби от османския флот. По-малки корабостроителни съоръжения имало и в други пристанищни градове по Мраморно, Черно и Средиземно море с традиции в корабоплаването.

VII. Наблюдения върху потънал остров пред устието на р. Камчия

Темата в тази глава от книгата е се вписва в проблематиката на т. нар. „Island Archaeology“. Основната задача на островната археология е да разберем как хората са използвали островите в миналото. Островната археология разглежда географската характеристика на островните пространства като начална точка за по-нататъшен исторически анализ, често в рамките на сравнителен план. Тук особено полезни са подводните проучвания в акваториите на островите, които обхващат морски пейзаж състоящ се от потопени брегови линии, заети структури и останки от корабокрушения.

П. Пеев обръща внимание на факта, че пред българския черноморски бряг има редица реликтови форми на релефа (скални банки – острови), представляващи стари участъци от сушата, които в момента се намират по една или друга причина, под вода.

Средтяхнай-представителни са: Аладжа банка, образувана предкурортите Златни пясъци и Ривиера; плитко разположената банка, простираща се паралелно на Камчийско-Шкорпиловския плаж; Кресцент (Кръстова), Поморийска, Ставро и Чимос в района на гр. Поморие; Лахна, Спитфайър, Сока и Блонд (или Бургаска) в близост до гр. Бургас и неговия квартал „Сарафово“; Китенският риф в акваторията между Маслен нос и Царево и др. Неоспорим е факта, че древната брегова линия е била различна от съвременната и напълно очаквано е да е имало по-малки или по-големи острови, които днес не съществуват, но да са били от значение за средновековните навигатори (места за укриване при силни ветрове, рифови опасности и пр.).

Тези съображения според П. Пеев и В. Пейчев намират пълно потвърждение в морските карти от XIII – XVI в., които представят крайбрежието в детайли. Върху използваните карти ясно личат острови, които днес се намират под морското равнище. Двамата изследователи дават по-подробни примери с картни изображения от XVI – XVII век. Ярکو впечатление правят изображенията на несъществуващи днес острови. За да бъдат изобразени на навигационните карти, очевидно е, че те са били важни за моряци от онова време (скривалища, опасности на рифове и др.). При анализа на старите карти със съвременната батиметрична карта, както и проведените морски изследвания е установено, че местоположенията на изобразените острови съвпадат с местата на съвременните скалисти брегове.

В конкретния случай специфична скална банка – остров до устието на р. Камчия е отбелязан върху множество западноевропейски карти в периода 1452 г. – 1750 г. Като пример тук помествам само четири карти от XVII и XVIII век, с които искам да илюстрирам темата.

След XVIII век сведения за остров в близост до устието липсват. В контекста на разглежданата тема в книгата и нейните хронологически граници е важно да се представи хипотезата, че въпросната скална банка – остров в коментирания акватория вероятно е била суша и през Късната античност. Ако това е така означава, че въпросния участък суша е влияела на корабоплаването в близост до Ерета и особеностите на бреговата ивица.

Принос към проучването на тази скална банка и в частност обособена подводна форма интерпретирана от нашия екип като остров се явяват геофизичните проучвания на инж. Кирил Велковски с апаратура предоставена от ЦПА специално за експедицията на НИМ. Използвайки странично сканиращ сонар и многолъчев ехолот са локализирани границите на привидно изчезналият тайнствен остров. Разкритата теренна форма е известна над

местните рибари под името „камчийски камък“. Представлява риф с леко издължена форма в посока север-юг, с ширина приблизително 520, на дължина 870 метра. Най-високата част на рифа се издига до дълбочина 4,5 – 5 метра, като има отделни камъни засечени в записите на странично сканиращия сонар които се издигат до 3 метра дълбочина.

Не са взимани проби от дъното но от данните на странично сканиращия сонар става ясно, че рифа е скала, която по повърхността на рифа е разчленена на „плочи“, а на места има насипни купчини – разсипи от раздробен материал.

От получените данни може да се заключи, че е възможно в миналото рифа да е поддържал остров, който най-вероятно е абразирал, и в последната си фаза на абразия е поддържал отделни камъни стърчали над повърхността на водата в зоната на най-високата си част. Прави впечатление, че рифа по издължената си страна има ориентация успоредна на брега, както и факта, че от вътрешната си страна към брега относително стръмно спада до нивото на пясъчното дъно, докато от външната си страна плавно набира дълбочина.

Една от хипотезите е, че описвания остров се образува от твърдия отток на река Камчия, който е най-голям сред българските черноморски реки.

VIII. Археологически обекти между устието на р. Камчия и Паша дере

Проведените през годините теренни обходи в това число и последните теренни наблюдения от есента на 2023 г. дават възможност да се получи информация за множество археологически обекти разположени в една крайбрежна зона обхващаща 30 кв. км между устията на реките Камчия и Паша дере. Условната западна линия на тези обекти минава по линията моста на река Камчия в м. Пода – съвременното шосе за гр. Варна в покрайнините на с. Близнаци – изворите на Паша дере източно от с. Приселци. Обектите могат да бъдат идентифицирани като християнски храмове, мостове/брод, останки от отделни сгради и петна с концентрация на керамичен материал подсказващи наличието на открити селища. Прегледът на обекти засяга основно Късноантичната епоха и те са: *базилика при устието на р. Камчия; предполагаем християнски храм в м. Клисе ери; раннохристиянска базилика в околностите на с. Близнаци (Горен Близнак); каменен мост до устието на р. Камчия; селище в района на рибарското селище западно от устието на р. Камчия; селище и отделни сгради северозападно от помпената станция в края на рибарското селище – м. Чебишеви чаири; отделни сгради западно от кре-*

постта Ерите; късноантична сграда между нос Киллик и къмпиг Романтика; предполагаемо антично крайморско светилище на нос Киллик; брод над река Камчия в м. Пода; селище в района на нос Иланджик; пристанищна зона в акваторията на нос Иланджик; селище в местността Дана басан; селище в м. Лъките и Кашлъ чешиме; селище в м. Емишенлията; селище в м. Гюрген чешиме; базилика в м. Коджа Тарла; антично светилище и късноантичен обект на безимен нос северно от устието на Кара дере.

IX. Късноантичната и средновековна крепост на нос Галата, селища в хинтерланда и пристанищната зона в залива Ески баалък

Известната в писмените извори средновековна крепост Галата е била разположена на терасата на високия клифов бряг на нос Галата, в близост до дн. квартал Галата, гр. Варна. Още през 1981 г., Ал. Кузев обобщава всички известни до тази година исторически извори и документи, както и оскъдната археологическа информация за обекта. Според автора, крепостта не се е отличавала с големи размери, като за сметка на това е имала огромно стратегическо значение.

Според всички историци занимаващи се с историята на Галата, днес крепостта не съществува, като най-вероятно е пропаднала в морето в резултата на активната абразия, която разрушава брега. Братята Шкорпил лаконично отбелязват, че останки от крепостта личали до... "зад фара" П. Пеев припомня, че до началото на ХХ в. според местни информатори все още са се забелязвали следи от крепостните съоръжения. Авторът приема, че днес фортификационните съоръжения или са напълно разрушени или са напълно обезличени на съвременния терен. Допуска се, че за разрушаването на останките от крепостта да са спомогнали и строителните дейности по време на изграждането на навигационния фар на н. Галата.

И все пак съществуват косвени данни, че основи на крепостната стена все още са запазени под съвременния асфалт и градежи на носа.

Предполагаема каменна стена пред стария фар построен през 1863 г. се забелязва върху картичка от първата половина на ХХ век съхранена в колекция Ярослав Гочев. Върху нея, южно от пътя който влиза до носа и фара има видимо терасиране и бели контури които силно наподобяват зид. Участъка северно от стената днес е пропаднал по склоновете.

Единствен, който вижда останките от крепостната стена до фара е краеведа, офицер от резерва Трифон Трифонов. В началото на ХХI век при прокопаването на голям канал за шахта той забелязва стената и част от зид

перпендикулярен на нея, вероятно част от кула изнесена пред фронта на стената. Трифонов прави скица. Стената според него е била изградени от дялани камъни споени с бял на цвят хоросан. Пред нея са открити два скелета, от които е заснет черепа на единия с отвор в обсега на слепоочието.

Провокиран от информацията на Т. Трифонов посетихме заедно с него и инж. Т. Ангелов района на фара през февруари 2024 г. Геодезично бяха очертани направленията на стената и кулата. Стената е била ориентирана в посока северозапад-югоизток. Днес от нея би трябвало да е останала около 40 м дължина. При тази ситуация без да можем да определим какъв процент от площта на крепостта е пропаднала през столетията в морето считаме, че укреплението е заемало площ от около 5 – 6 дка. Тук е важно са спомена, че по склоновете на нос Галата са открити през 2024 г. фрагменти и късноантични керамични съдове.

Никой от историците и археолозите, които споменават в своите писания крепостта Галата не допускат тя е да функционирала в Античността. Тук трябва да припомним всеизвестния факт, че почти всички укрепления на морски носове на западния бряг има продължителна история на използване, особено интензивна през Късната античност. Не бива обаче да се забравя, че близката околност на носа и село Галата са наситени със следи от селища от античността в това число и Късната античност.

Късноантични селища в района на Галата

През далечната 1910 г. братята Шкорпил отбелязват местността между с. Звездица и морето и пишат, че била много гъсто населена. Допълват също: „Сега има тук две села (Звездица и Галата), а въ старо време е имало тук седем села и единъ градъ. В последно време се заселва южния край на полето което разделя езерото и морето“. Пророчески чешките изследователи пишат, че „няма съмнение че тука ще възникне Нова Варна“.

Но да се върнем в миналото на Галата и нейната околност. Както пише Горанка Тончева през 1950 г. Народният музей в град Сталин (дн. Варна) запланивал и провел археологическо проучване на „Сталински окръг“ с оглед да се изработи археологическа карта на тази област. Изследователката публикува резултатите от тези проучването, които засягат една обширна територия в крайбрежната ивица от землището на тогавашното с. Галата (днес квартал на гр. Варна) до устието на р. Камчия.

За землището на Галата са споменати следните селища, чието кратко описание припомням: *селище над м. Карантината; селище зад Галатенския фар; селище в местността Патрабан бей тепе; селище в местността Каялъ-*

ка; селище в местността Кечи гьолджу; манастир „Св. Илия“; селище в м. Кошиджи каваклар.

Пристанищна зона в залива Ески баалък

Топонимът Галата се среща в почти всички средновековни и ренесансови карти от XIII до XVII в., като винаги е изписан на едноименния нос. Счита се, че пристанът при нос Галата е имал предимство пред варненското пристанище, защото е по-дълбок и е предпазвал по-добре от ветровете. Според П. Пеев освен като порт на крепостта Галата, е изпълнявал и спомагателни функции на голямото пристанище. Тук са приставали по-големите кораби, чиято стока е претоварвана на по-малки плавателни съдове (мауни) и транспортирани до Варна. Пристанището продължава да функционира векове след очевидното изоставяне на крепостта. През XVIII в. французинът Шарл дьо Пейсонел описва Галата като „много добро пристанище през лятото“. Особено описателно е сведението на австрийския дипломат във Варна Броняр от август 1786 г. Там се посочва, че варненското пристанище е достъпно само за плиткогазеши плавателни съдове, а големите кораби *„са хвърляли котва на отсрещния рейд на нос Галата, защото морето тук е по-дълбоко и по-запазено от ветровете...“*. Фактът, че тук в действителност е било удобно за приставане на по-големите кораби се споменава и в лоции от XIX в., а има и гравюри, които представят детайлно тази ситуация във Варненския залив.

Arthur de Graauw включва залива до нос Галата в каталога на потенциални антични пристанища в Черно море. За това са използвани географски критерии като наличие на нос, защита от вятър и вълни, добри качества на морското дъно за закотвяне, наличие в близост до носа на прясна вода и др.

За щастие при нос Галата са проведени подводни проучвания от различни изследователи. Първите официално проведени изследвания около нос Галата започват през лятото на 1962 г. под ръководството на Ив. Казаков. Тогава е открит предполагаем дъвен вълнолом под носа. Същият е картиран през есента на 1962 г. от Г. Тончева. За съжаление тя публикува твърде общо откритите находки и своите наблюдения от подводни археологически огледи. За първи път се споменава за вълнолом под фара ориентиран в посока север-юг. Според изследователката той бил направен от големи неодялани камъни и имал почти същата форма като вълноломната стена край съседния Лазурен бряг. П. Пеев припомня, че въпреки че този подводен обект е изключително интересен и привлекателен за морската история и археология и неведнъж споменаван от изследователите, до момента там няма проведе-

но нито едно изцяло професионално подводно археологическо проучване с цел заснемане и картиране на вълнолома. Поради това той предполага, че е твърде възможно вълноломната стена да е всъщност потопен естествен риф от придошлите води на Черно море по време на Нимфейската трансгресия от Ранното средновековие.

От гледна точка на разглежданата тема и нейните хронологически граници е важно да е отбележи, че Г. Тончева публикува фотоси на открити късноантични амфори в района на Галата. Споменава за открита в близост до подводното съоръжение на цяла антична амфора.

Теодор Роков публикува информация за открит оловен щок в залива югозападно от нос Галата. Случайно намерени през годините са каменен хромел, желязна четирирога котва, каменна котва с три отвора. Повлиян от написаното от Т. Траянов, Т. Роков припомня информацията, че нос Галата е фотографиран от въздуха през 1942 г. Според него на аероснимката покрай западния бряг на носа личат ясно тъмните силуети на три подводни обекта с продълговата форма. Два от тях се намират на юг от мостчето на носа. Те са ориентирани североизток-югозапад и лежат успоредно един на друг. Третият обект се намира на север от мостчето и е ориентиран северозапад-югоизток. Тези обекти не са археологически проучени и няма информация за техния произход. Изказано е предположение от Т. Траянов, че те са служели найвероятно за пристанищни съоръжения по времето, когато нивото на Черно море е било по-ниско от съвременното.

В района западно от нос Галата в акваторията на залив Ески баалък са проведени няколко въздушни и подводни изследвания. През 2021 г. са извършени дистанционни наблюдения чрез използването на подводна техника – локатор за страничен обзор и многолъчев ехолот, както и на дрон. Тези наблюдения са част от проекта „Инвентаризация на късноантични и средновековни пристанища по Западното Черноморие“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката по Договор КП-06- Австрия/.

Археологически обхождания са извършени няколко пъти, като посетенията територия е от н. Хамам бурун до плажа на кв. Галата. По време на теренните изследвания са намерени множество фрагменти от антична и средновековна керамика, включително и луксозна трапезна керамика.

Пр. Пеев отбелязва, че при анализа на данните получени в резултата на въздушни изследвания, източно от съвременния пристан на ортофотографското изображение ясно се вижда Г-образно съоръжение. Приема се, че

най-вероятно това е част от средновековната пристанищна инфраструктура на галатската крепост, която е обслужвала приставачите плавателни съдове. Като най-близък паралел от българското крайбрежие на подобно съоръжения посочва това при късноантичната крепост при Акра, Бургаска област.

През 2022 г. се стига до извода, че удобният за приставане на кораби залив Ески баалък е използван активно и почти без прекъсване от Античността до XIX в., което е доказано по категоричен път по археологически и исторически данни. Резултатите от полевите изследвания предполагат висок потенциал за бъдещи по-детайлни проучвания, както на сушата, така и под вода. Такива са проведени през пролетта и лятото на 2024 г. под ръководството на автора на тази книга.

През първия ден на експедицията се извършват заснемания с дрон на акваторията на нос Галата. Заснеманията са извършени от д-р Богдан Проданов с техника на Института по океанология във Варна. Следващият етап от документирането на каменни кей е свързан с геодезично заснемане на неговите останки. Маркирани са всички по-големи скални блокове задържащи основата на кея. Най-големите каменни блокове са с височина около 80 см и дължина 1 м. Някои от тях са поставени вертикално. Между тях е има по-дребни блокове и ломени камъни, които на места са разпилени на дълното във формата на широк до 3 м разсип. При същинската водолазна работа е установено, че кея има дължина в посока северозапад – югоизток 50 м. Перпендикулярното продължение в посока североизток-югозапад е било около 20 м. Трябва категорично да се отбележи, че посоката на съоръжението се отличава от тези т. нар. вълноломи в скиците на предишни изследователи. Като размери и ориентация каменната структура съвпада със стария кей от началото на XX век и съвременния в залива.

Без да навлизам в детайлите на дизайна на съоръжението при нос Галата, може лесно да се разбере, че стабилността на структурата от камъни е зависила преди всичко от размера на камъка във връзка със силата на вълната. Според Arthur de Graauw, който вместо за кейови стени пише за т. нар. „потопени вълноломи“, изложени на бури, действащи върху големи площи и следователно предизвикващи високи вълни, трябва да са били изградени от по-големи камъни. Въз основа на наблюденията на голям брой подобни обекти в Средиземноморието се приема, че има връзка между някои важни параметри като: дълбочина на водата, височина на конструкцията, размер на камъка и равновесното положение на гребена на разсипи от камъни подложени на дългосрочна вълнова атака.

След проведените подводни наблюдения в акваторията на нос Галата възниква въпроса как ще датираме каменното съоръжение? Единственият датиращ материал, който има вероятно връзка с предполагаемия кей е керамичния. Тук е картирано керамично струпуване в края на западното продължение на кея на площ около 360 м. Събрано е голямо количество от стени, дъна и гърловини на амфори, стени на питоси и кани. Прави впечатление, че керамика се открива между 3 и 5 м дълбочина в камъните западно и северно от късата стена на кея на отстояние 60–70 м от брега. Не са открити фрагменти от строителна керамика, с изключение на фрагменти от елинистически солени. При огледа на морското дъно са намерени малко количество керамични фрагменти от съдове от Предримската епоха (5%). Най-ранния предмет е част от лесбоска червоглинена амфора тип I-A по С. Монахов, датиран в VI в. пр. Хр.

Следват хронологически части от късноантични амфори и гърнета. Разпознати са амфори тип LR1 и LR2. Техният дял заема 35% от общия брой фрагменти.

Най-голям е броя на фрагменти от амфори от Средните векове. Най-ранните фрагменти от средновековни амфори са от тип Gunsenin 4. Те се поместват в в хронологичните граници: втора половина на X – XI век. Във близко разположената Варна този тип съдове се документира в контексти от трета четвърт на X век.

Голям е броя на фрагменти от амфори тип Gunsenin 1. Този тип амфори се датират за X-XI век. При проучванията са открити също: фрагменти от амфори тип Gunsenin 2 и една сравнително цяла амфора тип Gunsenin 3. В района на каменното съоръжение е намерена и монохромна сграфито керамика с жълта глазура, която се датира за XIV век. Възможно да е произведена в Созопол. Находките показват, че залива продължава да се използва в периода X – XIV век.

Интерес предизвиква откриването и на каменни котви с един отвор и елемент от късноантична лостово-винтова преса. Последният е намерен на 9 м дълбочина североизточно от залива.

При подводните проучвания в акваторията на нос Галата през 2024 г. са намерени част от хромел, каменна рибарска тежест и дъно на питос с два отвора предназначени за вторично използване като тежест.

Х. Селище и базилика в района на м. Карантината.

Пристанищна зона

Горанка Тончева бегло споменава за съществуването на антично селище в м. Карантината, като отбелязва, че най-ранните сведения за него са от братята Шкорпил. На повърхността на селището се намират фрагменти от римска и византийска керамика, а при порои долу в низината и фрагменти от керамика с черен фирнис. На север, на високата тераса над морето, личат следи от постройки. Камъните от основите на тези постройки са споени с хоросан.

А. Минчев споменава за останките на една базилика, която се е намирала на самия висок морски бряг над м. Карантината. Сега в по-голямата си част (ако не и изцяло), тя е вече срутена в морето. Мястото се пада източно от новото рибарско пристанище на кв. Аспарухово в м. Карантината. Неговата съвременна локализация е извършена от А. Минчев и В. Тенекеджиев. Според тях от пристанището тръгва черен път, който е успореден на брега и недалеч от него. Той върви по една сравнително ниска тераса над морето и стига до една съвременна сграда, която е разположена на малък нос. Носът се е наричал Хамамалтъ буруну, защото наблизко на терасата е имало турски хамам от XVII в., използван от с. Галата (Чукур хамам). Самият бряг покрай пътя, с много скали в морето (някои го наричат „риф“!), носи наименованието Росико.

Едва забележимата плажна ивица под самия нос (Хамамалтъ буруну) днес се нарича с морски плаж „Зеленика“.

Според А. Минчев допреди 30 – 40 г., в плитчините на морето северно от носа са се виждали части от зидове в опус микстум. Въз основа на това се съди, че църквата (вероятно базилика), е имала смесен градеж – от редуващи се пояси с малки каменни блокчета и редове от тухли. За нейното вътрешно оформление говорят откритите няколко мраморни детайли запазени днес в Археологически музей на гр. Варна. Това са: малка част от колона и фрагмент от олтарна колонка, извадени там наблизко от морето, както и от голям йонийски импостов капител, намерен срутен по склона на носа. С любезното съдействие на В. Тенекеджиев тук за първи път публикуваме тези интересни архитектурни детайли.

Йонийският капител е отлично запазен. Върху едната скосена страна на предмета се откроява релефен латински кръст с разширяващи се краища. Мраморът от който е изработен, вероятно е от остров Проконески в Мра-

морно море. Размерите му са: широчина 71 см; дължина 100 см; височина 35 см; диаметър 42 см.

Стълбчето от олтарна преграда е с квадратно сечение. Изработено е от мрамор. В горния му край е оформена база за колонка. Предвид вида на отчупването вероятно колонката е била слята със стълбчето. Предметът има еднаква релефна украса (вписани правоъгълници) на две му срещуположни страни. Третата страна е с вертикален жлеб за монтиране на преградна плоча. Четвъртата страна (срещу тази с жлеба) е силно повредена. В нея обаче личи дъното на дълбока дупка за монтажен метален щифт. Размерите на стълбчето са следните: запазена височина 99 см; широчина на страната 21,5 см.

Въз основа на тези данни и главно на капителя, се предполага, че базиликата е имала внушителни размери и богата украса, но за съжаление, има ограничена възможност да бъде проучена. Поради липсата на други конкретни податки, тя може да се отнесе най-общо към V – VI в., като последното столетие изглежда по-вероятно за времето на нейното изграждане.

Пристанищна зона

Тя е разположена между нос Кум Тепелер („пясъчните могили“) и нос Хамамалтъ бурну (носът под хамама). Свързана е със споменатите старини на сушата и вероятно има локално значение в контраст с голямото пристанище на Одесос. Обобщени данни за тази пристанищна зона посочва Т. Роков в своя публикация.

Според много средновековни портулани и географски карти в района на Лазурен бряг-Карантината се е намирало средновековното пристанище Росико. По-късно мястото е получило името Карантината, тъй като докъм края на XIX в. там са пускали котва корабите, за които е имало съмнение, че екипажите и пътниците им може да са заразени с чума или холера. Всъщност местността Лазурен бряг отговаря на известната още от XIX в. местност Карантината. Сега това е по-популярното име на местността, за разлика от въведеното в средата на XX в. Лазурен бряг. Мястото е богато на води като в близост е разположен извора Чатал чешме.

Историята на подводните проучвания в акваторията е проследена подробно от Т. Роков. Изследователят споменава, че в далечната 1960 г. рибари изваждат цяла амфора от района пред Лазурен бряг-Карантината. Също така по време на учение през 1962 г. леководолази от ВНВМУ „Н. Й. Вапцаров“-Варна откриват на дъното в същия район голямо количество амфори. Очевидно с откритията се засилва интереса към района и започва про-

веждането на подводни експедиции. Първата експедиция е проведена през лятото на 1962 г. под ръководството на Горанка Тончева. По време на тази експедиция под водата е открита стена на предполагаем древен вълнолом. Ако се съди по кратките описания на Г. Тончева и нейните скици вълнолома пред Лазурен бряг-Карантината има неправилна форма и дължина около 250 м. Той е бил ориентиран по оста север-юг. Южният му край стига до подводен риф. *Приема се, че* стената е изградена от средно големи овални камъни и има пълнеж от неголеми ломени камъни без спойка. Напречното ѝ сечение представлява трапец със заоблени горни ъгли. В различни участъци височината на вълнолома е от 1 до 5 м, като най-високо запазената му част се намира на 2 – 2,5 м дълбочина 5.

На 13 м северно от подводния риф и на 10 м югозападно от стената на вълнолома е локализирано струпване на голям брой амфори – около 380, от които 15 са извадени цели. На същото място са открити и други видове цели и фрагментирани керамични изделия (керамична лампа, червенолакови импорти паници).

Всички откриватели и автори коментирали находките от въпросния залив интерпретират ситуацията като мястото на коработушение от късноантичната епоха. Никой не коментира обаче малката дълбочина на която са открити – според Г. Тончева едва на 2, 5 м. Това е критично малка дълбочина, която особено след V век е на границата между тогавашната суша и морето. Съдейки по товара предполагаем кораб не е бил малък и няма как да е достигнал тогавашната предполагаема зона на заливане от 1 – 1,5 м. Съществува вероятност точно в зоната на проучванията да е съществувал примитивно пристанищно съоръжение – скеля по което са извършвани товарно-разтоварни дейности чрез малък плавателен съд от по-голям който е бил пристанал в по-дълбокото.

Т. Роков припомня, по време на подводните археологически проучвания около струпването на амфори са открити три железни котви – една дву-рога и две четирироги.

Т. Роков съобщава, че във фонда на Археологическия музей-Варна се съхранява една каменна котва с три отвора, случайно открита на дъното пред Лазурен бряг-Карантината (инв. № 116211). Още една котва от същия тип лежи на дъното пред Лазурен бряг Карантината и е забелязана от Т. Роков без да бъде извадена от морето.

Тук трябва да отбележа, че напоследък редица изследователи изразяват съмнение относно съществуването на древен вълнолом в акваторията на м.

Карантината. Според П. Пеев представения от Г. Тончева напречен профил на т.нар. вълнолом е само предположение. Направеният от Г. Тончева напречен разрез на подводната стена не е открит при подводни наблюдения на обекта от Пеев. Изказва се предположение, че твърде е вероятно това да не е изкуствено съоръжение, а естествен риф, който днес се намира под съвременното морско ниво на 2–3 м дълбочина.

След последните подводни проучвания през 2019 г. в посочената акватория К. Димитров също изразява съмнение относно наличието на подводни съоръжения. Той дори е по-категоричен в тяхната липса. Екипът на К. Димитров провежда геофизичното проучване в една по-широка акватория между плажа на кв. Аспарухово и нос Галата, в която би трябвало да се намират описаните от Г. Тончева вълноломни структури. Чрез водолазни огледи е проверена информацията за наличие на вълнолом и корабокрушения източно от мостика в м. Карантината. Данните от батиметричното заснемане, изготвеният теренен модел и водолазните огледи не потвърждават съществуването на изкуствено линейно съоръжение. Регистриран е единствено риф с неправилна форма, оформящ плитчина с посока север – юг. Според К. Димитров няма данни това да е изкуствена структура. Изследователите от ЦПА пишат, че описаните от Г. Тончева квадрати и блокове не са открити, но при оглед на бреговия клиф е установено, че седиментните скали на това място се цепят на правоъгълни късове. Допуска се, че именно подобни естествени късове са били интерпретирани като изкуствени „блокове“.

XI. Късноантичен Одесос и неговото пристанище

Известно е, че през Късноантичната епоха Одесос се издига като един от най-богатите градове не само в провинция Втора Мизия, но и в диоцеза Тракия. Неговото пристанище, поправяно, вероятно, през IV в., функционира без сътресения за търговския и военен трафик и през най-тежките години на хунските нашествия. От писмените извори научаваме, че Одесос взема активно участие в бунта на Виталиан, който използва неговото пристанище за военни действия против императора. През V-VI в. тук се заселват голям брой малоазийски преселници, главно търговци и корабостроители. През тази епоха градът добива важно значение за Източната римска империя и става център, както споменах по-горе на създадената от Юстиниан *quaestura exercitus*. Няма данни градът да е превзет от хуни и готи, но е допълнително укрепван през VI в. Остава във византийски ръце поне до първите две десетилетия на VII в.

За това как е изглеждал късноантичния град съдим преди всичко от резултатите от археологическите разкопки, които няколко поколения специалисти от Варненския археологически музей са извършвали и извършват повече от столетие.

От тези проучвания е видно, че основната градоустройствена схема и уличната мрежа на Одесос от Римската епоха в общи линии се е запазила и през Късната Античност. Обобщаващо изследване по историята и археологията на Одесос в разглежданата епоха е дело на Ал. Минчев, поради което тук е резюмирано по-важното.

Може категорично да се напише, че повече данни има за късноантичната крепостна стена на Одесос. Счита се, че поради увеличаването на населението към IV в. и територията на града се е увеличила. Затова се наложило да направят промени в укрепителната система и да се разшири отбраняваната площ на късноантичния град. Някои части от римската крепостна стена са били изоставени и на известно разстояние от тях е бил издигната новата – късноантична, която имала предимно триъгълни кули.

Новата укрепителна система на Одесос е обхващала по-голяма площ от тази на римския град, като тя според А. Минчев се изчислява на повече от 27 хектара. В сравнение с по-ранната, новата крепостна стена на града сега е била значително по-масивна, по-широка (а може би и по-висока). В повечето сектори, където тя е запазена и в суперструкция, нейната ширина е 3,20 м. и има много повече кули, като известни са повече от пет триъгълни и една правоъгълна.

Увеличаването на площта на града е изключително важен факт, който контрастира на намаляването на площта на някои късноантични градове по крайбрежието на Понта. В Одесос на много места е установено, че през следващите два века – V и VI в. крепостната стена я е претърпяла на различни места допълнителни преустройства и ремонти. Според Хр. Прешленов това укрепление със сигурност е поправяно по времето на император Юстиниан. Засега се знае най-общо, че новата крепостна стена е била изместена в северозападна и в югоизточна посока средно с около 30 до 50 м.

Що се отнася до източната крепостна стена В. Йотов счита, имайки предвид примери в Румънска Добруджа (Аргамум, Истрия, Калатис), че откъм високия бряг не е имало нужда да има крепостна стена, или поне на по-голяма част от протежението му. Въпреки, че тази идея е в процес на написване тук помествам споделеното от В. Йотов. Изследователят дава пример и с фортификацията на Варна в османско време. Турските укрепления

през XIX век завършват така да се каже на нос св. Варна и после изглежда прекъсват. Йотов счита, че по цялото протежение на съвременния „Централен плаж“ на Варна на север – североизток не е имало нужда, понеже брегът е бил висок поне до епохата на големи съвременни строежи и респективно промени на бреговата ивица.

Изхождайки от информацията получена от чертежи в архива на К. Шкорпил (незаслужено пренебрегвани, но открити повторно за науката от д-р Й. Йотов в архива на БАН), археологическите разкопки на М. Лазаров през 1982, както и свои през 2021 г. В. Йотов предлага и една друга интересна за последващ анализ хипотеза. Според него на около 100 м южно от линията на въпросната източна крепостна стена е руслото на река Девня (Варна). Вероятно крепостната стена е стъпила на „възможния“ твърд бряг на реката. Той допуска, че към акваторията на римското – късноантично пристанище са водели стъпала от високия бряг (тези структури са останали под сградата на НТС). Този предполагаем пристан е на около 150 м максимум от устието (разширяващо се нормално някъде към днешната митница) на реката.

И това би било естествено поради необходимостта от пряк и бърз достъп до морето, където са чакали на рейд малки и големи плавателни съдове.

Късноантичната крепостна стена на Одесос е служела за отбраната на неговите жители до 614/615 г. Доказателство за това са откритите при археологически разкопки в града монети на император Ираклий (610 – 641г.).

Пристанищна зона и пристан на Одесос

Безспорно по черноморското крайбрежие на провинция Втора Мизия има развито значително производство, свързано с корабостроителството и корабоплаването. Между тукашните градове особено място заема Одесос, чието добро пристанище не е преставало да работи и при най-тежките хунски нашествия.

В. Велков припомня, че в някои от многобройните старохристиянски надписи от Одесос се споменават лица, които се занимавали с корабостроителство и корабоплаване. Известен е един навклер арматъор, преселник от остров Пеле. В одесоското пристанище е имало голямо оживление на кораби, особено когато градът става център на новата *quaestura exercitus* и когато се налагало непрекъснато движение между Кипър, Цикладските острови, от една страна, и Одесос, от друга.

Многобройни флотски единици се споменават в трите черноморски пристанища – Одесос, Анхиало и Созопол – във връзка с бунта на Виталиан (512 г.) Щом като такива кораби били разпръснати из тия пристанища, оче-

видно тук е имало работилници преди всичко за поправки и ремонти.

Къде е било разположено това пристанище? Най-краткият отговор е някъде във Варненския залив между нос Св. Георги на север и нос Галата на юг. Според М. Лазаров и П. Пеев пристанището се е намирало на едно и също място още от създаването на Одесос през VI в. пр. Хр. Наблюденията върху някои строителни изкопи осъществени при благоустройството на новото пристанище налагат мнението, че старото се е намирало в района на днешния подлез на жп гарата, сградата на Транспортна полиция и бензиностанцията, западно от несъществуващия днес нос Варна. Изглежда остава непроменено до края на XIX в.

Горанка Тончева споменава за десетки находки свързани с древното корабоплаване и търговия по море. Така например от района на стария корабостроителен завод „Георги Димитров“ при драгажни работи на 150 м източно от завода и дълбочина между 3 и 5 метра са извадени „амфори от елинистическата, от римската, от ранновизантийската епоха“. Тончева заснела мраморна плоча от саркофаг, архитектурни детайли, керамични съдове намерени в близост до т. нар. Сух док.

Мястото на старото градско пристанище е било естествено защитено от нос Варна. Според П. Пеев носът понастоящем представлява началото на вълноломната стена на Морска гара, предпазваща модерния Порт Варна. Този нос затваря малък залив, защитен слабо от северните и североизточните ветрове. Становището на Пеев се подкрепя от А. Минчев. Той също счита, че основният пристан е бил южно от нос Варна, разрушен до голяма степен при направата на вълнолома за новото пристанище в началото на XX век. Всъщност чак до края на XIX в., там са приставали лодки, но заливът е бил вече затлачен. Не случайно, през османско време там е бил „червеният фенер“ (фарът) на Варна.

Древната брегова линия се проследява по местата където са били построени старите магазини – големи каменни сгради от времето на османското владичество. Клифовият бряг може и днес да бъде проследен по протежението на бул. „Приморски“ до Военноморския музей и по посока към Аквариума. Северно от Аквариума клифовият бряг се проследява от района на Морското казино по ръба на висока морска тераса.

Днес цялата акватория на древното пристанище на Варна е засипана по време на строителството на кейовите съоръжения и пристанищните складове на съвременното градско пристанище.

Според В. Плетньов и П. Пеев пристанището на Одесос и по-късно на

Варна никога не е било разположено във Варненското езеро. Според двамата автори, то е било ситуирано югозападно от портата на средновековната крепост, там където днес е площадът зад гарата. Северната част на затлаченото от пясъците пристанище е открито при прокопаването на варненския колектор, до ул. „Дунав“, до джамията „Хайрие“.

Значителни и необратими промени в бреговата линия и естествения хидро- и литодинамичен режим на залива настъпват в резултат на интензивната антропогенна дейност през XX в. До прокопаването на стария (с дълбочина 5 м) канал море – езеро през 1909 г. и на новия (с дълбочина 12 м) през 1976 г. Варненското езеро е сладководно и с ниво по-високо с 1,4 м от морето. През 1923 г. Варненското езеро е свързано с Белославското чрез канал. До тогава между двете езера има блата и тесни заблатени оттоци.

Пр. Пеев обръща внимание на намиращата се в северната част на Варненския залив скална банка „Мако шери“ – пред „Пантеона“ в Морската градина. Според Пеев, през вековете, когато равнището на Черно море е било по-ниско с няколко метра, тази плитчина е била над морето и е представлявала суша и нос, който е затварял малкия варненски плаж от север. Минималната дълбочина на тази скална банка днес е 1,5 м.

Според Т. Трифонов името на скалната банка означава „дългата примка“ и вероятно името произлиза от дългата близо 800 м плитчина. Първата експедиция в тази акватория е осъществена през есента на 1965 г. от Военноморския музей във Варна под ръководството на Ради Боев. Целта е да се проучи „археологическата обстановка“ във Варненския залив (Сканирани изображения на записи в дневник от подводни проучвания на банка „Мако шери“ (срещу Пантеона), Варна, 1965; ВММ, НА, IV). В експедиционния дневник се споменава за останките на потънал немски кораб, желязна четирирога котва и открит оловен щок за римска котва. Според Пр. Пеев, при тези проучвания са открити и извадени два оловни щока с отвор за болт и без ограничителен прагче, както и фрагменти от керамика. Днес във фонда на Военноморския музей се съхранява един оловен щок, който с любезното съдействие на директора д-р М. Кръстева публикувам за първи път. Снимки на оловен щок с Вх. № ВММ, 165 – 1965 и инв. № ВММ, 17, 206. Щокът е намерен при банка „Мако шери“ (срещу Пантеона). Той е с размери:

Дължина, измерена по дългата – 80 см;

Максимална ширина – 9 см;

Диаметър на отвора – 3 см;

Тегло – 11,6 кг.

Този тип оловни щокове са от тип IV B по класификацията на Дейвид Халдан. Датировката на този тип щокове е средата II в. пр. Хр. – края на III в. сл. Хр.

Районът на скалната банка изглежда е перспективен за подводни проучвания. Поне засега археологическият материал не позволява да се твърди с увереност, че в района на „Мако шери“ е имало пристан или някаква временна корабна стоянка, но с натрупването на данни може да се окаже, че Варна е разполагала с още един пристан в района на Варненския залив.

XII. Късноантичната крепост Кастрици и нейната пристанищна зона

Името и мястото на крепостта Кастрици са отбелязани на многобройни морски карти от XIV до XVIII по различен начин – Кастрица, Катрици, Катричи, Кастризи, Кастро, Кастри и др.

Крепостта е разположена на морския бряг, на 8 км североизточно от Варна, на малък нос, в северния край на Варненския залив. Югозападно от нея има плитък залив, защитен от североизточните ветрове. В края на XIX в. крепостта е била известна сред местното население като „Чатал таш калеси“, по името на голяма раздвоена скала, разположена тогава на 70 м в залива. Освен това е било видно, че стената прегражда в посока изток-запад малък нос – св. Яни, което дава и другото име на крепостта „Ай-Яни-калеси“. Крепостта е посетена и частично описана от К. Шкорпил през 1899 г.

При археологическите проучвания от 2004 г. до сега, е установено, че е запазена крепостна стена с дължина над 200 м., висока на места до 3 м и дебела от 1,80 м до 2 м. Тя напълно прегражда нос „Св. Яни“ в посока приблизително изток-запад. Стената е градена от дялани каменни блокчета, подредени в правилни редове, със спойка от розов хоросан. На места добре личи обмазването на фугите. Във височина проучвателите на укреплението са забелязали многобройни поправки, като редовете са изравнявани със счупени тухли и керемиди и редове от ломени камъни. По куртината са разположени 5 кръгли (3/4) кули-бастиони с диаметър приблизително 3,5 м.

Данните с които разполагаме засега показват, че крепостта е изградена вероятно през V в. и е разрушена през второто десетилетие на VII в. по време на аваро-славянските нашествия. Стените на крепостните съоръжения датиращи от късната античност са градени от двете лица с дялани квадрати и запълване на пространството между тях с имплектон, споен с розов хоросан (дребни камъни, хоросан, счукани тухли).

Останките от античните сгради са изгребани до субструкцията, а камъните са използвани за изграждането на новите складове и жилища, с типичното за средновековието гъсто застрояване. Според открития до сега подемен материал, крепостта вероятно е превзета по време на похода на татарите на Актав (1399 г.) и постепенно изоставена през първото десетилетие на XV в. Последните монети са на емир Сюлейман (1402 – 1410 г.).

Но при последните разкопки осъществени от Игор Лазаренко се установи че мястото е обитавано още от епохата на халколита (V хил. пр. Хр.). В. Плетньов открива и елинистически монети и погребение от периода IV – II век пр. Хр. Особено рядък и ценен е намерен златен статер лизимахов тип, Калатис (II в. пр. Хр.), намерен при разкопките през 2012 г.

Изглежда терена на бъдещата крепост е използван и през римската епоха и доказателство за това са откритите отделни фрагменти от римска червенолакова керамика, както и десетки римски монети от II–III век (монети на императорите: Хадриан (117 – 138 г.), Одесос, края на II – началото на III в., римски (републикански денар (I в.) Септимий Север (193 – 211 г.), Гордиан III (238 – 244 г.), Марцианопол – Александър Север (222 – 235 г.), антонириан на Проб (276 – 282 г.). В пластовете са открити и монети от IV – V век носещи ликовите на императорите: Константин II (314 – 340 г.), Лициний I (308 – 324 г.), Константин I Велики (307 – 337 г.), Крисп (317 – 326 г.), Констанций II (324 – 361 г.), Юлиан II (355 – 360 г.), Теодосий I (379 – 395 г.), Валентиниан II (375 – 392 г.), Аркадий (383 – 408 г.), Марциан (450 – 457 г.); Валентиниан I (364 – 375 г.), Валенс I (364 – 378 г.), Теодосий I (379 – 395 г.), Аркадий (383 – 408 г.), Хонорий (393 – 423 г.), Теодосий II (408 – 450 г.).

Какво е останало от късноантичната крепост? Съвсем естествено може да се предполага, че повечето структури от епохата са засегнати от средновековната строителна дейност, особено активна през XII – XIV век. И все пак на определени участъци във вътрешността на укрепения обект са документирани останки от периода VI – VII век. Така например през 2009 г. са разкрити улици – две от изток, две от север една от юг се събират и оформят малък площад източно от средновековна църква.

Археолозите установяват, че въпросните улици са широки от 1,80 до 2,50 м, покрити с калдъръм. Според тях наличието на площад и липсата на средновековно строителство в неговите очертания са причината под него да се разкрие по-добре запазена антична сграда. Проучена е изцяло нейната северна половина. Тя е двуделна, преградена почти в средата от напречен зид, с вход между двете помещения в северната част. Стените на сградата са

дебели 0,80 м, градени от дялани камъни и споени с жълта пясъчлива глина. Запазени са до височина 1 м. В северната част на източното помещение е имало вход широк 1 м, водещ на север. Стратиграфско погледнато във вътрешността на сградата се разкриха две подови нива. На „горното“ в източното помещение са намерени положени на куп шест малки яйцевидни амфорки с кръгли дръжки, много пепел и монети на император Фока и Ираклий от 614 г. В западното помещение са открити две силно смазани делви и две големи сферични амфори.

Цялата сграда, както и двете частично разкрити сгради на север са затрупани с дебели 0,50 м пласт от счупени и цели тегули и имбрици, премесени с жълта глина и части от овъглени греди.

През следващия сезон на 2010 г. проучвателите на крепостта установяват, че средновековните строежи са съобразявани с наличната антична мрежа от улици. След рутинно разчистване на насипа през тази година е очертана южната половина на двуделна сграда, застъпена от средновековни градежи. Входът към улицата е широк 1,2 м. Подово ниво е от трамбована жълта глина с много въглени и пепел, части от греди, отделни късноантични монети от края на VI в. и фрагменти от амфори с гребенчата украса. Цялата южна половина на сградата е унищожена от по-късното средновековно строителство.

Откритите късноантични монети от VI–VII век носят ликовете на императорите: Юстин I (518–527 г.), Юстиниан I (527–565 г.), Юстин II (565–578 г.), Тиберий II Константин (578–582 г.), Маврикий Тиберий (582–602 г.), Фока (602–610 г.), Ираклий (610–641 г.) с емисии до 614 г.

Според екипа проучватели тази датировка кореспондира с времето на един унщожителен поход на авари и славяни от есента на 614 г. общо взето на север от Хемус.

Пристанищна зона на Кастрици

Най-северното пристанище в акваторията на Варненския залив е Кастрици. Пристанищният басейн се намира западно от н. Св. Яни на няколко метра от югозападната крепостна стена. Според П. Пеев този порт е единственият в залива, който е отлично защитен от североизточните ветрове за разлика от Варна и пристаните по южния бряг.

Венцел Едлер фон Броняр пише през август 1786 г., че на 3 мили северно от Варна лежи с. Соганлю с голям и удобен залив за големи търговски и военни кораби.

Според окомерния план на Шкорпил, през XIX век скалистия бряг е бил с широчина до около 7–9 м, пред крепостната стена, само в участъка на пристана. От двете му страни се е стеснявал дори до около 2–3 м. К. Тулешков пише за пристан, който е заемал площта между преградната стена и стеснението на скалистата брегова ивица на север.

Вероятно пред фронта на пристанищната порта е имало два, или и повече дървени пирсове за акустиране приоварно-разтоварни работи на корабите, а изчакването им е било на вътрешен рейд в залива южно от портата. На изток кейа е опирал в евентуалната триъгълна кула, като преди нея също така хипотетично би трябвало да има втора порта, свързваща западния край на града с пристана. Възможно е да е имало и изградена каменна конструкция на кейа. Разбира се този кей ако го е имало въобще, през столетията е разбит и отнесен от вълните.

М. Лазаров публикува снимка на фрагмент от каменна котва в вторично врязан кръст преизползвана като надгробен паметник в близката крепост. Изглежда котвата е с един отвор и се може да се предположи, че е използвана в Предримската епоха от жител на близко ситуирано антично селище.

Понастоящем средновековното пристанище или поне по-голяма част от него не съществува, тъй като е засипано по време на изграждането на изкуствения плаж западно от нос Св. Яни. Впоследствие, от 70-те години на XX в. насам, след построяването на вълноломната стена започва отлагането на пясък в дъното на залива. Поради антропогенната намеса настъпва промяна в течението на Евксиноградския наносен поток и наблюдения на екипа археолози проучващи крепостта плажът нараства всяка година с около метър.

Покойният вече ръководител на разкопките на Кастрици В. Плетньов считаше, че под дебелия пясъчен насип би могло да има котви, монети, амфори, но откриването им вече става почти невъзможно.

Хипотезата на В. Плетньов за наличие на находки под вода е потвърдена при водолазни тренировки на служители на Национална служба охрана. Най-ранния от тях предмет е каменна котва с един отвор намерена на 6 м югоизточно от съвременния кей в залива до крепостта. Котвата тежи повече от 150 кг. Висока е 64 см. Широка е на места 65 см при максимална дебелина на камъка 25 см. Диаметъра на отвора е 10 см. Съдейки по формата и доста грубия и същевременно тежък блок мога да предположа, че предмета може да се датира за началото на I хил. пр. Хр.

Хронологически сред находките следва желязна четирирога котва с датировка XVII–XVIII век. Тя е доказателство за използване на залива през Късното средновековие.

XIII. Късноантичната крепост до Аладжа манастир

Късноантичната крепост е разположена на безименен връх с кота 260.4 м в м. Хараман ери. Местността е отдалечена на около 300 м североизточно по права линия от Аладжа манастир. Изградена е на самото платото над манастира.

Обектът е известен от края на XIX в., но до началото на XXI век не е била проучвана по археологически способ.

През лятото на 2001 г. под ръководството на Ал. Минчев и Иг. Лазаренко са проведени ограничени по площ разкопки. Причината за тяхното провеждане са многократни иманярски набези, при които са направени на много места различни по големина изкопи. Според Иг. Лазаренко някои от тях са причинили сериозни разрушения по трасето на крепостните стени, а други са засегнали сгради във вътрешността на крепостта. Целта на извършените разкопки е, чрез пет сондажа ситуирани на различни места да се изясни хронологията на крепостта, културните пластове, начинът на градеж и размери на крепостните стени, евентуалната ѝ връзка със скалния манастир и степента на нанесените до момента разрушения.

Основно благодарение на теренните наблюдения е установено, че крепостта е с форма на неправилен правоъгълник, ориентиран с дългата си страна север-юг. Източната и западната му стена са дълги по 40 м., а северната е дълга 50 м. От юг няма следи от укрепяване и това предположение може да се обясни факта, че тук е стръмният и висок ръб на платото. Според археолозите най-добре запазена е северната стена. В двата ѝ ъгъла е имало кули, чиято форма не личи на повърхността.

Във вътрешността на крепостта през 2002 г. се забелязвали не съвсем ясни очертания на останки от поне пет сгради. Техните зидове личали слабо, на различна, неголяма височина над съвременния терен. В повечето сгради има различни по големина изкопи, някои от които са засегнали зидовете им. От фрагментите строителна керамика, открити по повърхността, стана ясно, че покривите на сградите са били покрити с керемиди – тегули и имбрици.

При обхождането на района, на около 500 м. югоизточно от крепостта във вододайна и до днес зона, са открити останки на късноантично селище.

След приключване на разкопките И. Лазаренко предлага няколко първоначални изводи за характера на обекта, които с негово разрешение публикувам за първи път в тази книга.

Според него археологическия обект е еднопластов. Представява късноантична крепост в която е имало поне една цивилна жилищна сграда с правоъгълна форма. Приблизителните ѝ размери – 40 x 50 м. правят общата ѝ защитена площ около 2 дка. Това я отнася към малките укрепления, разположени по черноморски крайбрежен път, които през късната античност са изпълнявали предимно военно-полицейски функции. Вероятно, в случай на нужда тук се е укривало и населението от съседни малки селища, каквото бе открито наблизко. Крепостта е издигната на много стратегическа височина, която има визуална връзка с големите късноантични крепости над с. Кранево и при нос Калиакра, а обзорът ѝ на югоизток, без сегашните гъсти гори, е достигал свободно до Варна (античния Одесос). Според Ал. Минчев вътре в крепостта е била построена малка църква и косвено доказателство за това е откритата бронзова кадилница.

В проучените части от сгради не личат поправки и вторични промени на плана. Няма и следи от пожари, което заедно с малкото и общо взето незначителни като качество и стойност находки подсказва, че тя не е била превзета, а съзнателно изоставено. Керамичните фрагменти и монетите се отнасят изключително към късната античност, като значително преобладават тези от VI в.

И. Лазаренко счита, че окончателното изоставяне на крепостта е станало най-вероятно някъде към края на VI век при някое от поредните аварски нашествия в региона. Населението ѝ е напуснало, като е прибрало повечето то най-ценните си предмети. Може би, след като са обрали останалото, аварите са я повредили частично, след което тя е започнала да се руши само от времето и накрая нашите предци и съвременници са довършили тяхното дело.

Няма сигурни данни, за връзката на крепостта с обитателите на раннохристиянските скални помещения (т. н. катакомби) разположени западно от Аладжа манастир, макар, че това би било напълно естествено.

А. Минчев споменава, че в близост до крепостта била локализирана базилика отстояща на 0,5 км североизточно от скалния Аладжа манастир. Според него това е трикорабна, триабсидна църква с нартекс. Вероятно е била част от комплекс с крепостта и т. нар. „Катакомби“, помещения издълбани в скалата южно от скалния манастир за който се знае, че е използван

и през VI век. Между впрочем от третия етаж на катакомбите до платото се е стигало посредством широк скален отвор. Самите катакомби са били използвани според някои находки (фрагменти от керамични съдове; стъклена чаша; верижки от поликандиларуим; монети от времето на император Юстиниан) през IV – VI век.

Прима се, че при сегашното състояние на проучванията на скалните манастири в североизточните български земи „Катакомбите“ до Аладжа манастир са единствените скални помещения с безспорни факти за живот от ранновизантийския период. Г. Атанасов и Д. Чешмеджиев предлага две хипотези за произхода на скалните помещения. Първата хипотеза е, че те са дело ранни християни от Одесос, потърсили безопасен приют в тази усамотена местност по време на гоненията срещу тях през II – IV в. По-късно, с триумфа на християнството през V – VI в., наблизо е била издигната голяма базилика. Втората възможност е „Катакомбите“ да са били изсечени задено с базиликата към V – VI в. като помощни култови помещения.

XIV. Антично селище Кокодива до нос Каваклар северно от Варна

Местността Кокодива се намира на около 10 километра североизточно от Варна и сега влиза в границите на курортния комплекс „Св. Константин и Елена“.

В Кокодива, изглежда, е имало и тракийско селище от предримската епоха. При обхождане на терена сред многобройната керамика от римската и ранновизантийската епоха са открити и няколко фрагмента от тракийска керамика от ранножелязната епоха. При изкопни работи в същата местност били намарени фрагментирана керамика от къснобронзовата или ранножелязната епоха. Изглежда през II – IV век селището се е разраснало. Оттук произхождат няколко лампи от II – III в., монети с лика на император Каракала с Юлия Домна и на император Александър Север. Към епохата вероятно трябва да се отнесат и „мраморните камъни“, за които споменават братя Шкорпил. В Кокодива е било открита и оброчна плочка от мрамор на Херакъл, локализиран е и малък некропол, разположен покрай плажовата ивица в местността Санаториума. Тук през 1973 – 1977 г. Ал. Минчев провежда разкопки. Некрополът е бил използван от II век нататък. Към края на V или началото на VI в. некрополът е бил изоставен, тъй като в северния му край е разкопана пещ за изпичане на тухли, датирана с монета на Юстин I (518 – 527 г.). Изглежда, че през IV – VI в. селището в Кокодива преживява разцвет, тъй като повечето от керамиката, която се открива по повърхност-

та, е от това време. Същата картина се очерта при строежа на новото шосе за Аладжа манастир, когато са засегнати отчасти основи от сгради на селището. Големият брой питоси, някои от тях с останки от овъглено жито, говорят, че едно от основните занятия на жителите му е било земеделието. Името на местността, където се намира селището е Кокодива. То според А. Минчев е тракийско.

Предполагаема пристанищна зона

Пръв А. Минчев пише, че плажната ивица до селище е удобна за пристан. Нос Каваклар е отвесен, но тъй като тук районът е свлачищен (последното голямо свличане е станало през 1942 г.), твърде е възможно в древността той да е продължавал по-полегато навътре в морето.

Всъщност носа предпазва от северните ветрове. Образува малък залив удобен за приставане по размер и подобие на заливите до Черни нос (Канарата) и до нос Иланджик.

В близост на юг се намира и т. нар. Чингене лиман. Според Т. Трифонов името се среща в английска морска карта №2285. Не са провеждани подводни проучвания. Днес те са и почти невъзможни и безсмислени предвид изградените вълноломи и променената брегова ивица. В описвания район е налице т. нар. техногенен тип бряг с всички негативни проявления засягащи и подводния терен.

XV. Gerania? Археологически обекти в землището на с. Кранево

Кранево – квадрибургиум

През Античността Германия е известно място с приблизителна локализация. Споменава се още от Плиний Стари като опидиум (градски център) по подобие на укреплението до устието на р. Камчия. Тъй като в списъка на тези опидиуми, цитирани от север на юг, Gerania заема последно място, следва, че тя се е намирала много близо до устието на р. Зирас. Самата река Zugas, се отъждествява днес р. Батовска в Добруджа.

Интересно е да се отбележи, че река Зирас се явява като регионална граница, тъй като в цитирания пасаж Плиний Стари се занимава само с крайбрежието на Добруджа, от Истрополис (Истрия) до Дионисополис-Круни и Герания, без да споменава Odessus, който ще представи в друг параграф.

Р. Вулпе идентифицира Gerania със сегашното село Кранево, чието местоположение е осеяно с гръко-римски останки и чието име, независимо дали е в официалната българска форма Кранево или турската форма Екрене, представлява само производно на Gerania, след като преминава през сред-

новековния вариант Cranea. Според румънския историк разположена на сегашното място на Кранево, Герания е принадлежала към територията на Дионисополис и следователно към провинция Скития.

През Средните векове според Вулпе византийците са построили две крепости до река Зирас, останките от които все още са запазени в околностите на с. Дишпудак (дн. с. Осеново) и на високия хълм точно над сегашното село Кранево. Във византийските извори първата от тези крепости се наричала Герания, втората Cranea.

В по-новата литература Gerania макар и с известна условност се свързва по-скоро със землището на с. Кранево и то със старини открити и частично проучени край морския бряг. Селището и укреплението са препознати по-скоро към територията на провинция Втора Мизия, а не към Скития.

От района на с. Кранево произхождат няколко антични паметника. Най-интересен и свързан с темата е късноантичен надпис споменат първо от В. Бешевлиев, но за съжаление изгубен. Понеже той не го е допълнил Н. Шаранков счита, че текстът очевидно е цитат от 120 псалм и трябва да се допълни така:

D(o)m(i)n(u)s custodia[t introi]-
tum tu<u>m et [exitum]
tuum. Ame[n]

„Нека Господ пази твоето влизане и твоето излизане. Амин.“

Любопитно е да се отбележи, че Н. Шаранков посочва като най-добър паралел надпис върху блок от горната рамка на врата на църква в Була Регия в Северна Африка, съдържащ малко по – дълъг цитат от същия псалм, като дори е допусната еднаква правописна грешка при част от цитата.

Допуска се, че с оглед на текста и формата и размерите на камъка епиграфския паметник би трябвало да е от горната рамка на врата на църква. Надписът е изписан върху варовиков блок върху който се открояват три релефни кръста, заемащи цялата височина на блока, украсяват левия край, средата и десния край на предната повърхност (според рисунката десният кръст изглежда отчупен/заличен). Надписът е разположен в пространствата между кръстовете. Датира се според палеографията за втората половина на IV – V в. сл. Хр.

Квадрибургиум

Първият археологически обект, който сполучливо се вписва в разглежданата тема за източната крайморска периферия на провинция Втора Мизия е локализиран на около 1 км югоизточно от с. Кранево в двора на бив-

шия Пионерски лагер. Днес отстои на около 800 м южно от устието на р. Батовска, която през вековете е променяла коритото си. Археологическите проучвания тук са били проведени на малък терен. Резултатите от тях са описани в една статия, кратък текст в поредицата Археологически открития и разкопки и основно в полевата документация на археолога Р. Бошнаков.

Първите разкопки започват през 1951 г. от Г. Тончева. Тя разкопава юго-западната кръгла кула и част от западната стена на късноантична крепост. Според нея кулата отвън е седмостенна, а от вътре кръгла. Във въпросната кръгла кула са открити калъпи за лампи, датиращи основно в VI в. Тончева пише, че част от северната страна и източна страна на укреплението са продължавали в морето, което е откъснало голяма част от сушата.

През 1976 г. от Р. Бошнаков продължава разкопките поради предприети строителни дейности в отрития тогава двор на пионерския лагер. О дневника на експедицията съхранен в архива на НАИМ при БАН става ясно че проучванията са проведени в три сектора:

- Късноантична крепостна стена
- Късноантична сграда наречена от проучвателя „обществена“
- Средновековни сгради.

Крепостната стена видимо от запазените архивни фотоси е с лице изградено от рустицирани каменни квадрати. Тя е с дебелина 2,60 м. Частите от сградата са строени в *opus emplectum* с пояси от по пет реда тухи. Прави впечатление широчината на зида на тази сграда – 2,45 м. От нея е разкрита дължина от 15 м.

Друга сграда от ломени камъни споени с кал е открита на дълбочина 1,20 м. Тя е притежавала обособен вход с каменен праг и широчина 70 см. Запазената височина на структурата достигала 60 см. Открити са обилно количество късноантична фрагментирана и строителна керамика.

От средновековно селище били разкрити една цяла и две отделни части от две сгради, както и съпътстващо голямо количество фрагментирана битова керамика характерна за периода XIII – XIV век. Локализирането на останките от укреплението и приблизително място на разкопките от XX век е извършено през зимата на 2024 г. въз основа на запазени фотоси на сгради пред които са били разположени структурите. В картата на археологическите обекти в землището на с. Кранево е предложена за първи път сравнително точна локализация на обекта/обектите.

Тук е мястото да предложим хипотезата, че края на късноантичното укрепено селище до с. Кранево вероятно е настъпил при описан в извори-

те мощен природен катаклизъм. Както пише Теофан Изповедник в своята Хронография през 544 г. Черно море се „разляло в Тракия до 4 мили и я покрило в областите Одесос, Дионисополис и Афродисион. И мнозина се удавили във водите“. Според геолозите Й. Евлогиев и Д. Евстатиев образуваната висока вълна е могла да навлезе толкова много в сушата (до 6 км) само във Варненския лиман и в долината на р. Батова.

Втората крепостта край с. Кранево е разположена над морския бряг в най-североизточия издатък на Франгенското плато и отстояща на 24 км северно от гр. Варна. Намираща се е на около 1 км южно от споменатото село на труднодостъпния хълм „Калето“ и доста встрани от някогашния път от Варна за Балчик. Сполучливо описание на „Краневското кале“ публикува Ив. Сотиров. Укреплението е покрило обособен хълм със стръмни склонове, надвесен над морето и Батовската долина, свързан в южната си част чрез по-ниска тясна и продълговата шийка с масива на Франгенското плато. Най-високата му част със средна надморска височина на 250 м. е почти плоска и има формата на приблизително равнобедрен триъгълник, чийто тъп връх сочи на запад. Ив. Сотиров обръща внимание на факта, че под отвесния и недостъпен източен склон над морето са оформили две стъпаловидно разположени тераси с денивелация от 20 – 30 м една спрямо друга, достъпни само от северния полегато спускащ се към с. Кранево склон на хълма. Всъщност тези тераси са и визуалната връзка между тази крепост и описвания по-горе късноантичен квадрибургиум.

Крепостта над село Кранево е посещавана от много малко изследователи и там редовни археологически разкопки не са правени.

За първи път крепостта е посетена от руманския археолог Йон Калиндеру през 1913 г. когато Южна Добруджа и респективно землището на с. Кранево попада в пределите на Кралство Румъния. Тогава румънски войници от 71-ви резервен полк, се натъкват на руините на крепостта. Румънският археолог пише, че при село Екрене, на хълма с кота No. 252, са забелязани няколко големи каменни стени в състояние на разруха, „Това, изглежда са следите от стари укрепления“. Допуска се, че крепостта е „трако-византийската крепост Cranea“. През 1913 г. е съставен и подробен план на укреплението.

За втори път през 1958 г. варненският екип обхожда Краневското кале. Това е последният свободен достъп на специалисти до крепостта, тъй като малко след това там се изгражда военно поделение. Всъщност и качествени стари фотоси от облитане на масива където е била изградена крепостта са

направени от българската военна авиация през 1947 г. Върху тях ясно се вижда конфигурацията на крепостните стени.

Друг археолог, който коментира запазените старини над с. Кранево е Ал. Кузев. Не е ясно дали е посещавал обекта, но очевидно се опира при своето описание на окомерния румънски план на крепостта от 1913 г., както и на дневника на Батовската експедиция. Ал. Кузев, възприема и доразвива направената от братя Шкорпил, а по-късно и от румънския учен Р. Вулпе локализация на Кранея на коментирания хълм. Според него „ако се съди по градежа, размерите и многобройните кули може да се предположи, че тази крепост е построена най-късно през V – VI век“.

През 1979 и 1980 г. със съдействието на Министерството на отбраната неколкократно Иван Сотиров с екип посещава Краневската крепост, като извършва малки сондажи. Според Ив. Сотиров крепостните стени ограничават здраво охранявана площ от 95 – 100 дка. Няма да преповтарям изразените критичните бележки на Сотиров спрямо изследването на Ал. Кузев, но ще отбележа, че наблюдаваните на терена факти се различават доста от картината, която излага в своето специално изследване Ал. Кузев, и противоречат в редица пунктове на направените там изводи. Сотиров пише категорично „за едно последно и цялостно изграждане и съществуване в периода между XI и XIV век“. По цялото си трасе тя е градена от ломени камъни със спойка от ронлив бял хоросан. На много места личали леглата от нивелиращите дървени скари (сантрачи), а също и останки от плътни квадратни кули, играещи по-скоро ролята на контрафорси. Според археолога неговият екип никъде не успял да открие големи изгладени варовикови квадрати или други подавки, които да водят към заключението, че „тази крепост е построена най-късно през V-VI в.“. Дебелината на крепостния зид, е бил 2,10 м. Броят на кулите днес вече не може да се установи без разкопки (според Кузев те са 35, а според плана на Калиндеру – 25), като от източната недостъпна страна платото не е било укрепявано.

Интересно е, че вътрешната територия на крепостта е била сравнително слабо застроена. Многобройните изкопи за военни съвременни съоръжения ясно свидетелстват за големи площи без следи от каквато и да е по-стара строителна дейност. Останки от сгради, някои доста масивни, личат предимно в района на цитаделата и в централната част на крепостта, наричана от местните хора „Гробниците“, където вероятно е бил градският култов център. Това което е изключително интересно но не и сигурно доказано е че Ив. Сотиров пише за т.нар. „същинският град (подградието)“ раз-

положен на двете големи тераси (общо около 150 дка) по източния склон под крепостта. Според него това са същите естествено непристъпни и прикрити от ветровете тераси, където в началото на века братя Шкорпил са констатирани останките от голямо селище и където и до днес личат ямите на полукопани и надземни жилища. Ако трябва да бъдем точни коментара на братята Шкорпил е следният „до селото Екрене се намира голямо селище, което е било, види се, подградие на голямото Екренско кале“ намиращо се на близките височини (Хачука). Тоест коментара на чешките историци е лаконичен и няма сигурна връзка с въпросните тераси описвани от Ив. Сотиров.

За съжаление трябва да напиша, че и тримата археолози Календеру, Кузев и Ив. Сотиров преекспонират на места факти, които са в улеснение на доказване на една или друга теза.

Прегледът на историята на проучванията на крепостта ще продължа с коментара на В. Динчев, който не претендира да е посещавал обекта. Според него наличието в близост – в долината на р. Батовска (под възвишението с Екренското кале), на друга „късноантична“ крепост, поставя въпросите за хронологическото съотнасяне и функционалните връзки между двете крепости. Доколкото синхронното им изграждане е по-малко вероятно, то с оглед на местоположението им, а също и на факта, че в и около мястото на долната крепост има материали и от II–IV в., по-ранната поява на същата изглежда по-логична. Това пък предполага появата на Екренското кале да е към или след началото на V век. Неговото предположение се базира на общи фортификационни принципи залегнали в крепостното строителство през Късната античност. Така например новите големи центрове на *Scythia* и *Moesia secunda* имат мощни крепости с дебели куртини, с много кули, с добре устроени и защитени порти, и т. н. Според В. Динчев укрепеният център под днешния Обзор или вече описаното Голямо Екренско кале (*Cranea?*) вероятно се появяват след края на IV в. и имат площ и фортификационна мощ съизмерима с тази на укрепленията *Ibida*, *Zaldara* или *Abritus*. Твърде вероятно и замисълът за изграждането им да е като при последните – създаване на нови големи центрове с военни гарнизони, продоволствени бази и възможности за приютяване на хора от околностите им при нужда. Развитие на укрепения център под днешния Обзор и на Голямото Екренско кале засега не е ясно, но във всеки случай те не са сред официално признатите епископии на *Moesia secunda*.

Ще завърша обзора на ограничените проучвания на крепостта над с. Кранево с моите преки наблюдения. Посещение на хълма предприех през

зимата на 2024 г. Върху него забелязах множество ниски разсипи от камъни. Запазени лица от стени има само в района на т. нар. цитадела. Дебелина на стена е около 1,80 – 2 м. Трудно могат да бъдат идентифицирани кули, поради силните разрушения на зидовете. Запазени двулицеви зидове от крепостната стена липсват. Теренът е силно прокопан от военните във вид на подземни комуникации. На няколко места са фундирани бетонни площадки и подземни укрепени пунктове. Липсват следи от плътно застрояване. Керамика при огледа не е открита. Липсват и традиционите за такива отдалечени от населени места иманярски изкопи. Категорично трябва да се отбележи, че следи от сантрачна ситстема и високо запазени лица от стени липсват.

Проследих историята на археологическите наблюдения на крепостта поради факта, че има връзка с крайбрежието и вероятно по подобие на множество крепости придобили популярност в изворите като средновековни има и антична история. Сходна ситуация е функционирането на две близко разположени крепости през Късната античност е в района на гр. Обзор. Тук е било построено известното късноантично укрепление припознато като Темплум Йовис. Втората крепост е известната от писмените извори Козяк. Тя по подобие на високо разположената крепост над Кранево е обявена за средновековна.

Първите редовни археологически разкопки на крепостта Козяк проведени през 2023 г. от екип под ръководството на Б. Думанов и Т. Марваков показват, че тя е използвана активно през Късната античност и доказателство за това са откритите множество фрагменти от керамични съдове.

Пристанищни зони.

Горанка Тончева пише, че „крепостта край морето сигурно е имало нужда от пристан, но къде е той и къде са останките му под вода, все още не известно“. Въз основа на нови теренни наблюдения и анализ на хидронимията и някои по-нови писмени сведения можем да говорим за две такива места. Първото изглежда е било разположено в близост до устието на р. Батовска.

По подобие на ситуацията около с. Шкорпиловци и тук бих използвал т. нар. вторични индикатори за наличието на пристанищна зона през Късната античност. Венцел фон Броняр пише, че на четири мили северно след нос Соганлю бурну (нос Св. Димитър до резиденция Евксиновград) се намирало пристанище за каици Патуа. То било до едноименното циганско село.

Предпоставка да търсим пристанищна зона са и сведенията на братя Шкорпил. Изследователите пишат, че до устието на Батовска река са могли да спират „кораби“. „В турско време е имало тук пристанище за износ на дър-

вен материал от Батово. Близо до устието на Екренската река, недалеч от пограничния военен пост, в м. Мазалък се намират основи на старо-турски сгради. Военният пост е отдалечен около 200 м към изток“. В. Плетньов и Пр. Пеев поставят м. Мазалък на юг от устието на р. Батова. Името означава „складово място“ от италиански турска заемка. Тук се складираше дървесината която се товарела на кораби.

За района на с. Кранево се споменава факта, че през 1908 г. там са били изкопани основи на турска баня. По време на руско-турската война през 1828 г. една военна част на руснаците извършила в района десант.

Френк лиман

Трифон Трифонов помества този залив южно от фара Екрене и северно от м. Узункум. Вероятно това е по-старото наименование на залива Кьор лиман. Днес залива е ограден от север от свлачище. Достъпен е от юг. На като цяло бреговата ивица е променена чувствително за последните столетия. Липсват данни за находки под вода. Тук видимостта е ниска поради непрекъснатите свличания на земна маса.

Заклучение

В книгата се представи един специфичен поглед към проучване на малка част от крайбрежната територия на Западното Черноморско крайбрежие подложена от древността до наши дни на силни ерозиационни и свлачищни процеси променили облика на редица археологически обекти.

Същевременно коментара върху състоянието на археологическите паметници бе върху основата на една неравномерно проучена/проучвана територия по сушата. Както бе написано в историята на археологическите изследвания се очертаха т. нар. „бели петна“ като: района на гр. Бяла – нос Черни нос; района около устието на р. Камчия, между устието на р. Паша дере и нос Галата. Публикуваната информация за новооткрити обекти в отделните глави на книгата бе скромнен принос към запълването на археологическата карта на изследвания хинтерланд.

Границите на проучваната крайбрежна ивица на провинция Втора Мизия изглежда имат сигурни маркери поне що се отнася на североизток до дължината на р. Батова при с. Кранево. Не така ясно стоят нещата на югоизточната граница. Проблемът възниква с локализацията на селището Темплум Йовис (*Templum Iovis*), което повечето историци и археолози локализируют при гр. Обзор. По подобие на някои участъци от южното гранично трасе на провинция Долна Мизия изглежда и в тази планинска зона на Втора Мизия

е било възможно да има „плаваща“ граница постепенно изместваша се на юг към по-високите част на Източна Стара планина. Поне на този етап на изследванията приемам, че античният град при дн. Обзор стои в пределите на провинция Хемимонт като краен източен пункт на т. нар Източно-балканската преградна отбранителна линия.

Наблюденията върху развитието на укрепени обекти по западното крайбрежие на Черно море (*провинциите Скития, Втора Мизия и Хемимонт*) в периода V – VII в. показва следната статистика:

– В провинция Скития от с. Енисала, Румъния до гр. Балчик са регистрирани 26 обекта.

– На този етап на проучванията в провинция Втора Мизия от с. Кранево до гр. Бяла са регистрирани 9 укрепени обекта.

– В провинция Хемимонт броя на укрепените обекти достига до 22 обекта, но и площта при нея е по-голяма и дълга по крайбрежието.

За сега липсват цялостно проучени укрепени археологически обекти в крайбрежната зона на провинцията. Спорна е и идентификация на обекти останали с имена в писмените извори. Въз основа на представените резултати от археологическите проучвания през последното столетие може да се очертаят две крупни селищни агломерации.

Първата обхваща крайбрежната територия от късноантичния град Темплум Йовис при гр. Обзор до нос Св. Атанас. Тя е свързана с удобен залив с дължина около 2 км. Селището при Обзор възниква по-рано от това при нос Св. Атанас. То включва укрепена площ от приблизително 22 ха.

Що се отнася до Втора Мизия загадка ще остане кое довежда до изграждането на втора крепост в залива на север до Темплум Йовис ?

Втората селищна агломерация е известна и тя е очертана с множество обекти в околностите на гр. Варна, на юг нос Галата и околностите на север до нос св. Георги – крепостта Кастрици. Безспорно причината за развитието на този микрорайон през Късната античност е главният град на Квестура екзерцитус (*Quaestors exercitus*) – Одесос.

Изглежда обособяването на спомената квестура е предпоставка за строителство на нови укрепления около устията на реките Фъндъклийска, Камчия и Батова -предполагаеми квадрибургиуми. Тепърва с помощта на геологията ще трябва да се даде смислен отговор защо тези крепости са били изградени точно до устията на реки, които с изключение на р. Камчия днес са с малък обхват и дълбочина при устията.

На морския бряг между нос Св. Атанас и устието на р. Батова през къс-

ната античност са били изградени 13 базилики: при нос Св. Атанас; при устието на р. Фъндъклийска; при устието на р. Камчия; вероятно при нос Иланджик; в околностите на с. Горен Близнак; в близост до устието на Паша дере; в м. Карантината; в м. Св. Илия; в м. Кайлъка до кв. Галата; в м. Пиринч тепе; при Ак бурун на южния бряг на Варненското езеро; вероятно при крепостта Кастрици; в близост до късноантичната крепост на морския бряг в землището на с. Кранево. В самия Одесос са открити основите на 7 църкви. Забележително е, че повечето храмове са били построени в близост до пристанища, носове и морски тераси видими от водата. Повсеместното им разпространение в пристанищните селища е очевидно както по цялото Средиземноморие така и по западния бряг на Черно море. Асоциацията на монументални базилики с пристанища през Късната античност е добре известна. Изглежда самите храмове са действали като фар, защитник на моряците и са били характерна забележителност в селищната топография както за местните жители, така и за посетителите. Въсъщност тук може да се пише за специфична култова приемственост между старите езически крайморски светилища и новоизградените християнски храмове, какъвто е случая при нос Св. Атанас, епископската базилика в Одесос наследила светилище на Аполон, базиликата в м. Кайлъка наследила светилището на Херос Карабазмост и др. Тяхното топографско препокриване не е случайно и изглежда църквите са продължили да бъдат място за почитане от хора занимаващи се с корабоплаване и крайморска търговия.

Като цяло трябва да се напише, че за разлика от провинция Хемимонт и въпреки открития бряг по крайбрежието на провинция Втора Мизия има известна наситеност на археологически обекти извън големите укрепени центрове.

За съжаление тук важи и констатацията, че маркираната в изложението акватория е една от най-слабо изследваните на Западния Понт. Подводните проучвания са осъществени единствено чрез подводни огледи само при нос Св. Атанас при гр. Бяла, северно от устието на Камчия, акваторията на нос Иланджик, акваторията на нос Галата, акваторията на м. Карантината и отчасти акваторията на гр. Варна и Варненското езеро. Все още липсва подробна информация за акваторията на север от гр. Варна до гр. Балчик с изключение за залива пред крепостта Кастрици.

Констатирано е (*макар и при ограничените подводни проучвания*), че освен двата големи залива при гр. Бяла и гр. Варна е налице максималното използване и на малките заливи по крайбрежието.

Когато говорим за пристанища обикновено си представяме тихи места край морето с изградена инфраструктура (*кейове, скели, докове, пристанищни складове-магазини*), която да обслужва пристигащите и заминаващите кораби. За съжаление с малки изключения (*в залива при нос Св. Атанас, нос Галата и акваторията на самия град Варна*) ние нямаме открита такава. По-точно може да говорим за пристанищни зони, за които има вторични податки за наличието на пристанища.

Тук е мястото отново да припомним факта, че крайбрежните води на Втора Мизия са част от т.нар. „квесторски коридор“ на морска търговия, която позволява доставката на селскостопански продукти от източното Средиземноморие до гранични региони на Източната Римска империя. Този морски снабдителен маршрут е също толкова важен колкото и второстепенните морски пътища свързващи отделните селища на Втора Мизия.

В предговора на книгата е посочено, че хронологическите граници на изследването са края на V век – началото на VII в. сл. Хр. И ако долната хронологическа граница е лесно маркирана въз основа на популярни исторически факти и тенденции то при определянето на горната е налице проблемна ситуация. Кога настъпва края на византийския контрол в източната крайбрежна периферия на провинция Втора Мизия? Отговорът на този въпрос е свързан преди всичко с анализа на резултатите от археологическите проучвания и данните от нумизматиката.

Общоприето е, че пограничният сектор в Тракийския диоцез просъществува до ок. 614–616 г., когато ново аварско нашествие нанася решаващия удар. Тъй като това добре съвпада с датата на най-новите монети в много селища, заключението става неизбежно: Византия губи своите провинции на Балканите и не може повече да поддържа местните си гарнизони, след като много градове и крепости са разрушени и изоставени. При по-внимателен поглед обаче този разказ става по-малко убедителен.

Приема се в литературата за съществуването на един унищожителен поход на авари и славяни от есента на 614 г.

Според В. Плетньов анализа на наличния нумизматичен материал открит на територията на Одесос и района, както и в градовете на Втора Мизия и Малка Скития показват аналогична картина.

Установено е, че най-късните монети открити в тях са на самия император Ираклий. Според Иг. Лазаренко сред публикуваните досега ираклиевски монети, открити в черноморските градове на север от Стара планина няма такива, сечени със сигурност през петата или шестата година от управле-

нието на Ираклий. Този факт позволява да се предположи с голяма доза сигурност, че западнопонтийските градове в провинциите Малка Скития и Долна Мизия са превзети и опожарени през 614 г.

И все пак тук ще се съглася със Ст. Михайлов, който пише, че е невъзможно да се определи горната граница на съществуване на подобна циркулация само по нумизматични данни, но може да се предположи, че процесът е възможно да е продължил и по-късно. Спирането на организирано снабдяване на провинция Втора Мизия в това число и нейното крайбрежие с новоотсечени бронзови монети след 614 г. не е автоматично доказателство за прекратяване на паричното обръщение. Напълно е възможно бронзовите екземпляри споменати по-горе дата 613/614 г. да продължават да циркулират и малко по-късно.

Освен това няма данни за системно унищожаване на всички селища на север от нос Емине по Черноморието.

Нумизматичните данни могат да бъдат подкрепени и с такива извлечения от анализа откритите цели и фрагментирани амфори в акваторията на провинцията до дълбочина 40 м. Най-късните лесно разпознаваеми амфори с от т. нар. тип LRA 2 датирани до началото на VII век.

Всъщност това е времето за което Йоан Антиохийски пише по повод обсадата на Константинопол от 626 г., че хагана на аварите чрез “разбойнически кораби” “превърнал морето в суша”.

Следва ясен хиатус до появата масово на амфори тип Günsenin 1 датирани за X – XI век.

При проучването на укрепените обекти в чисто изследователски аспект може да се открият следните проблеми и тенденции:

1. При големия градски център като Одесос, предполагаемия квадрибургиум при с. Кранево, укрепението на нос Галата и укрепената част на Ерета е налице ограничена площ за проучване предвид застрояването в различни исторически периоди и съвременна частна жилищна, военни и туристическа инфраструктура.

По друг начин стоят нещата при обектите при Бяла, Кастрици и Кранево. От друга страна налице са големи възможности за изследване на неукрепени селищни обекти по крайбрежието нос Св. Атанас, при с. Шкорпиловци, крепостта Кастрици.

2. Пясъчно-землени насипи (*валове*).

Няма как описвайки крайбрежието на провинция Втора Мизия да не споменем за наличието на пясъчно – землени насипи, които има спорна да-

тировка и интерпретация. И въпреки, че в книгата умишлено не разглеждам темата поради липса на достатъчно изследвания и лични наблюдения в заключението е резюмирана информацията за тях.

3. Перспективи за подводните проучвания.

Нашата представа за корабоплаване и товаро-разтоварни дейности в заливите се базира на находки предимно в зоната до 50 м. Тоест зоната където водолаз с използването на атмосферен въздух съдържащ 21 % кислород и 79 % азот може да предстои не повече от 10 минути на дъното. При по-големи дълбочини малко обучени водолази в България използват например тримикс (*trimix*) газ за дишане, в екстремната фаза на водолазни дейности на голяма дълбочина и техническо гмуркане.

Налице е и голям проблем свързан с т. нар. „дълбоки води“, където както показват някои нови проучвания със специализирана техника в Черно море са концентрирани множество потънали кораби. Тяхната конструкция и товар са сериозно застрашени от т. нар. дънно тралене в морето. Както показват изследванията в Турция на някои корабокрушения в това число от късноантичната епоха, едва 5% от артефактите са повредени от самото потъване и последвалото събитие довело до образуване на специална зона на развалините. За съжаление данните от редица корабокрушенията показват щети до 60% от тралене довели от умерени до големи щети на корабните артефакти. В България тези пагубни процеси не са анализирани, но е всеизвестен факта, че след спада на т.нар. рапанджийство множество детайли от стари кораби, амфори и други съдове продължават да бъдат изваждани от морското дъно именно при дълбоко тралене. Нагледен пример в тази насока е, че почти всички предадени от рибари амфори в Историческия музей в гр. Бяла са открити в открито море при тралене. Разрушителните ефекти на мобилните риболовни съоръжения, теглени по морското дъно, отдавна са тема на загриженост за еколози, но доскоро обезпокоителната скорост, с която местата на корабокрушение се унищожават от тралене, беше почти изцяло пренебрегвана от общността на морската археология.

Изглежда бъдещето на подводната археология както по крайбрежието на Втора Мизия така и във водите на целия Западен Понт е на по-голяма дълбочина, където са съхранени корабни останки и техните товари.

В заключителни изречения на тази книга ще използвам очертаните тенденции и изследователските посоки в археологията на корабокрушенията през последното десетилетие както в Средиземноморието така и в Черно море посочват, че една от важните тенденция в морските изследвания се

състои в по-добро използване на открития материал на дъното. Морските археолози все повече си сътрудничат с учени-археолози, за да използват биомолекулярни подходи за анализ на артефакти, намерени на места за корабокрушения. Използваните техники включват анализ на древна ДНК, органични остатъци анализ и радиовъглеродно ($C14$) датиране.

Друга особена актуална за България тенденция е прилагането на съвременен научен анализ към находки от предишни разкопки или подводни издирвания. Това засяга фондовете на черноморските ни музеи, чиито богати колекции не са публикувани в пълното и изследвани със съвременни лабораторни методи.

Следващата тенденция е свързана с по-бързото проучване, записване и документиране на местата на корабокрушение. Това темпо може да бъде постигнато чрез различни средства, включително с геофизични методи и техники на цифрово записване. Много от тях, като сонар за странично сканиране, мултибин и профилограф през последното десетилетие се използват успешно в България. Тези постижения позволяват бързото картографиране на морското дъно, като същевременно на практика се замества ръчното документиране на подводни обекти с използването на цифрова фотограметрия. Това означава, че местата с корабокрушения могат да бъдат документираны и генерирани с висока разделителна способност – план на място след едно гмуркане, а не в течение на цял полев сезон.

